

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка

О.М. Іваній

Правознавство

Навчальний посібник

СУМИ - 2014

ББК 67я73

Іваній О.М. Правознавство: навчальний посібник. – Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2014. – 402 с.

Рецензенти:

С.С. Лукаш – доктор юридичних наук, доцент, начальник Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ;

В.П. Онопрієнко – доктор педагогічних наук, доцент, директор Інституту заочної освіти Сумського національного аграрного університету;

І.А. Медведєв – кандидат наук з державного управління, доцент, в.о. ректора Сумського обласного Інституту післядипломної педагогічної освіти.

У посібнику викладено робочу програму з «Правознавства», конспекти лекцій з основ теорії держави і права та основних галузей чинного законодавства України, плани проведення та завдання інтерактивних семінарських занять. За допомогою комплексу тестових завдань, рекомендованої до опрацювання основної та факультативної літератури, методичних вказівок до самостійної роботи та інших дидактичних прийомів автор намагається зробити процес вивчення правознавства доступнішим та цікавішим.

Текст посібника складено на основі навчальних програм з «Правознавства» для неюридичних спеціальностей студентів вищих навчальних закладів України, навчальних програм для 10-11 класів та вимог незалежного зовнішнього оцінювання з «Основ правознавства».

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО КОРИСТУВАННЯ ПОСІБНИКОМ.....	5
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	6
МОДУЛЬ 1. Загальні поняття про державу і право	
Тема 1. Основи теорії держави.....	11
Тема 2. Основи теорії права	39
Тема 3. Правова поведінка, правопорушення та юридична відповідальність	59
Тема 4. Основи конституційного права	69
Тема 5. Особливості організації державної влади	92
Підсумкова контрольна робота до модуля 1	108
МОДУЛЬ 2. Окремі галузі правознавства	
Тема 6. Основи адміністративного права.....	119
Тема 7. Основи цивільного права	138
Тема 8. Основи сімейного права	162
Тема 9. Основи трудового права.....	185
Тема 10. Основи освітнього права.....	217
Тема 11. Основи кримінального права.....	260
Тема 12. Основи земельного права.....	283
Підсумкова контрольна робота до модуля 2	304
ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ.....	328
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ВИМОГИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРАВознавство».....	330
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	347
ДОДАТКИ.....	356

ПЕРЕДМОВА

Процес розбудови правової держави, заснованої на верховенстві права та пріоритеті прав і свобод людини, формування громадянського суспільства в сучасній Україні потребує виховання компетентних, відповідальних, свідомих громадян. Дотримання вимог законодавства, послідовна реалізація основних прав і свобод людини і громадянина залежать від багатьох факторів, зокрема, від рівня організації освіти, отримання знань про державно-правові явища.

Метою навчальної дисципліни «Правознавство» є засвоєння основних теоретичних положень і понять національного права України, розуміння Конституції та чинного законодавства України, закономірностей побудови правової держави, формування високого рівня правової свідомості та правової культури, вміння тлумачити і правильно застосовувати нормативно-правові акти в практичній діяльності, грамотно оцінювати юридичні факти, вільно орієнтуватися в сучасному правовому полі.

У посібнику дається загальна характеристика основних теорій походження та сутності держави і права, розкриваються поняття держави і права, розглядаються основи таких галузей законодавства, як: конституційне, адміністративне, цивільне, сімейне, трудове, освітнє, кримінальне та земельне.

Навчальний посібник написано з урахуванням положень Болонської системи у відповідності з навчальною програмою курсу «Правознавство» для неюридичних спеціальностей студентів вищих навчальних закладів України, навчальних програм для 10-11 класів та вимог незалежного зовнішнього оцінювання з «Основ правознавства».

Посібник розрахований, перш за все, на студентів педагогічних спеціальностей неюридичного профілю вищих навчальних закладів. Проте, ним можуть скористатися й учні шкіл, ліцеїв, гімназій, а також учителі та викладачі навчальних курсів: «Правознавство», «Основи права України», «Основи правознавства». Він буде корисним і для широкого кола читачів, які цікавляться питаннями права.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО КОРИСТУВАННЯ ПОСІБНИКОМ

Викладання «Правознавства» для студентів педагогічних спеціальностей неюридичного профілю охоплює читання лекцій з використанням мультимедійних засобів навчання, проведення інтерактивних семінарів, консультацій, самостійну роботу з рекомендованою літературою.

Особливість даного посібника — інноваційний спосіб подання змісту та методика роботи з ним. Посібник містить систематизований навчальний матеріал, передбачений програмою і є комплексною інформаційною моделлю.

Усі теми посібника мають типові структурні частини:

- формулювання мети;
- постановка завдань;
- висвітлення основних питань теми;
- питання для самостійної роботи;
- завдання до семінарських занять;
- список рекомендованої літератури та нормативно-правових актів.

Підсумкові завдання до модулів у формі тестових і творчих завдань, розміщені в навчальному посібнику, слугують для узагальнення і повторення вивченого матеріалу.

Враховуючи особливості навчального курсу та рекомендовані методи навчання (переважно практичне спрямування та широке застосування активних методів навчання) у посібнику широко використано різноманітні методи активізації навчальної діяльності — навчальні дискусії, розв'язання юридичних задач, рольові, імітаційні ігри, робота в малих групах, робота з документами тощо.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Загальні поняття про державу і право

Тема 1. Основи теорії держави

Основні теорії походження держави і права. Поняття й ознаки держави. Поняття функцій держави. Внутрішні й зовнішні функції держави. Класифікація держав за їхньою формою (форми правління, форми державного устрою, політичні режими). Поняття та ознаки громадянського суспільства і правової держави. Головні напрями формування правової держави в Україні.

Тема 2. Основи теорії права

Місце і роль права в системі соціальних норм. Поняття й ознаки права. Функції права. Джерела права та його форми.

Система права. Поділ права на галузі, правові інститути та правові норми. Загальна характеристика основних галузей права України.

Поняття норми права. Ознаки правових норм. Структура норми права (гіпотеза, диспозиція, санкція).

Поняття законодавства, його система. Закони і підзаконні акти. Поняття систематизації законодавства та його форми.

Правові відносини: поняття та структура. Правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність.

Тема 3. Правова поведінка, правопорушення та юридична відповідальність

Поняття і види правосвідомості та правової культури. Поняття, ознаки і види правомірної поведінки. Поняття, причини і види правопорушень. Склад правопорушення та його ознаки. Поняття і ознаки юридичної відповідальності. Підстави притягнення до юридичної відповідальності і звільнення від неї.

Тема 4. Основи конституційного права

Конституційне право як провідна галузь національного права України. Поняття та основні принципи конституційного ладу України. Державний устрій України. Територіальний устрій України. Державна символіка України.

Поняття та форми здійснення народного суверенітету. Безпосередня та представницька демократія. Поняття і види референдумів. Засади виборчого права і виборчих систем.

Поняття громадянства України. Конституційно-правовий статус громадян, іноземців і біженців в Україні. Підстави набуття й припинення громадянства.

Поняття і види прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Гарантії та захист прав і свобод людини і громадянина.

Тема 5. Особливості організації державної влади

Конституційний принцип поділу державної влади. Поняття, система та види органів державної влади в Україні.

Правовий статус і повноваження Верховної Ради України. Конституційно-правовий статус Президента України. Поняття виконавчої влади і система її органів. Кабінет Міністрів України. Центральні органи виконавчої влади. Місцеві державні адміністрації.

Поняття, структура та повноваження місцевого самоврядування в Україні.

Судова влада в Україні. Принципи правосуддя. Конституційний Суд України. Судова система України. Повноваження Верховного Суду України.

Змістовий модуль 2. Окремі галузі правознавства

Тема 6. Основи адміністративного права

Поняття та предмет адміністративного права України. Структура та функції адміністративного права. Джерела адміністративного права.

Державне управління. Принципи і сутність державного управління. Методи і форми державного управління. Державна служба.

Адміністративно-правові відносини. Сутність та ознаки адміністративно-правових відносин. Суб'єкти адміністративного права.

Поняття, ознаки та склад адміністративного правопорушення.

Адміністративна відповідальність. Поняття та види адміністративних стягнень.

Тема 7. Основи цивільного права

Поняття та предмет цивільного права України. Джерела цивільного права.

Цивільно-правові відносини. Майнові та особисті немайнові права громадян. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин. Цивільна правоздатність та дієздатність. Поняття фізичної та юридичної особи. Зміст цивільно-правових відносин.

Право власності. Форми власності. Суб'єкти права власності в Україні.

Поняття цивільно-правового договору. Види договорів.

Зобов'язальне право. Система зобов'язального права. Суб'єкти, об'єкти та зміст зобов'язань. Підстави виникнення та припинення зобов'язань.

Поняття спадщини. Спадкування за законом і за заповітом.

Поняття і підстави цивільно-правової відповідальності.

Тема 8. Основи сімейного права

Поняття та предмет сімейного права України. Загальна характеристика сімейних відносин. Джерела сімейного права. Сімейний Кодекс України.

Сім'я. Підстави створення сім'ї. Поняття шлюбу. Умови укладання шлюбу. Особи, які не можуть перебувати у шлюбі між собою. Порядок реєстрації шлюбу. Шлюбний договір: порядок укладення та зміст. Припинення шлюбу.

Особисті немайнові права та обов'язки подружжя. Майнові правовідносини подружжя. Право власності подружжя.

Взаємні права та обов'язки батьків та дітей.

Опіка і піклування. Усиновлення.

Тема 9. Основи трудового права

Поняття та предмет трудового права України. Система трудового права. Поняття та структура трудових правовідносин.

Поняття, сторони та зміст трудового договору. Колективний договір. Умови та порядок прийняття на роботу. Трудова книжка. Розірвання трудового договору з ініціативи працівника. Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу.

Робочий час і його види. Поняття і види часу відпочинку. Поняття відпустки та її види. Праця жінок та молоді.

Трудова дисципліна. Правила внутрішнього трудового розпорядку. Поняття та зміст обов'язку. Правові методи впливу на працівника. Заохочення. Дисциплінарна відповідальність. Поняття та види дисциплінарного стягнення. Матеріальна відповідальність працівників за шкоду, заподіяну з їх вини підприємству. Поняття і види матеріальної відповідальності.

Індивідуальні і колективні трудові спори.

Тема 10. Основи освітнього права

Основні засади освітнього права. Поняття і предмет освітнього права. Принципи освітнього права. Характеристика освітнього законодавства.

Система освіти. Структура освіти. Освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні.

Правовий статус закладів освіти. Правове регулювання дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти. Правове регулювання професійно-технічної та вищої освіти в Україні. Управління освітою в Україні.

Поняття та структура освітніх правовідносин. Правовий статус учасників освітніх правовідносин.

Тема 11. Основи кримінального права

Поняття і система кримінального права України. Загальна характеристика Кримінального кодексу.

Поняття та ознаки злочину. Види злочинів. Об'єкт та об'єктивна сторона злочину. Суб'єкт та суб'єктивна сторона злочину. Стадії вчинення злочину. Добровільна відмова від доведення злочину до кінця. Співучасть у вчиненні злочину.

Підстави кримінальної відповідальності. Обставини, що виключають злочинність діяння. Звільнення від кримінальної відповідальності. Поняття неосудності. Поняття та мета кримінального покарання. Види кримінальних покарань. Призначення покарань та звільнення від покарань. Кримінальна відповідальність неповнолітніх. Обставини, що обтяжують та пом'якшують покарання. Сукупність, повторність та рецидив злочинів.

Тема 12. Основи земельного права

Поняття земельного права. Земельні відносини. Загальна характеристика Земельного кодексу України. Види земель та їх правовий статус. Право власності на землю. Поняття та суб'єкти права власності на землю. Права та обов'язки власників земельних ділянок. Оренда землі. Підстави набуття права на землю. Приватизація землі. Захист прав на землю. Порядок вирішення земельних спорів. Відповідальність за порушення земельного законодавства.

Змістовий модуль 1. Загальні поняття про державу і право

Тема 1. Основи теорії держави

Лекційні та семінарські питання

1. Закономірності та основні теорії походження держави.
2. Сутність та ознаки держави.
3. Характеристика функцій держави.
4. Форми держави.
5. Поняття та ознаки громадянського суспільства і правової держави.

Мета вивчення: розкрити поняття держави, основні теорії походження держави і права, проаналізувати форми сучасної держави, її механізм та апарат, поняття та ознаки громадянського суспільства, правової держави.

Завдання:

- визначити основні терміни та поняття теми;
- розглянути особливості організації суспільного життя у додержавний період;
- розглянути форми виникнення, організації (побудови) та взаємодії державної влади;
- встановити методи класифікації функцій держави;
- встановити характерні риси, притаманні для громадянського суспільства та правової держави; зробити висновки щодо підстав та причин їхньої взаємообумовленості.

Конспект лекції до теми 1

1. Закономірності та основні теорії походження держави

На зорі історії людства, у період первіснообщинного ладу, коли ще не було поділу суспільства на соціально неоднорідні верстви, основою організації було

об'єднання кровних родичів (рід).

Первіснообщинний устрій пройшов кілька етапів розвитку, переростаючи з часом у державно-організоване суспільство. Спочатку люди користувалися плодами природи, які вони здобували примітивними знаряддями праці. Організація праці була спільною – збиральництво, рибальство, полювання. Власність на засоби виробництва також була спільною для всіх членів роду. Посади вождя, старійшини були виборними, матеріально не заохочувалися. Їх обирали з найвпливовіших та найдосвідченіших людей. Влада ґрунтувалась на їхньому авторитеті та добровільності членів роду. Найважливіші питання вирішувалися зібранням усіх членів роду, тобто влада і суспільство співпадали.

З розвитком родових общин з'являються зміни в суспільстві. Роди об'єднуються у племена, а останні — у союз племен. Виникає домашнє скотарство, започатковується виробництво сільськогосподарських продуктів, ускладнюються знаряддя праці. В цей час предмети вжитку стають результатом праці.

Змінюються виробничі відносини: колективне присвоєння продуктів природи переходить до більш високого розряду — колективного присвоєння продуктів праці, а загальне володіння знаряддями праці і продуктами вжитку трансформується в общинну власність.

Для регулювання різноманітних відносин, що виникають між людьми, застосовуються соціальні норми. Регулювання відбувалося звичаями і традиціями, нормами первісної моралі і релігії, всілякими заборонами (табу). Гарантом дотримання цих норм був страх перед надприродними силами та богами. У випадках порушень звичаїв суспільний примус застосовувався у вигляді фізичного покарання або вигнання з роду.

Удосконалення знарядь праці, виробництво великої кількості продукції сприяло диференціації суспільства, появі експлуатації, використанню людської праці для задоволення потреб окремих, заможніших і сильніших членів племені чи роду. З цього часу починає змінюватись й організація влади, відбувається

ієрархізація її органів. Влада стає спадковою. Вожді перестають працювати, а займаються лише керівництвом, одноосібно приймаючи рішення з найважливіших питань.

Найзначніші чинники виникнення держави (Додаток 1)

1. *Розвиток суспільного розподілу праці* (відокремлення скотарства, відокремлення ремесла від землеробства, поява особливої верстви людей, зайнятих тільки обміном,— купців); виділення управлінської праці в окрему галузь. Нарешті, розвиток виробництва і суспільства взагалі, поява надлишкового продукту спричинили *необхідність посилення управлінських функцій* і утворення для цього спеціального органу — держави.

2. Внаслідок розвитку суспільного виробництва *на зміну суспільній власності приходить приватна*, заснована на індивідуальній праці. *Виникають класи, експлуатація*, посилюється соціальна неоднорідність суспільства.

3. *Зростання чисельності та густоти населення; перехід народів від кочового способу життя до осілого*, заборона кровозмішення.

4. *На зміну родовій общині приходить сусідська* (територіальна): визначальним стає територіальний розподіл, а не належність до роду і племені.

5. *Збільшення обсягу і складності соціальних відносин* і, як наслідок, виникнення необхідності їх упорядкування і організації.

Поряд із загальними передумовами, існували особливі, що відображали історичні умови розвитку конкретного додержавного суспільства. Традиційно розрізняють два *шляхи виникнення держави*.

1. *Східний (азійський)* – заснований на об'єднанні фізичної праці великої кількості людей у поєднанні зі слаборозвиненими знаряддями праці. Перші держави східного типу виникли близько 5 тис. років тому в долинах великих річок — Нілу, Тигру і Євфрату, Інду, Гангу, Янцзи та ін., тобто в зонах поливного землеробства, що дозволяло різко підвищити продуктивність праці. Поливне землеробство потребувало будівництва каналів, дамб, водопідйомників та інших споруджень, підтримки їх у робочому стані. Усе це визначало,

насамперед, необхідність об'єднання общин під єдиним централізованим управлінням.

Структура держави східного типу була подібна до піраміди: нагорі (замість вождя) — необмежений монарх, деспот, чия влада носила божественний характер; нижче (замість ради старійшин і вождів) — його найближчі радники; далі — чиновники нижчого рангу і т. д., а в основі піраміди — сільськогосподарські общини. Головний засіб виробництва — земля — формально знаходиться у власності общин, общинники вважаються вільними, однак фактично усе стало державною власністю, включаючи особистість і життя підданих, що виявилось в безроздільній владі держави. Отже, східні держави були абсолютними монархіями, деспотіями; відрізнялись могутнім чиновницьким апаратом; в основі їхньої економіки лежала державна форма власності на основні засоби виробництва, а приватна власність мала другорядне значення.

2. *Західний (європейський)* – результат появи приватної власності, майнового розшарування, що неминуче призводить до поділу на класи.

Згідно з класовим соціально-економічним вченням, кожному типу виробничих відносин відповідає історичний тип держави: (Додаток 2)

1) *рабовласницька:*

- поділ суспільства на вільних і рабів, які були знаряддям праці;
- рабів не визнавали суб'єктами права;
- зневажання фізичної праці;
- панівна роль вільних землевласників та військової верхівки;
- форми правління: монархія, аристократія, імперія;
- політичні режими — авторитарний, деспотичний.

2) *феодальна:*

- закріплення соціальної нерівності селян та феодалів;
- вся земля, засоби виробництва перебували в руках феодалів;
- селян-кріпаків можна було обмінювати, продавати, купувати;

- суспільство поділено на стани, належність до яких визначалась народженням;

- великий вплив церкви на всі сфери життєдіяльності людини;
- найпоширеніша форма правління – монархія.

3) *буржуазна (капіталістична):*

- правове закріплення формальної рівності громадян перед законом;

- проголошення принципу законності;

- визнання особистих і політичних прав людини;

- проголошення свободи, недоторканності й непорушності приватної власності;

- скасування дворянських та інших станових привілеїв;

- множинність форм правління (парламентська монархія, парламентська і президентська республіка тощо).

4) *соціалістична держава:*

- загальнонародна (державна) власність на засоби виробництва;

- диктатура пролетаріату;

- заперечення принципу поділу державної влади і закріплення керівної ролі комуністичної партії;

- марксистсько-ленінська ідеологія;

- заборона приватної власності;

- закріплення обов'язку громадян працювати;

- інтереси держави над інтересами людей.

5) *сучасна:*

- верховенство закону;

- захист прав і свобод людини і громадянина;

- існування приватної, державної, колективної форм власності;

- органи влади формуються на демократичних засадах;

- держава існує для людини, а не людина для держави.

Оскільки формування держави у різних народів відбувалось у різних умовах, це зумовило різні точки зору в поясненні причин виникнення держави. Відома велика кількість *теорій походження держави*. Основні з них (*Додаток 3*):

1) *теологічна* теорія стверджує, що процес виникнення і розвитку держави аналогічний процесу створення Богом світу. Зародилася дана теорія в стародавній Іудеї, а своє остаточне оформлення знайшла в працях ученого-богослова XI в. Фоми Аквінського (1225-1274р.р.);

2) *патріархальна* заснована на поясненні походження держави природним шляхом суспільного розвитку, закономірним об'єднанням людських співтовариств у більші структури (сім'я — рід — плем'я — держава). Представниками даної теорії були Арістотель, Р. Фільмер, Н.К. Михайловский;

3) *договірна* розглядає державу як результат об'єднання людей на добровільній основі (договори). Представники: Р. Греций, Б.Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеськьє, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, А.Н. Радіщев;

4) теорія *насильства* виходить з того, що основні причини походження держави і права лежать у завоюванні однієї частини суспільства іншою, у встановленні влади завойовників над переможеними, що держава і право створюються завойовниками в цілях підтримки і зміцнення свого панування над переможеними. Представники: Д. Каутський, Ф. Дюрінг, Л. Гумплович;

5) *органічна* теорія проводить аналогію між біологічним організмом і людським суспільством. Подібно живому організму, держава володіє внутрішніми і зовнішніми органами, воно народжується, розвивається, старіє і вмирає. Її представником був Г. Спенсер (1820-1903 рр.);

6) теорія *географічного детермінізму* вважала вирішальними чинниками у виникненні держави кліматичні умови, ландшафт, природні ресурси. Представники - Е.Хантінгтон, Л.Мечников;

7) *психологічна* - поява держави і права пояснюється проявом властивостей людської психіки: потребою підкорятися, наслідуванням, свідомістю залежності

від еліти первісного суспільства, усвідомленням справедливості певних варіантів дії і відносин. Представником є Л.Петражицький (1867-1931 р.р.).

2. Сутність та ознаки держави

Термін «держави» увійшов до наукового обігу за часів Н.Макіавеллі (XVI ст.). У широкому значенні слова *держава* — це всеосяжна правова, суверенна територіальна організація громадянського суспільства, яка має у своєму розпорядженні публічно-політичну владу, спеціальний апарат управління і примусу, забезпечує безпеку існування цивільного суспільства як єдиного цілого.

У вузькому значенні слова *держава* — це механізм здійснення публічно-політичної влади в суспільстві, механізм (апарат) управління суспільством.

Ознаки держави: (Додаток 5)

1. *Державна влада.* Ця влада водночас публічна і політична: публічна — оскільки управляє справами всього суспільства і виступає від його імені; політична — оскільки в особі державного апарату вона відокремлена від суспільства і їх інтереси не співпадають.

2. *Суверенітет* — верховенство державної влади (відсутність іншої, більш високої, влади на території країни).

3. *Територія* — визначена кордонами частина земної кулі, на яку розповсюджується суверенітет певної держави і в межах якої мешканці стають громадянами. Територія держави є матеріальною основою її існування.

4. *Народонаселення.* Держава — це організація влади, суб'єктом і об'єктом якої є народ, що мешкає на території держави. Належність людей до певної держави визначається поняттям *громадянства* — юридичного зв'язку особи з певною державою, який породжує їх взаємні права і обов'язки.

5. *Апарат управління* — сукупність осіб, що є професіоналами в управлінні (уряд, міністерства тощо).

6. *Апарат примусу* — примусові установи (збройні сили, органи охорони

суспільного порядку, органи держбезпеки тощо).

7. *Видання нормативно-правових актів.* Тільки держава має право видавати нормативно-правові акти (закони, постанови, укази тощо), обов'язкові для загального виконання.

8. *Оподаткування.* Податки утворюють фінансову основу діяльності держави. Оподаткування є монопольним правом держави.

3. Характеристика функцій держави

Функції держави — це основні напрямки внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, в яких відбиваються і конкретизуються її суть і соціальне призначення.

Функції держави можна класифікувати за різними ознаками (Додаток 5).

За територією виконання функцій розрізняють внутрішні і зовнішні функції держави, що виявляються в різних сферах життєдіяльності суспільства: економічній, політичній, соціальній, ідеологічній тощо.

Внутрішні функції держави — це напрямки державної діяльності, пов'язані з реалізацією політичної влади всередині країни (підтримання та розвиток культури, захист усіх форм власності).

Зовнішні функції держави — це напрямки державної діяльності, що виражають зовнішню політику і зачіпають інтереси інших держав, міжнародне життя (захист державного суверенітету, співробітництво у міжнародних відносинах).

За терміном виконання функції держави бувають: а) *постійні*, що здійснюються протягом тривалого історичного періоду існування держави (оборона країни, охорона правопорядку); б) *тимчасові*, властиві для якогось незначного за часом історичного періоду (ліквідація наслідків стихійних лих).

За сферою суспільних відносин функції держави бувають: а) *політичні*, що визначають порядок реалізації політичної влади в суспільстві; б) *економічні*, які характеризують діяльність держави в процесі регулювання економічних

відносин; в) *гуманітарні (соціальні)*, які є засобом охорони і реалізації основних прав і свобод особистості, в тому числі у галузях освіти, екології, охорони здоров'я, науки, культури тощо.

Механізм держави

Кожна держава для повноцінного здійснення своїх завдань і реалізації функцій повинна створювати різноманітні організації, сукупність яких називається механізмом держави.

Та частина механізму держави, що безпосередньо уповноважена здійснювати державну владу, управляти загальними справами суспільства, виконувати функції держави, називається ***державним апаратом***. Він складається з окремих органів держави (парламент, президент, уряд, судові органи) та установ (центральні і місцеві органи виконавчої влади, силові відомства: прокуратура, міністерства оборони, внутрішніх справ, служба безпеки, прикордонні, внутрішні війська, податкові органи тощо).

У державному апараті на професійній основі працюють виборні особи (депутати, президент) або державні службовці, військові тощо.

Складовими механізму держави є ***державні установи і державні підприємства***, які здійснюють практичну діяльність з реалізації функцій держави в економічній, культурній і соціальній сферах. Державні установи і підприємства, на відміну від органів держави, не наділені владними повноваженнями. Їх призначенням є матеріальне і духовне виробництво (здійснення господарської діяльності і громадських робіт, виробництво продукції, надання послуг тощо; виконання функцій у галузі культури, освіти, охорони здоров'я). Керівництво державними установами і державними підприємствами здійснює державний апарат.

Основним принципом будови механізму держави та її органів є розподіл влад (на законодавчу, виконавчу і судову), основна мета якого це виключення можливості концентрації влади в одних руках (одним органом) та забезпечення можливості реалізації громадянами політичної свободи.

Органи законодавчої влади – це державні органи, діяльність яких полягає в прийнятті, зміні або скасуванні законів.

У сучасних державах законодавча влада має представницький характер, тобто склад законодавчого органу формується шляхом виборів. Таким чином народ передає владу своїм представникам. За загальним правилом законодавчим органом є парламент.

Органи виконавчої влади — це виконавчо-розпорядчі органи, які безпосередньо здійснюють на державному рівні оперативне управління загальносуспільними справами. Як правило, виконавчий орган держави — це уряд, колегіальний орган управління, який приймає рішення шляхом голосування.

Основним напрямом діяльності органу виконавчої влади є організація виконання законів, прийнятих парламентом, та інших нормативно-правових актів (наприклад, указів президента, постанов уряду тощо). Крім того, до компетенції урядів ряду країн належить обов'язок розробки загальнодержавних програм, боротьба з безробіттям, вирішення питань зайнятості населення, розробка проекту державного бюджету.

Важливе місце в механізмі держави посідають **судові органи**, головною функцією яких є розгляд справ, що мають юридичне значення. В демократичних державах судові органи є незалежними, підкоряються тільки законам і здійснюють правосуддя у встановленому процесуальним законодавством порядку.

Завданням судової влади є забезпечення принципу верховенства права і закону, виконання юридичних приписів усіма суб'єктами суспільних відносин, законності і правопорядку, захисту прав і свобод людини і громадянина.

Складовими апарату держави та її механізму є також **силові відомства**, основа владної сили держави: прокуратура, військо та інші збройні формування, міліція (поліція), органи безпеки та розвідки, органи виконання покарань. Вони наділені від імені суспільства правом державного примусу і покликані

забезпечувати державний суверенітет, стабільність суспільства, права, особисту і майнову безпеку громадян.

4. Форми держави

Форма держави містить у собі три елементи: форму державного правління, форму державного устрою, форму державного (політичного) режиму. (Додаток б)

Форма державного правління — це елемент форми держави, що відображає певний порядок створення і організації вищих органів влади.

За способом організації верховної влади форми правління поділяють на монархії і республіки.

Монархія — це форма правління, при якій вища влада в державі належить одній людині — монарху; формальним джерелом влади є одна особа.

При монархії глава держави отримує свій *пост у спадкування*, незалежно від виборців або представницьких органів влади.

У залежності від рівня конституційного обмеження влади монарха і наявності інших вищих органів влади монархії поділяють на абсолютні і обмежені.

Абсолютна монархія — історичний тип монархії, при якій монарх володіє необмеженою владою. Абсолютна монархія характеризується відсутністю представницьких органів, правом монарха видавати закони і призначати чиновників, тобто всевладдям глави держави (Російська імперія часів Петра I, французька монархія Людовіка XIV).

Обмежена монархія — форма правління, при якій існує чітке визначення повноважень монарха. Цей вид монархії поділяється на конституційну (парламентську) монархію і дуалістичну.

Конституційна монархія характеризується певним співвідношенням повноважень монарха і парламенту. Влада монарха є законодавче обмеженою і виконує лише представницькі функції; нормативні акти, що видаються

монархом, набувають юридичної сили після їх затвердження парламентом. Переважна більшість сучасних демократичних монархій — конституційні (парламентські). Уряд у них формується парламентською більшістю і є підзвітним парламенту, а не монарху (Велика Британія, Швеція, Іспанія, Данія).

Дуалістична монархія характеризується особливим процесом призначення і контролювання уряду. Вона передбачає двопалатний парламент, нижня палата якого обирається населенням, а верхня призначається монархом. Уряд призначається монархом і контролюється ним самостійно або через прем'єр-міністра, якого також призначає монарх (Йорданія, Марокко).

Республіка — це форма правління, при якій джерелом влади є народ, вищі органи держави обираються громадянами. Республіки поділяються на парламентські, президентські та змішані (парламентсько-президентські).

Парламентська республіка характеризується утворенням уряду на парламентській основі і його формальною відповідальністю перед парламентом. Парламент здійснює по відношенню до уряду ряд функцій: формує і підтримує його; встановлює фінансові рамки діяльності уряду; контролює уряд і може виражати йому вотум недовір'я тощо. Уряд наділений виконавчою владою, а нерідко і законодавчою ініціативою. Хоча керівник уряду (прем'єр-міністр, канцлер) офіційно не є главою держави, реально він — перша особа в державі. Президент (якщо ця посада існує в державі) може бути обраний або парламентом, або зборами виборців, або безпосередньо народом. Його роль зводиться до представницьких і церемоніальних функцій (Німеччина, Італія, Фінляндія, Індія, Австрія, Туреччина).

Президентська республіка характеризується наявністю глави держави — президента, який може об'єднувати повноваження глави держави та уряду. Президент сам призначає членів кабінету міністрів (уряд), які відповідальні перед ним, а не перед парламентом. У президентській республіці існує жорсткий поділ влад, їх значна самостійність. Парламент може обмежити діяльність президента за допомогою законів і через затвердження бюджетів. Президент

може користуватися правом вето по відношенню до актів парламенту, може його розпустити, а парламент може при певних обставинах ініціювати процес відсунення президента від влади (США, Аргентина, Бразилія, Мексика, Росія).

Змішана республіка (парламентсько-президентська) об'єднує риси парламентської і президентської республіки, прагне поєднувати сильну президентську владу з ефективним контролем парламенту за діяльністю уряду. Її основна риса — подвійна відповідальність уряду: перед президентом і парламентом (Україна, Франція).

Форма державного устрою — це елемент форми держави, який відображає спосіб адміністративно-територіальної організації держави, поділ держави на складові частини і поділ влади між ними і керуючим центром. *Територіальна організація держави* характеризує співвідношення цілого і частин.

У залежності від устрою держави поділяють на **прості (унітарні) і складні**.

Проста (унітарна) держава характеризується повною політичною єдністю: вона має єдину структуру державного апарату, що розповсюджує свої повноваження на всю територію держави; всі адміністративні одиниці по відношенню до держави мають рівний юридичний статус, і жодна з них не має ознак суверенітету. *Проста (унітарна) держава* являє собою організацію із адміністративно-територіальних одиниць, що не мають власної державності (не мають ознак суверенітету). Така держава має єдину конституцію і громадянство. Усі державні органи, в тому числі судові, складають єдину систему, діють на основі єдиних правових норм. Унітарні держави можуть мати у своєму складі утворення, що користуються автономією, компетенція якої визначається центральною владою (Україна, Італія, Португалія).

Складною державою є федерація — союзна держава. Для неї характерна наявність вищих органів влади для всіх членів федерації при збереженні ними у себе аналогічних органів, свого законодавства, громадянства, податкової системи.

Федерація — це стійкий союз держав, самостійних в межах розподіленої між ними і центром компетенції, що мають власні конституцію, законодавчі, виконавчі і судові органи і подвійне громадянство. Повага союзним керівництвом і усіма суб'єктами федерації прав і повноважень один одного контролюється незалежним судом, а також зазвичай двопалатним парламентом, верхня палата якого формується з представників штатів, земель, республік (США, ФРН, Росія, Канада).

Головна відмінність федерації від унітарної держави полягає в тому, що джерелом влади, суб'єктами державного суверенітету виступають у ній як великі територіальні утворення (штати, округи, землі), так і весь народ, що складається з рівноправних громадян.

Конфедерація — союз держав, який утворюється на договірній основі, члени якого, зберігаючи свою незалежність, створюють на договірних засадах спеціальні спільні органи тільки для координації дій при вирішенні конкретних проблем. Взаємовідносини суб'єктів конфедерації будуються виключно на добровільних угодах. Правова основа створення конфедерації — союзний договір, а не конституція (США — 1776-1787 рр., Німеччина — 1815-1867 рр.).

Імперія — держава, різні складові частини якої мають різний ступінь залежності від центру; утворена здебільшого шляхом завоювань.

Державний (політичний) режим — це елемент форми держави, що вказує на методи і прийоми здійснення політичної влади, її взаємодію з населенням.

Його основні види:

а) *демократичний* — характеризується реальною участю населення в здійсненні державної влади;

б) *антидемократичний* — характеризується відсутністю дійсної участі населення в здійсненні державної влади, недотриманням основних прав людини.

У більшості сучасних держав поширений *демократичний режим*, який характеризується такими рисами:

1. Рівність і свобода всіх людей.

2. Пряма участь населення у вирішенні державних питань (пряма, або безпосередня, демократія) або за допомогою виборних представницьких органів (парламентська, або представницька, демократія).

3. Конституційне закріплення і гарантування прав і свобод громадян.

4. Існування різних форм власності.

5. Політичний плюралізм.

6. Законність і правопорядок.

7. Верховенство права в суспільстві і незалежне правосуддя.

8. Управління справами держави здійснюється за волею більшості з урахуванням інтересів меншості.

Антидемократичний (недемократичний) державний режим характеризується такими рисами.

1. Відсутність реального здійснення прав і свобод особистості.

2. Верховенство держави над правом.

3. Панування однієї політичної партії (або руху).

4. Існування однієї — «офіційної» — ідеології.

5. Існування однієї форми власності.

6. Упор на каральні заходи і примушування.

7. Агресивність у зовнішній політиці.

В юридичній літературі часто вживається термін *«авторитарний режим»*. Він ототожнюється з антидемократичним або ж вважається одним з його різновидів нарівні з тоталітарним режимом.

5. Поняття та основні ознаки громадянського суспільства і правової держави

Громадянське суспільство — це спільність вільних, незалежних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, користуватися економічною свободою та надійним соціальним захистом, іншими правами та свободами, брати активну участь у політичному

житті та в інших сферах життєдіяльності людини і громадянина.

Ознаками громадянського суспільства є:

- а) приватна власність, вільна праця, підприємництво;
- б) існування вільних політичних партій, громадських організацій, трудових колективів та інших об'єднань громадян на добровільній основі;
- в) багатоманітність виховання, освіти, науки, культури;
- г) наявність незалежної системи засобів масової інформації;
- г) вільний розвиток сім'ї як первинної основи співжиття людей;
- д) переважне регулювання поведінки людини з допомогою етичних норм і здійснення людиною своїх потреб та інтересів у решті сфер приватного та суспільного життя на засадах свободи, незалежності й недоторканності.

Ідеї про правову державу одержали свій розвиток ще з часів глибокої старовини. Ідею єдності влади і права, справедливих законів, панування права і законності розвивали ще такі стародавні мислителі як Солон, Платон, Арістотель. Великий внесок в розробку теорії про правову державу внесли І. Кант, Р. Гегель, Д. Локк.

Основні ознаки правової держави:

- 1) панування права в суспільному і політичному житті;
- 2) принцип розділення властей;
- 3) непорушність прав і свобод особи, їх гарантованість і реальність здійснення;
- 4) взаємна відповідальність держави і особи.

Правова держава – це найдемократичніша цивілізована держава, в якій панує закон, його верховенство, де особа знаходиться під надійним правовим захистом, де існує взаємна відповідальність особи і держави.

Панування права припускає правову організацію державної влади, тобто створення і формування всіх державних структур на основі законів; правовий характер законів, які за своїм змістом повинні бути справедливими, ґрунтуватися

на природних, невід'ємних правах і свободах людини; верховенство конституційного закону в системі нормативно-правових актів держави.

Принцип розподілу влади припускає відносно самостійне існування і функціонування трьох гілок державної влади – законодавчої, виконавчої і судової, кожна з яких служить своєрідною протизагою іншій. Даний принцип означає, що всі суперечки і конфлікти між гілками влади дозволяються правовим шляхом.

Непорушність і гарантованість прав і свобод особи означає, що правова держава може вважатися такою лише у випадку, якщо вона встановлює, закріплює і реально забезпечує рівність всіх людей як суб'єктів правового спілкування, рівність всіх перед законом. Люди повинні володіти рівною правосуб'єктністю, рівними можливостями для досягнення будь-яких цілей, що не суперечать закону, або набуття яких-небудь прав. Крім того, держава повинна не тільки визнавати, але і гарантувати повний набір прав і свобод, що визнаються як природні права людини, тобто належать їй від природи, від народження. До числа таких прав відносяться: право на життя, на людську гідність, недоторканість особи, житла, свобода пересування, свобода совісті тощо.

Взаємна відповідальність особи і держави виявляється в тому, що в своїх взаємостосунках особа і держава виступають рівними партнерами і володіють взаємними правами і обов'язками. Держава має право не тільки вимагати від особи виконання встановлених законом обов'язків, але й сама несе перед особою певні обов'язки. Отже, особа може вимагати від держави реальності закріплених прав і свобод, захисту їх від порушень. Такі можливості надає судовий порядок оскарження дій і рішень, а також актів державних органів і посадовців, якими були порушені права і свободи громадян.

До числа найсуттєвіших ознак правової держави належить панування права. Без нього не можлива нормальна життєдіяльність суспільства.

Питання для самостійної роботи:

1. Які причини й закономірності виникнення держави та права?
2. У чому полягають переваги й недоліки основних теорій походження держави?
3. Як співвідносяться соціальна, політична й державна влада?
4. Яке місце посідає держава у політичній системі?
5. У чому полягають основні проблеми формування громадянського суспільства й правової держави в Україні?

Теми рефератів:

1. Виникнення суспільства: історія та теорія.
2. Співвідношення і взаємозв'язок права і держави.
3. Класифікація держав за формами правління та устрою.
4. Класифікація держав за політичними режимами.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. Методичне завдання

Схематично змалювати державу з усіма її складовими.

Завдання 2. Диспут

1. Що спільного між усіма антидемократичними режимами?
2. Чим відрізняється демократичний режим від антидемократичного?
3. Який режим у нашому університеті?

Завдання 3. Тести-тренінги

1. Яке з визначень правильно відображає предмет теорії держави і права:

а) вивчення виникнення і розвитку конкретних держав та правових систем у всій їх історичній своєрідності, включаючи випадкові державно-правові процеси і явища;

б) дослідження певної сфери державного життя та конкретної галузі права і законодавства;

в) загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права як самостійних, органічно взаємозв'язаних між собою соціальних інститутів;

г) діяльність і відносини у здійсненні влади в суспільстві, а також закономірності функціонування і розвитку політики і політичної влади, політичних інтересів, відносин, свідомості, діяльності.

2. Основними теоріями походження держави є:

а) теологічна; патріархальна, договірна, органічна, матеріалістична, насильства, демократична;

б) патріархальна, теологічна; договірна, органічна, матеріалістична, насильства;

в) патріархальна, теологічна; договірна, органічна, матеріалістична, насильства, ціннісна;

г) природна, позитивна, негативна

3. До основних ознак держави відносяться:

а) територія, населення, наявність особливого апарату держави, суверенітет, офіційна система оподаткування;

б) територія, населення, наявність особливого апарату держави, державна символіка, мова, офіційна система оподаткування;

в) територія, населення, наявність особливого апарату держави, суверенітет, здатність держави надавати позики та кредити;

г) територія, населення, наявність особливого апарату держави, суверенітет, офіційна система оподаткування, грошова одиниця, столиця, мова, державна символіка.

4. Держава - це:

а) упорядкована на засадах права система всіх політичних явищ, що функціонують і взаємодіють (або протидіють) у суспільстві з метою завоювання, утримання або участі у політичній владі;

б) система взаємодії людей, що пов'язані між собою інтересами у сфері виробництва, обміну, споживання життєвих благ і встановлюють межі поведінки в суспільних інтересах за допомогою соціальних норм (у тому числі юридичних);

в) система взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян держави, їх об'єднань, що добровільно сформувалися та перебувають у відносинах конкуренції і солідарності, поза безпосереднім утручанням держави, покликаної створювати умови для їх вільного розвитку;

г) суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спиранням, у разі потреби, на легальний примус.

5. Які ознаки відрізняють державу від будь-яких політичних організацій суспільства:

а) взаємодія з міжнародними організаціями; володіння власністю на основні знаряддя і засоби виробництва;

б) наявність конституційного акту; монополія на освоєння космічного простору;

в) прерогатива на видання загальнообов'язкових нормативно-правових актів; суверенітет; монополія на примусову владу стосовно населення;

г) прерогатива на видання загальнообов'язкових нормативно-правових актів; суверенітет; монополія на примусову владу стосовно населення; взаємодія з міжнародними організаціями; володіння власністю на основні знаряддя і засоби виробництва.

6. Вольові відносини між людьми з приводу організації їх спільної діяльності, вироблення та здійснення спільної для даного соціального колективу волі (інтересу), це:

- а) політична влада;
- б) державна влада;
- в) соціальна влада;
- г) демократична влада.

7. Організація політичної влади, що створює умови для найбільш повного забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина, а також для найбільш послідовного обмеження можливостей утиску (державною владою) громадян, це:

- а) соціальна держава;
- б) правова держава;
- в) демократична держава;
- г) громадянське суспільство.

8. Функції держави - це:

а) основні напрями впливу права на волю, свідомість, поведінку суб'єктів права та суспільні відносини з метою їх врегулювання;

б) основні напрями її дослідження, що характеризують сутність, зміст і призначення теорії держави і права;

в) основні напрями впливу правосвідомості на розвиток суспільних відносин;

г) основні напрями діяльності держави, що відображають її сутність і зміст, а також характеризують те соціальне призначення, яке має держава в суспільстві.

9. Основними внутрішніми функціями цивілізованої держави є:

а) політична, економічна, оподаткування і фінансового контролю, соціальна, екологічна, культурна (духовна), інформаційна, правоохоронна;

б) політична, економічна, оподаткування і фінансового контролю, соціальна, екологічна, культурна (духовна), інформаційна, правоохоронна, виховна;

в) політична, економічна, екологічна, культурна (гуманітарна), інформаційна, оборона держави, підтримання світового правопорядку;

г) політична, економічна, оподаткування, ціннісна, регулятивна, соціальна, екологічна, культурна (духовна), інформаційна, правоохоронна, виховна, підтримання світового правопорядку.

10. Формами здійснення державних функцій є:

а) законодавство, управління, застосування, контроль-наглядова діяльність, виховання;

б) переконання, заохочення і примус;

в) законодавство, управління, правосуддя, контроль і нагляд, правоохоронна та правореалізаційна діяльність;

г) законодавство, управління, правозастосовча та правореалізаційна діяльність, виховна та дисциплінарна діяльність.

11. Форма державного правління, це:

а) порядок поділу території держави на певні складові частини і співвідношення влади між ними і державою в цілому;

б) порядок утворення і організації вищих органів влади в державі;

в) порядок здійснення державної влади у певні способи певними методами і засобами;

г) порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні.

12. Форма державного устрою, це:

а) порядок поділу території держави на певні складові частини і співвідношення влади між ними і державою в цілому;

б) порядок утворення і організації вищих органів влади в державі;

в) порядок здійснення державної влади у певні способи певними методами і засобами;

г) порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні.

13. Якій формі правління властиві перелічені ознаки:

поєднання в руках президента повноважень глави держави і глави уряду;
відсутність інституту парламентської відповідальності уряду;
позапарламентський метод обрання президента; відповідальність уряду перед президентом:

а) президентській республіці;

б) парламентсько-президентській (змішаній) республіці;

в) парламентській республіці;

г) президентсько-парламентській республіці.

14. Тимчасовий союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних цілей і спільно здійснюють низку напрямків державної діяльності при збереженні в інших питаннях повної самостійності, це:

а) федерація;

б) унітарна держава;

в) конфедерація;

г) імперія

15. Унітарна держава - це:

- а) складова союзна держава, частинами якої є державні утворення, що мають суверенні права;
- б) проста єдина держава, частинами якої є адміністративно-територіальні одиниці, що не мають суверенних прав;
- в) тимчасовий союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних цілей і спільно здійснюють низку напрямків державної діяльності при збереженні в інших питаннях певної самостійності.

16. Яким теоріям походження держави і права відповідають наведені твердження? Назвіть найбільш відомих авторів цих теорій.

- а) пізнати природу держави неможливо, оскільки вона має божественне походження. З цього випливає вимога покірності і покора усіх перед державною владою;
- б) держава формується в результаті завоювання одних племен іншими. З метою їх утримання у покорі створюються поліція, армія, суд, закони;
- в) з часом в людей виникає потреба у підпорядкуванні вождям, старійшинам, найсильнішим, найбагатшим тощо, тобто держава – це організація, створена яскравими (визначними, не такими як усі) особами для організації та управління суспільством

17. Визначте історичний тип держави

- а) Меншість населення у державі складають буржуа, в руках яких власність на засоби виробництва, більшість — вільнонаймані селяни і робітники. Формування органів державної влади (парламенти) відбувається хоч і демократичним шляхом, проте із застосуванням різних цензів (майнових, станових). Держава і закони захищають капіталістичну систему, капіталістичний спосіб виробництва. Концентрація та централізація суспільної влади відбувається шляхом зрощення фінансового капіталу з державним апаратом;

б) Суспільство поділяється на «рівні» у правах і можливостях класи робітників та селян, а також прошарок — інтелігенцію. Проголошуються рівність, права і свободи, повновладдя народу, принцип демократичного централізму (підпорядкування меншості більшості), які носять здебільшого декларативний характер. Забороняється приватна власність, підприємництво. Виробництво, засноване на державній та колективній власності, планове ведення господарства із надмірним регламентуванням та контролем державних органів. Усі найважливіші питання вирішуються на державному рівні від імені народу невеликою групою політичного керівництва. У таких державах політика визначає економіку;

в) Економічною основою такого типу держав є приватна власність. Власниками є переважна більшість населення, що володіє засобами виробництва, надає послуги, виконує роботи тощо. У такому суспільстві є рівноправними усі форми власності — державна, муніципальна, колективна, приватна, змішана. У державах такого характеру загальнолюдські цінності мають найвищий пріоритет, оскільки забезпечують та захищають права і свободи людини. Органи влади формуються на демократичних засадах, шляхом рівних виборів без обмежень та цензів. Кожна людина, залежно від своїх здібностей, бажань, самореалізації, праці, бере участь в управлінні державою, обираючись до органів влади, самоврядування, обіймаючи ті чи інші посади... Держава існує для людини, а не людина для держави.

18. Проаналізуйте ситуації і поясніть, які з них можливі у правовій державі, а які - ні. Відповідь обґрунтуйте.

а) Уряд ухвалив постанову про оплату навчання в усіх державних освітніх закладах;

б) адміністрація підприємства безпідставно звільнила працівника;

в) рішенням ректорату вищого навчального закладу було визначено відсоток студентів, яких зарахують на перший курс залежно від їхнього соціального статусу й національності;

г) податкова адміністрація наклала штраф на керівника підприємства через порушення ним податкового законодавства;

г) місцева влада заборонила вихід місцевої газети за її опозиційне спрямування;

д) громадянин звернувся до суду зі скаргою на редакцію часопису за поширення недостовірних відомостей стосовно його особистого життя.

Завдання 4. *Робота у малих групах.* Гра «Уявна країна»

Групи по 5 чоловік отримують аркуш паперу (ватман) і фломастери. Уявіть, що ви відкрили нову країну, де ще ніхто не жив і у якій ще немає ні прав, ні законів. Ви стали першими поселенцями на цій новій необжитій землі. Вам нічого не відомо про те, який соціальний статус ви будете мати в цій країні. Кожен студент повинен запропонувати 3 обов'язки, яких необхідно дотримуватися мешканцям цієї країни. Із запропонованих необхідно обрати 10 найважливіших обов'язків і записати на аркуші. Після чого вигадується назва країни та її герб. Кожна група проголошує свій список обов'язків. Порівняйте, які обов'язки виявилися спільними, а які – відмінними.

Завдання 5. *Розв'язування задач*

1. На сучасній політичній карті світу налічується понад 20 федеративних держав. Переважна більшість федеративних держав утворені не за національно-територіальним принципом.

Чим, на ваш погляд, спричинене утворення та існування таких держав? Чому у деяких випадках федерації утворювалися шляхом укладання відповідного договору між незалежними державами?

2. *Проаналізуйте правову ситуацію та визначте форму держави.*

У країні є король і парламент. Парламент складається з двох палат. Верхню палату парламенту призначає король, а нижня обирається населенням країни строком на 4 роки. Король може розпустити парламент і має право накладати вето на закони, прийняті парламентом. Король призначає і звільняє уряд. Держава поділяється на кантони, де є свої органи самоврядування.

Завдання 6. *Продовжіть думку*

1. Первісне громадське самоврядування характеризувалося низкою ознак, а саме: існувало тільки в рамках ... , виражало його волю й ґрунтувалося на ... зв'язках; ... і об'єкт управління збігалися; органами самоврядування виступали ... збори, тобто збори всіх членів ... , і старійшини, що обирають ними; суспільні справи вирішувалися ... дорослих членів роду на зборах; влада старійшин, що стояли на чолі роду, а також ... (обиралися тільки на період воєнних дій) ґрунтувалася на ..., повазі; плем'я управлялося радою старійшин, яка обирала вождя; посада старійшини ... привілеїв, він працював нарівні з усіма й одержував свою частку, як усі; відмінностей між правами й обов'язками в членів роду ...

2. Республіка – форма ..., при якій вища державна влада здійснюється ... загальнонаціональним ..., обраним населенням на ... строк.

3. Демократичний державно-правовий режим – порядок (стан) державного (політичного) життя суспільства, при якому ... демократична конституція. Реалізується принцип .... Державна влада здійснюється на основі вільної і рівної участі громадян і їх об'єднань в управлінні державою. Допускається ... різних партій. ... здійснення прав і свобод громадян і меншостей відповідно до міжнародних стандартів прав людини.

4. ... – це система ...норм права (... поведінки), що встановлюються або санкціонуються ..., гарантуються нею, містяться в ... і регулюють найважливіші сфери суспільних відносин.

5. Функції права можна поділити на: загальносоціальні та спеціально-юридичні. Загальносоціальні – характеризують ... Серед загальносоціальних функцій доцільно виділити такі: 1) ... ; 2) ... ; 3) ... ; 4) ... ; 5) ... ; 2. Спеціально-юридичні – характеризують ... ; 1) ... ; 2) ... ; 3) ... ; 4) ... ; 5) ...

Завдання 6. *Які ознаки держави визначені в цих статтях Конституції України?*

1. «Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності покладаються на Збройні сили України».

2. «Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом».

3. «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу».

Література:

1. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші / За ред. В.В. Копейчикова. – Стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
2. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
3. Зайчук О.В., Заєць А.П., Журавський В.С., Копиленко О.Л., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О.В. Зайчук (ред.), Н.М. Оніщенко (ред.). – 2-ге вид., переробл. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
4. Коталейчук С. П. Теорія держави та права в запитаннях і відповідях : навч. посіб. / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – 560 с.
5. Основи правознавства: навч. посібник (для підготовки абітурієнтів до

- вступних випробувань) / Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний, А.О. Осауленко; за заг. ред. Є.О. Гіди; – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2011. – 184 с.
6. Правознавство: Підручник / В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон та ін.; За заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. — К.: КНЕУ, 2003. — 767 с.
  7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. Видання 2-е, перероблене і доповнене. – Х.: Еспада, 2009. – 752 с.
  8. Теорія держави та права : підручник (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) / Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний, А.О. Осауленко та ін.; за заг. ред. Є.О. Гіди; Національна академія внутрішніх справ. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 363 с.

Тема 2. Основи теорії права

Лекційні та семінарські питання

1. Право – особливий вид соціальних норм.
2. Поняття права та його ознаки. Функції права.
3. Джерела (форми) права.
4. Система права.
5. Нормативно-правові акти та їх види.
6. Систематизація правових актів.
7. Правовідносини: поняття, суб'єкти, об'єкти, зміст.

Мета вивчення: формування цілісної системи знань про основні закономірності розвитку і функціонування права, як способу організації та упорядкування суспільного життя.

Завдання:

- визначити основні терміни та поняття теми;
- розглянути основні сучасні підходи до праворозуміння;

- встановити зовнішню та внутрішню форми об'єктивного права;
- розглянути процес встановлення (санкціонування) норм права, їх види і структуру;
- розкрити процес правового регулювання, форми та механізми реалізації права.

Конспект лекції до теми 2

1. Право – особливий вид соціальних норм

Регулювання суспільних відносин здійснюється за допомогою **соціальних норм** — загальних правил поведінки людей, які мають значення зразків і розповсюджуються на невизначений ряд випадків.

За сферою суспільних відносин виділяють: політичні, економічні, організаційні, естетичні тощо. (*Додаток 8*)

За способом встановлення виділяють такі **види соціальних норм**:

1) *норми права* — встановлені або санкціоновані державою загально-обов'язкові, формально визначені правила поведінки, які породжують права і юридичні обов'язки;

2) *норми моралі* — правила поведінки, що виникають у суспільстві і забезпечені силою громадської думки, засновані на уявленнях про справедливість, добро, зло, гідність, совість;

3) *норми-звичаї (традиції)* — правила поведінки, що склалися історично і додержуються в силу звички;

4) *релігійні норми* — правила, що встановлені різними релігіями і обов'язкові для віруючих;

5) *корпоративні норми* — норми, що вироблені організаціями корпоративного типу (партіями, громадськими організаціями) і підтримуються ними і їх членами.

Найбільш значущими серед соціальних норм є норми права і норми моралі. У своїй основі правові норми мають моральний характер. Але якщо правові

норми мають характер примушування, то сила моралі — в громадській думці. Для реалізації моральних норм не потрібна наявність особливого апарату; разом з тим, такий апарат є необхідним для примусового проведення в життя правових норм.

2. Поняття права та його ознаки. Функції права

Право — це система загальнообов'язкових, формально визначених загальних норм (правил поведінки), які встановлюються, гарантуються і охороняються державою з метою впорядкування суспільних відносин.

Специфічні ознаки права (Додаток 7)

1. *Встановлюється або санкціонується державою* – вираження норм у законах, інших визнаних державою офіційних джерелах (законах, судових прецедентах, санкціонованих звичаях, актах недержавних організацій, санкціонованих державою тощо).

2. *Системність* – право існує як система норм — загальних правил, моделей поведінки.

3. *Загальнообов'язковий* характер – обов'язкове для виконання всіма, а за порушення – покарання.

4. *Формальна визначеність* – норма права отримує зовнішнє словесне закріплення в статтях нормативних актів, чітко фіксує вид і міру можливої, належної або забороненої поведінки.

5. *Охороняється державою* – загальні правила, які визнаються державою як правові та підтримуються державною владою.

Що стосується **функцій права**, то під ними розуміють витікаючі з його змісту і призначення основні напрями правової дії на суспільні відносини. Виділяють дві головні функції права – регулятивну і охоронну.

Регулятивна функція спрямована на регулювання, впорядкування суспільних відносин, встановлення правил поведінки людей. У регулятивній функції виявляється головне призначення права – упорядковувати суспільні

відносини.

Охоронна функція спрямована на захист найважливіших для життя суспільства відносин. Дана функція має своєю задачею забезпечити вимоги законів, встановити режим законності в суспільстві.

Крім зазначених, право виконує деякі додаткові функції. До них можна віднести виховну, ідеологічну, інформаційну та ін.

До принципів права можна віднести: гуманізм, законність, демократизм, внутрішню узгодженість тощо.

3. Джерела (форми) права

Під джерелом права сучасна юридична наука розуміє способи юридичного виразу права, що формально закріплюють та організують правові явища. Це зовнішня форма виразу права.

Існує **чотири основних види джерел права**: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір (*Додаток 8*).

Правовий звичай — це правило поведінки, якому держава надала загальнообов'язкового значення і дотримання якого гарантувала своєю примусовою силою. *Санкціонований звичай як джерело (форма) права* властивий здебільшого давнім, середньовічним правовим системам. Держава санкціонує не всі звичаї, які існують в суспільстві, а тільки найзначніші.

Правовий прецедент — це судове або адміністративне рішення з конкретної юридичної справи, якому надається загальнообов'язкове юридичне значення. Таке рішення стає ніби зразком для розв'язання аналогічних справ. Це джерело (форма) права поширене в англосаксонській *правовій системі*.

Нормативно-правовий акт — це офіційний документ компетентних органів держави, що містить юридичні норми. Нормативні акти є *основним джерелом права України*, оскільки вони виходять з чітко визначених правотворчих органів, мають встановлені форму, порядок набуття чинності і

сферу дії, чітко й однозначно формулюють зміст юридичних прав та обов'язків.

Серед нормативно-правових актів виділяють *закони, декрети і підзаконні нормативно-правові акти*.

Нормативно-правовий договір — двостороння або багатостороння угода, яка містить норми права. Договори нормативного змісту — це документи, що закріплюють волевиявлення сторін з приводу прав і обов'язків і встановлюють коло і послідовність останніх, тобто добровільну згоду виконувати прийняті на себе зобов'язання. Нормативно-правовий договір — це основна форма (джерело) права в *міжнародному праві*.

Як окреме джерело права існують **релігійні норми**, які ґрунтуються на релігійних переконаннях і грають велику роль у суспільствах, де та чи інша релігія є офіційною, загальнодержавною.

4. Система права

Система права — це внутрішня структура права, що охоплює всі діючі юридичні норми держави.

Система права включає декілька основних компонентів: галузі права, підгалузі, правові інститути і норми права. (Додаток 9)

Галузь права — це сукупність норм права, що регулюють певну сферу суспільних відносин (конституційне, трудове право, цивільне, сімейне, кримінальне та ін.).

Галузі права прийнято класифікувати на три *основні групи*:

1) *профілюючі галузі* (конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне право);

2) *спеціальні галузі* (трудова, фінансова, банківська, податкова, сімейна, житлова, виправно-трудова право);

3) *комплексні галузі* (земельна, екологічна право).

Конституційне (державне) право закріплює основи державного і суспільного устрою, засади правового статусу громадян, порядок формування і компетенцію

державних органів.

Цивільне право регулює майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини.

Адміністративне право регулює відносини, які складаються в сфері виконавчо-розпорядчої діяльності.

Кримінальне право визначає види суспільне небезпечних діянь (злочинів) і покарання, які застосовуються до осіб, що їх скоїли.

Цивільно-процесуальне право регулює відносини, що виникають у ході розгляду цивільних справ судами; винесення і оскарження рішень.

Кримінально-процесуальне право регулює відносини, які виникають внаслідок порушення попереднього розслідування (досудового слідства); судового розгляду карних справ; винесення і оскарження вироку суду.

Трудове право регулює відносини між працівником і власником або уповноваженим ним органом у трудових відносинах.

Фінансове право регулює відносини, які виникають під час надходження і розподілу грошових коштів державного бюджету.

Сімейне право регулює шлюбно-сімейні відносини та питання опіки і піклування.

Земельне право регулює відносини між державою і суб'єктами різних форм власності на землю.

Правовий інститут – це складова частина галузі права, сукупність правових норм, регулюючих певний вид однорідних суспільних відносин, які утворюють самостійний елемент системи права (трудовий договір, оплата праці, робочий час, час відпочинку в трудовому праві тощо).

Первинним елементом системи права є норма права – конкретне правило поведінки.

Під **нормою права** розуміється загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене державою як критерій правомірної або забороненої поведінки і забезпечене державними засобами.

Для правової норми характерні єдність, цілісність, неподільність, особлива структура.

Структура норми права є формою її внутрішнього змісту. Традиційно до неї входять такі елементи, як: гіпотеза, диспозиція та санкція.

Гіпотеза – ця вказівка на умови і обставини, при яких реалізується дана норма. *Диспозиція* містить саме правило поведінки, права і обов'язки суб'єктів. *Санкція* є вказівкою на несприятливі наслідки, які можуть наступити у разі недотримання розпоряджень диспозиції.

5. Нормативно-правові акти та їх види

Право знаходить свій зовнішній прояв у нормативно-правовому акті.

Нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим органом держави та встановлює, змінює чи скасовує правові норми.

У залежності від юридичної сили нормативно-правові акти поділяються на закони, декрети і підзаконні нормативні акти. (Додаток 10)

Закон — це нормативний акт вищого представницького органу державної влади або безпосередньо самого народу, що регулює найважливіші сфери суспільних відносин і має вищу юридичну силу.

Ознаки закону

1. Закон видається тільки вищими представницькими органами державної влади (законодавчою владою) або приймається шляхом безпосереднього народного голосування (референдумом).

2. Закон регулює найважливіші суспільні відносини в економічній, політичній, соціальній, культурній і інших сферах життя суспільства.

3. Закон має вищу юридичну силу, що забезпечує його верховенство в системі нормативно-правових актів: усі інші правові акти мають відповідати розпорядженням закону; закон змінюється або відміняється тільки законами; закон знаходиться в сфері конституційного нагляду.

4. Закон — це *акт, прийнятий в особливому порядку*. Процедура прийняття законів має ряд самостійних стадій (етапів) і організаційно-технічних дій з прийняття законопроекту.

Види законів:

- Основний Закон (Конституція);
- конституційні закони;
- звичайні закони.

Конституція - закріплює основи цивільного суспільства і держави, правової системи і правового статусу громадян, державно-територіальний устрій, організацію органів державної влади і місцевого самоврядування.

Конституція є гарантом демократії (свободи і справедливості). Конституція — *закон прямої дії*: всі органи, посадові особи і громадяни при розгляді правових суперечок і конкретних справ можуть посилатися на форми Конституції. Приймається Конституція більшістю складу законодавчого органу.

В *Україні* прийняття законів є виключно компетенцією *Верховної Ради України*. Законотворчий процес регулюється Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України, іншими законодавчими актами. Охорона Конституції забезпечується *Конституційним Судом України*.

Конституційні закони України - вносять зміни і доповнення до Конституції і становлять основу правової системи, приймаються 2/3 голосів від загальної кількості депутатів представницького органу.

Звичайні закони — це нормативні акти, що прийняті простою більшістю голосів депутатів і встановлюють засади регулювання в певній сфері суспільних відносин.

Усі інші нормативні акти приймаються на основі і на виконання законів і тому називаються підзаконними. Найбільш важливими підзаконними нормативними актами є: укази Президента України; постанови Кабінету Міністрів України; накази міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, прийняті в межах їх компетенції; рішення органів місцевого

самоврядування і місцевих органів виконавчої влади тощо.

Підзаконний нормативно-правовий акт — це документ компетентного органу держави, що приймається в межах його повноважень на основі та відповідно до закону.

6. Систематизація правових актів

Систематизація нормативно-правових актів — це упорядкування діючих нормативно-правових актів, приведення юридичних норм до єдиної, узгодженої системи.

Систематизація здійснюється з метою усунення протиріч між нормативними актами, скасування тих, що припинили свою дію, забезпечення доступності законодавства для всіх громадян і організацій.

Систематизація законодавства здійснюється трьома основними способами: кодифікацією, інкорпорацією та консолідацією. (Додаток 11)

Кодифікація — це спосіб систематизації законодавства, заснований на змістовній переробці та узгодженні певної групи юридичних норм, пов'язаних загальним предметом регулювання, і об'єднанні їх в єдиному новому нормативно-правовому акті. Така систематизація завжди має правотворчий і тому офіційний характер.

Види кодифікації: а) за обсягом — галузева, міжгалузева, спеціальна; б) за формою вираження — основи законодавства, кодекси, статuti, закони, положення тощо.

Найбільш відомий кодифікаційний акт — кодекс — єдиний законодавчий акт, що забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин. Наявність кодексів — характерна риса більшості галузей права.

Інкорпорація — це спосіб систематизації законодавства, який заснований на зовнішньому упорядкуванні виданих нормативних актів без зміни їх змісту і результатом якого є збірники, де нормативні акти розташовуються в хронологічному порядку, за предметною ознакою тощо.

Види інкорпорації: а) за юридичним значенням — офіційна (підготовка і видання збірників правотворчими органами), неофіційна (підготовка збірників організаціями і особами); б) за обсягом — загальна, галузева, міжгалузева і спеціальна (по окремих інститутах галузі); в) за критерієм об'єднання — предметна (за предметом регулювання), хронологічна (за датами прийняття), суб'єктна (в залежності від органу, що видав корпоративні акти).

Консолідація - розрізнені акти з одного питання об'єднуються в єдиний новий акт, що приймається відповідним органом. У консолідованих актах нормативні розпорядження розміщуються в логічній послідовності і зазнають редакційної обробки, хоч зміни не вносяться.

7. Правовідносини: поняття, суб'єкти, об'єкти, зміст

Правовідносини — це врегульовані нормою права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, які забезпечуються державою. Саме через них виявляється *головне призначення права* — *регулювати та упорядковувати суспільні відносини*.

Структура правовідносин — це сукупність елементів, що їх складають: суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин, зміст правовідносин (*Додаток 12*).

Суб'єкти правовідносин — це їх учасники (сторони), які відповідно до законодавства можуть виступати як носії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. До них належать: громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства (індивідуальні суб'єкти); державні організації, суспільні об'єднання, приватні фірми тощо; колективні суб'єкти; органи держави.

Учасники правовідносин повинні володіти *правосуб'єктністю* (правоздатністю та дієздатністю).

Правоздатність — це здатність мати права і обов'язки. Вона визначається за всіма громадянами незалежно від будь-яких обставин із моменту їх народження та припиняється через їх смерть.

Дієдатність – це здатність особи своїми діями набувати права і самостійно їх здійснювати, а також створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Виникає вона в повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення 18 років.

Об'єкти правовідносин — це те, на що спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин, те, з приводу чого виникають правовідносини (*Додаток 13*).

Розрізняють такі *види об'єктів правовідносин*:

- речі (предмети матеріального світу);
- поведінка (дія, бездіяльність, а також їх результати);
- продукти духовної творчості (твори науки, літератури, мистецтва і тощо);
- особисті немайнові блага (ім'я, честь, гідність).

Зміст правовідносин складають суб'єктивне право і юридичний обов'язок.

Суб'єктивне право — це міра можливої поведінки суб'єкта, яка надає йому можливості задовольнити свої потреби і яка забезпечена державою (діяльність за своїм бажанням, користування соціальним благом, звернення до компетентного органа за захистом своїх прав).

Юридичний обов'язок — міра обов'язкової поведінки суб'єкта права, встановлена для задоволення його інтересів і забезпечена державою (необхідність здійснювати певні дії, утримуватися від дій, що суперечать інтересам інших осіб).

Правовідносини виникають, змінюються, припиняються на підставі **юридичних фактів** (конкретних життєвих обставин).

Вони носять багатоманітний характер і охоплюють всі види суспільних відносин, врегульованих правом. Юридичні факти діляться на *події і дії*. Якщо події не залежать від волі людей (дії сил природи – землетрус, повінь; народження та природна смерть людини), то дії скоюються по волі громадян. Дії бувають правомірними і неправомірними. Правомірні дії можуть бути юридичними актами або юридичними вчинками (укладення договору),

неправомірні дії – правопорушеннями або злочинами.

Питання для самостійної роботи:

1. Назвіть причини й закономірності виникнення права.
2. Назвіть та охарактеризуйте основні елементи правової системи та системи права.
3. У чому полягає цінність права?
4. Яке місце посідають норми права в системі соціальних норм?
5. Назвіть ознаки норм права.
6. Які способи (форми) викладу норм права в статтях нормативно-правового акту існують?

Теми рефератів:

1. Єдність та відмінності права і моралі.
2. Загальна характеристика реалізації норм права.
3. Поняття та структура правовідносин.
4. Поняття законодавства, його система.
5. Характерні риси права України.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. *Розтлумачити зміст наступних понять та термінів:* соціальні норми, право, зміст права, функція права, джерело права, закон, підзаконні акти, система права, галузь права, інститут права, система законодавства, систематизація законодавства, інкорпорація, кодифікація, консолідація, норма права, гіпотеза, диспозиція, санкція, правові відносини, суб'єкти правовідносин, фізична особа, юридична особа, правоздатність, дієздатність, правосуб'єктність, об'єкти правовідносин, юридичні факти, юридичні дії, юридичні події.

Завдання 2. Методичні завдання

1. Скласти схему розподілу нормативно-правових актів на закони і підзаконні акти та їх види.

2. Заповнити таблицю: «Структурні елементи системи права та системи законодавства».

3. Розшифруйте речення, що стосується Конституції України:

ПААВОГ

ЖКОГОНО

ОД

НКТОЦІСИТУІ

НУРКАІІ

Завдання 3. Розв'язування задач

1. В Афганістані після захоплення влади ісламським рухом «Талібан» було введено чимало норм шаріату. Жінкам було заборонено працювати, ходити до школи та виходити на вулицю без паранджі. Всіх державних службовців зобов'язали відпустити бороди, а ті, хто приходив на роботу поголеним, підлягали звільненню. *До якого виду соціальних норм відноситься даний приклад?*

2. Громадянка звернулася до суду з заявою про виселення з квартири свого співмешканця. На підтвердження вимог зіслалася на:

1) Житловий Кодекс України;

2) на наукову статтю журналу, де вчені вирішують по суті аналогічну ситуацію;

3) на відповідну Постанову Пленуму Верховного Суду України, де теж подається вирішення подібної позивної заяви.

Які з наведених посилань суд повинен узяти до уваги? Що включає в себе

поняття «джерело права» і які джерела права ви знаєте?

3. Відповідно до частини першої ст. 136 Кримінального кодексу України: «Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан особи належним установам чи особам, якщо це спричинило тяжкі тілесні ушкодження, - караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців». *Що у цій статті є диспозицією, гіпотезою, санкцією?*

4. Для зручності користування нормативні акти складені за роком видання (хронологічно), за сферами правового регулювання, за галузями права.

До якого виду систематизації належить дане впорядкування нормативно-правових актів? Які ви знаєте види систематизації законодавства?

Завдання 4. Тести-тренінги

1. Визначте, здійснення якого з видів систематизації призводить до створення нового нормативного акта:

- а) кодифікація;
- б) інкорпорація;
- в) ратифікація;
- г) денонсація.

2. Визначте, до якої галузі права належать юридичні норми, що регламентують:

- а) права та обов'язки студентів;
- б) відносини між адміністрацією навчального закладу та його викладачами;
- в) правила прийому на роботу;

- г) підприємницьку діяльність людини;
- г) відповідальність за безквитковий проїзд у громадському транспорті;
- д) створення господарських товариств.

3. Що з наведеного є основними джерелами права:

- а) правовий нігілізм;
- б) Верховна Рада;
- в) нормативно-правовий акт;
- г) політична норма;
- д) правовий прецедент;
- е) нормативно-правовий договір;
- є) правовий ідеалізм;
- ж) правовий звичай.

4. Які види соціальних норм порушено у зазначених ситуаціях?

- а) діти розпалили вогнище у лісі, в результаті чого відбулося загорання;
- б) підліток не поступився місцем у тролейбусі бабусі;
- в) Андрій та Марина одружилися всупереч волі батьків;
- г) депутат партії під час голосування у парламенті заявив, що у нього є власна позиція, яка розходиться з лінією партії і він буде голосувати, як вважає за потрібне.

5. Який із перерахованих нормативно-правових актів має вищу юридичну силу:

- а) Указ Президента України;
- б) Закон України;
- в) Постанова Кабінету Міністрів України;
- г) наказ Міністра освіти і науки України

6. Галузь права, що регулює майнові та пов'язані з ними особисті не майнові

відносини:

- а) господарське;
- б) цивільне;
- в) фінансове;
- г) кримінальне;
- д) правильно все вище викладене

7. Вкажіть вид систематизації законодавства:

- а) Митний кодекс України;
- б) хрестоматія з правознавства;
- в) Військовий статут;
- г) Закон «Про міліцію» від 1990р. зі змінами і доповненнями 2002р.

Завдання 5. Продовжити думку

Справедливу оплату праці, реальну участь народу в управлінні, високий рівень життя народу, можливість особи реалізувати свої духовні потреби. Це забезпечує ..... за допомогою.....

Завдання 6. «Уявний мікрофон»

1. Передаючи один одному уявний мікрофон, кожен по черзі висловте свою думку лаконічно і швидко (0,5-1 хвилину). Приклади запитань: - Коли індивідуальні потреби людини вступають у суперечність з потребами суспільства? Чи є в вас особистий досвід подібних ситуацій? Що потрібно зробити, щоб ці суперечності не загострювались? Доведіть, що правовідносини охоплюють всі сторони нашого життя. Підбийте підсумки.

2. Ви отримали вислови про право і закон. Висловте свою точку зору стосовно проблеми, якої торкається ваша фраза. Приклади афоризмів: Усі букви закону заголовні. Закон – це правило, що не піддається виключенню. Закон є закон, скільки б його не порушували. Які забори, такі і закони. Якщо ти плюнеш

у суспільство, то суспільство утреться, а якщо суспільство плюне в тебе, то ти потонеш. Ми маємо бути рабами законів, щоб стати вільними. Закон не гарантує обіду, проте гарантує обідню перерву. Мати право – не означає бути правим. Щоб влада стала сильнішою, треба її обмежити.

Завдання 7. Проблемні питання

1. Після перегляду відео фрагменту казки «Попелюшка» надайте відповіді на питання: Що зображує фрагмент? Як можна охарактеризувати героїню фрагменту з точки зору права? Чи знайшли ви ознаки експлуатації в діях мачухи щодо Попелюшки? Як захистити її права?

2. З технічних причин деякий час не друкувалися «Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник України», газета «Голос України». Тому новий і дуже важливий закон було опубліковано в газеті «Київські відомості». Дехто має сумніви: виконувати вимоги цього закону чи ні. А як ви вважаєте?

Завдання 8. Заповніть кросворд

1. Сукупність законів та інших нормативно-правових актів держави, що забезпечують регулювання суспільних відносин на її території.

2. Органічна властивість влади самостійно і незалежно від будь-якої влади здійснювати свої функції як всередині країни, так і за її межами.

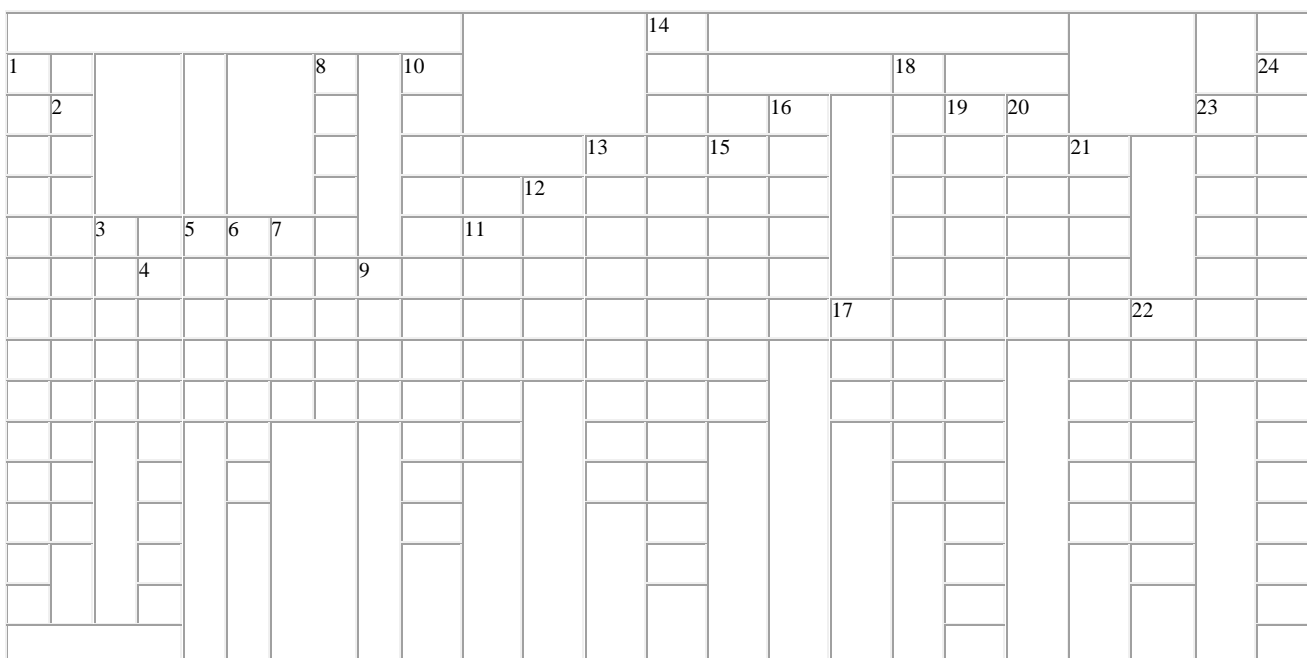
3. Нормативно-правовий акт, прийнятий вищим представницьким органом влади шляхом безпосереднього волевиявлення (референдуму), що регулює найбільш важливі суспільні відносини і має найвищу юридичну силу в системі законодавства країни.

4. Історично зумовлена суспільна форма володіння матеріальними і нематеріальними благами, яка виражає суспільні та виробничі відносини між людьми в процесі суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання.

5. Здатність, право і можливість підкоряти своїй волі інших.

6. Організація політичної влади в суспільстві, яка виражає інтереси і волю панівної частини населення, здійснює управління суспільними процесами за допомогою системи загальнообов'язкових норм (правил) поведінки і механізму їхнього впровадження в життя.

7. Система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, які виражають волю домінуючої в суспільстві частини населення, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави.

8. Протизаконне захоплення влади.

9. Закріплена в законодавстві держави її музично-поетична емблема, яка символізує державу як самостійне, суверенне утворення.

10. Належність особи до даної держави, внаслідок якої на особу поширюються суверенні права держави і забезпечується захист її прав і законних інтересів як всередині країни, так і за її межами.

11. Прикріплене до дровка чи шнура полотнище певного розміру і конфігурації одного чи кількох кольорів, з написами чи емблемами, що виражають національні, політичні та державні ідеї нації.

12. Певне особисте або соціальне благо, для здобуття і використання якого встановлюються взаємні юридичні права та обов'язки суб'єктів.

13. Певна частина території, що перебуває під суверенітетом даної держави.

14. Одна з гарантій, важливий елемент правового статусу особи, держави.

15. Комплекс політичних, економічних, воєнних, соціальних і правових заходів щодо забезпечення незалежності й територіальної цілісності, захисту інтересів людини і мирного життя народу.

16. Лінія, і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території держави – суші, вод, надр, повітряного простору.

17. Орган держави, який розглядає цивільні, кримінальні та інші справи на підставі чинного законодавства і відповідно до встановлених процесуальних правил шляхом здійснення правосуддя.

18. Основний Закон держави найвищої юридичної сили, що закріплює суспільно-економічний лад, правовий статус громадян, форми правління і державного устрою, порядок, принципи формування й організації, компетенцію органів влади та управління, судових органів.

19. Право кожного народу самостійно вирішувати питання про спосіб і форму свого державного існування, вільно встановлювати свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний та політичний розвиток.

20. Фізична або юридична особа, яка є носієм юридичних прав та обов'язків і характеризується такими властивостями, як правоздатність та дієздатність.

21. Форма правління, за якої органи влади обираються на певний строк певним населенням держави та в певному порядку.

22. Державний нагляд за змістом друкованих видань, театральних вистав, кінофільмів, радіо- і телевізійних передач.

23. Угода між двома або кількома державами або іншими суб'єктами міжнародного права, що встановлює їхні взаємні права і обов'язки в політичних, економічних чи інших відносинах.

24. Діяльність місцевих та регіональних державних органів для самостійного вирішення всіх питань місцевого життя у рамках закону.

Література:

1. Карпунов В.М., Загоруй І.С., Сікілінда О.І. Правознавство: Навч. посіб.— Луганськ, 2006. — 712 с.
2. Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Основні поняття та категорії права: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Істина, 2001. — 144 с.
3. Осауленко О.І. Загальна теорія держави і права: Навч. посібник. — К.: Істина, 2007. — 336 с.
4. Правознавство: Навч. посібник / за ред. Р.І. Кондратьєва. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. — 488 с.
5. Правознавство : навч. посіб. / С. В. Дрожжина [та ін.] ; за ред. С. В. Дрожжиної. — К. : Знання, 2010. — 350 с.
6. Правознавство: Підручник / відп. ред. О.В. Дзера. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 848 с.
7. Правознавство: Підручник / за ред. В.В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 736 с.
8. Правознавство: Підручник / за ред. В.Ф. Опришка, Ф.П. Шульженка. — К.: КНЕУ, 2003. — 767 с.
9. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. — Вид. 10-е, доповнене. — Львів: Край, 2008. — 224 с.
10. Ратушняк С.П. Правознавство: Збірник задач. — 9-11 класи / Вид. 3-тє, допов. і перероб. — Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009 — С. 26-29.
11. Рубан В.В. Правознавство. 250 задач з трудового права: [посібник]. — Х.: Основа, 2007. — 112 с.

12. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

Тема 3. Правова поведінка, правопорушення та юридична відповідальність

Лекційні та семінарські питання

1. Поняття законності та правопорядку. Правомірна поведінка.
2. Правопорушення: поняття, види, ознаки і склад.
3. Юридична відповідальність: поняття, принципи, функції та види.

Мета вивчення: формування високого рівня правової свідомості та правової культури та негативного ставлення до протиправної поведінки.

Завдання:

- з'ясувати зміст категорій законність, правопорядок та можливі наслідки за їх порушення;
- розкрити поняття, ознаки і види правомірної поведінки;
- проаналізувати ознаки та функції юридичної відповідальності;
- розкрити підстави притягнення і звільнення від юридичної відповідальності;
- навчитися грамотно оцінювати юридичні факти.

Конспект лекції до теми 3

1. Поняття законності і правопорядку

Поведінка людини в суспільстві – правомірна, соціально корисна чи неправомірна, соціально шкідлива і небезпечна – залежить від рівня, якості, характеру та змісту правосвідомості і правової культури.

Правосвідомість — це сукупність поглядів, ідей, які виражають ставлення

людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним і неправомірним.

Правова культура – це сукупність правових знань та цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством становища у правовій сфері, правильне розуміння приписів норм права та свідоме виконання його вимог.

Законність – це такий правовий режим суспільного життя, при якому здійснюється точне і неухильне дотримання законів і інших нормативних актів всіма суб'єктами права.

Принципи законності:

- панування, верховенство законів;
- рівність усіх перед законом, усі права повинні бути однаково захищені;
- невідворотність відповідальності за правопорушення;
- гарантованість прав і свобод громадян.

Із законністю тісно пов'язано інше правове явище – правопорядок.

Правопорядок – це заснована на праві і законності організація суспільного життя на тому чи іншому етапі її розвитку. За своєю суттю, правопорядок – результат здійснення законності. Таким чином, між законністю і правопорядком існує жорсткий і нерозривний зв'язок. Будь-яке порушення законності обов'язково припускає порушення правопорядку, незалежно від сфер, де це відбулося.

Законність і правопорядок можуть бути забезпечені лише за певних матеріальних і духовних передумов суспільного життя. Засоби, за допомогою яких забезпечується повне і послідовне проведення в життя вимог законності, називаються **гарантіями**. Гарантії можна розділити на економічні, політичні, духовні і юридичні (Додаток 14).

1. *Економічними гарантіями* є: рівність всіх форм власності, наявність громадянського суспільства, громадян-власників, вільне заняття підприємницькою діяльністю.

2. *Політичними гарантіями* законності є наявність розвиненої системи

народовладдя, гарантованість політичних прав і свобод громадян, багатопартійної політичної системи, діяльність в країні політичної опозиції і ін.

3. *Духовно-культурною гарантією* є висока правова культура і розвинена правосвідомість.

4. *До юридичних гарантій* належать: правовий контроль, розслідування злочинів, система правосуддя, юридична відповідальність, заходи попереджувальної дії тощо.

У більшості випадків норми права виконуються учасниками правовідносин. Поведінка учасників правовідносин, що відповідає вимогам правових норм, суспільно корисна, бажана, називається **правомірною**. Будь-яка правомірна поведінка може бути охарактеризована як із зовнішньої, об'єктивної сторони, так і з внутрішньої, суб'єктивної. Об'єктивна сторона правомірної поведінки характеризується діями або бездіяльністю осіб, способом їх здійснення, використаними засобами, дійсними або можливими результатами. Суб'єктивна сторона правомірної поведінки є сукупністю мотивів, цілей, ступеня усвідомлення можливості наслідків і внутрішнього ставлення до них людини.

2. Правопорушення: поняття, види, ознаки і склад

Поведінка людини може або узгоджуватися з положеннями чинного законодавства, або порушувати його. У першому випадку перед нами правомірна поведінка, у другому — правопорушення.

Правопорушення — ця дія або бездіяльність, якими порушуються норми права; це винна поведінка деліктоздатної особи, яка суперечить нормам права, заподіює шкоду іншим особам чи суспільству і має наслідком юридичну відповідальність (*Додаток 15*).

До основних причин виникнення окремих правопорушень можна віднести такі:

- відсутність почуття особистої відповідальності;
- незнання закону або неповага до нього;
- почуття безкарності.

Склад правопорушення:

- 1) *суб'єкт* — дієздатна особа, що здійснила правопорушення;
- 2) *об'єкт* — порушене матеріальне або нематеріальне благо, що захищається законом;
- 3) *об'єктивна сторона* — саме протиправне діяння, його шкідливий результат та зв'язок між діянням і наслідком;
- 4) *суб'єктивна сторона* — вина, тобто ставлення правопорушника до діяння і його результату.

Види правопорушень:

За ступенем суспільної шкідливості:

- а) *проступки* - шкідливі правопорушення;
- б) *злочини* - небезпечні правопорушення.

Види проступків:

- а) *дисциплінарні* — порушення навчальної або виробничої дисципліни, внутрішнього розпорядку підприємства, організації, установи;
- б) *майнові (цивільно-правові)* — нанесення матеріального збитку, порушення інших майнових або особистих немайнових прав і інтересів людей, які захищені законом;
- в) *адміністративні* — порушення правопорядку в громадських місцях, порядку управління всіма сторонами суспільного життя, що передбачені законодавством про адміністративні правопорушення.

3. Юридична відповідальність

Правопорушення є підставою для юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність — це передбачене законом і застосоване органами держави примусове обмеження або позбавлення правопорушника певних благ.

Підстави юридичної відповідальності:

- здійснення правопорушення;

- провина особи (умисел або необережність);
- відповідність особи правопорушника певним вимогам (вік, осудність).

Ознаки юридичної відповідальності:

- відповідальність лише за законом;
- відповідальність саме (і тільки) за правопорушення;
- відповідальність завжди перед державою;
- це примусова караюча відповідальність;
- юридична відповідальність завжди поєднується з моральною відповідальністю.

Основні принципи юридичної відповідальності: законність, обґрунтованість, справедливість, доцільність, невідворотність.

Цілі юридичної відповідальності:

- *охоронна* — захистити від посягань на такі найважливіші для всіх людей цінності, як права і свободи. Якщо такі посягання вчинено, то юридична відповідальність має на меті відновлення, компенсацію блага, що постраждало;

- *позбавлення* винного на деякий час можливості вчиняти інші правопорушення;

- *виховна* — змінити погляди, свідомість правопорушника, виправити його так, щоб він у майбутньому не допускав подібних правопорушень;

- *запобіжна* (профілактична) — вплинути на окремих людей, які могли б (через недостатню свідомість або з інших причин) вчинити правопорушення, таким чином, щоб вони утрималися від цього;

- *створення винному можливостей* для пристосування до нормального життя без порушення правил і норм суспільної поведінки.

Види юридичної відповідальності

1. *Дисциплінарна* — настає за порушення трудової, навчальної, військової дисципліни у формі дисциплінарних стягнень (догани або звільнення з роботи).

2. *Матеріальна* — настає при нанесенні матеріального збитку підприємству, установі, організації.

3. *Цивільна* — настає головним чином за невиконання договірних зобов'язань, за спричинення шкоди.

4. *Адміністративна* — настає за здійснення адміністративних правопорушень, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення або іншим адміністративним законодавством (штраф, попередження, позбавлення спеціального права, адміністративний арешт, оплатне вилучення предмета, виправні роботи).

5. *Кримінальна* — настає за здійснення злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України.

Питання для самостійної роботи:

1. Що мають на увазі під правовою поведінкою та з яких видів поведінки вона складається?

2. Які ознаки правової поведінки вам відомі?

3. Чому з усіх видів неправомірної поведінки лише правопорушення тягне за собою юридичну відповідальність?

4. За якими критеріями розрізняються злочини та проступки?

5. Які елементи складу правопорушення вам відомі?

6. На які види поділяються правопорушення залежно від суспільної шкідливості?

7. Як співвідносяться принципи невідворотності та індивідуалізації юридичної відповідальності?

8. Які шляхи подолання злочинності в державі існують?

9. У чому полягає мета юридичної відповідальності?

10. Що є підставою юридичної відповідальності?

Теми рефератів:

1. Співвідношення законності, правопорядку, суспільного порядку і дисципліни.

2. Поняття, причини і види правопорушень.
3. Поняття та види юридичної відповідальності.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. Проблемна ситуація

Проаналізуйте ситуацію. Спираючись на знання ознак правопорушення, визначте, чи є така ситуація правопорушенням:

1. Сергій ішов додому. На пустинній вулиці він побачив двох молодиків, які чіплялися до дівчини. На прохання Сергія припинити молоді люди не реагували. Тоді, щоб захистити дівчину, Сергій побив хлопців, завдавши їм тілесних ушкоджень.

2. Олег, проходячи повз будинок Світлани, побачив Андрія, який теж симпатизував Світлані. Зі словами: «Я ж попереджав тебе, щоб ти більше тут не з'являвся» - Олег почав бити Андрія, зрештою Андрій отримав тілесні ушкодження.

3. Громадянин Петров вигулював свого собаку і раптом став свідком скоєння злочину: невідомий пограбував дівчину, погрожуючи пістолетом, а потім почав тікати. Петров дав собаці команду на затримання невідомого, в ході якого собака дуже покусав правопорушника. Адвокат грабіжника вимагає покарати за це Петрова, адже особисто йому грабіжник не заподіяв ніякої шкоди.
Яка ваша думка?

Завдання 2. Методичні завдання

1. Накреслити схему «Юридична відповідальність» - підстави, принципи, функції, види.

2. Заповнити таблицю «Склад правопорушення», охарактеризувавши складові частини і проілюструвавши їх прикладами.

Завдання 3. Диспут

Чи можливо усунути причини правопорушень?

Завдання 4. Розв'язування задач

1. Двоє молодих повнолітніх дівчат відпочивали на пляжі занадто оголені, за що були доставлені до відділку міліції. *Прокоментуйте ситуацію.*

2. *Визначте, чи скоєно правопорушення у випадках, наведених далі, а також форму вини:*

а) водій автомобіля раптово втратив свідомість під час серцевого нападу, внаслідок чого було вчинено наїзд на пішохода;

б) учень викрав магнітофон зі шкільного радіовузла;

в) хлопець, бажаючи продемонструвати подрузі свою силу, підняв її на руки і вирішив, за її згодою, потримати за огорожею балкону. Але сил не вистачило, дівчина внаслідок падіння дістала складні переломи;

г) юнаки зустріли на вулиці жінку і вирвали в неї з рук сумку з грішми;

г) на громадянина С. вчинили напад кілька грабіжників, які, погрожуючи ножами, вимагали віддати коштовності й одяг. У відповідь С. здійснив кілька пострілів з газового пістолета, поранивши одного з нападників;

д) під час великої пожежі, рятуючи від загоряння житловий будинок, пожежники розібрали сарай, що заважав гасити вогонь.

3. *Визначте, які з наведених правопорушень є злочинами, а які - проступками? До якого виду проступків вони належать?*

а) Віра отримала від двох знайомих велику суму грошей, щоб придбати для них ювелірні вироби, після чого зникла;

б) Віктор Петрович, керуючи автомобілем, порушив правила дорожнього руху;

в) Олег без поважної причини не прийшов на роботу;

- г) Олександр у нетверезому стані тероризував сусідів, побив пенсіонера Дмитра Миколайовича, погрожував усім розправою;
- д) Толя проїхав в автобусі «зайцем»;
- е) Марині продали в магазині неякісний товар;
- є) Іван і Микола вкрали магнітофон;
- ж) в ательє не пошили Ірині весільну сукню до дня урочистого укладання шлюбу;
- з) Ольга не виконала роботу, яку їй доручив начальник відділу;
- и) Іра перейшла вулицю на червоне світло світлофора;
- й) Сергій поцупив із кіоску декілька пачок цигарок;
- к) Михайло, граючи у футбол, забив «гол» у сусідське вікно;
- л) підліток вихопив у жінки сумку;
- м) пасажир, будучи напідпитку, облаяв водія автобуса нецензурними словами за відмову зупинити автобус поза зупинкою;
- н) Учень не підготувався до контрольного зрізу знань. Побоюючись отримати негативну оцінку, вирішив зірвати контрольну і повідомив у міліцію про мінування приміщення школи;
- о) хімічне підприємство отруїло шкідливими відходами місцеву річку;
- п) суб'єкт господарювання не сплачує місцевих податків, приховуючи частину своїх прибутків.

4. Проаналізуйте ситуації та визначте, в яких випадках має настати юридична відповідальність. Визначте її вид.

- а) Іван С. за підробленими документами отримав у банку велику суму грошей;
- б) Борис В. образив свого дядька під час сімейної лайки;
- в) Наталія П. своєчасно не виконала зазначену в контракті роботу;
- г) Галина Б. не з'явилася на щорічну зустріч випускників школи;
- д) Павло П. спізнився на роботу на 40 хвилин;

е) Микола Л., бажаючи влаштувати свою доньку на навчання в університет, дав декану одного з факультетів хабара.

Завдання 5. Тести-тренінги

1. Водій приїхав на базу за розпорядженням директора, але зробив це на годину пізніше. Визначте вид правової відповідальності, яку він понесе.

- а) кримінальна;
- б) адміністративна;
- в) матеріальна;
- г) дисциплінарна.

2. Правопорушення, що завдають шкоди внутрішньому трудовому розпорядку підприємств, установ, організацій:

- а) адміністративні;
- б) цивільно-правові;
- в) дисциплінарні;
- г) кримінальні;
- д) господарські.

Література та джерела:

1. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші / За ред. В.В. Копейчикова. – Стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення станом на 19.11.2013 № 693-VII // www.rada.gov.ua.
3. Коталейчук С. П. Теорія держави та права в запитаннях і відповідях : навч. посіб. / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – 560 с.
4. Куксенко С. І. Правознавство. Задачі та рівняння для перевірки знань. Частина І. Завдання. – Черкаси: Черкаський державний бізнес-коледж, 2006. – 150 с.

5. Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Основні поняття та категорії права: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Істина, 2001. – 144 с.
6. Основи правознавства: навч. посібник (для підготовки абітурієнтів до вступних випробувань) / Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний, А.О. Осауленко; за заг. ред. Є.О. Гіди; – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2011. – 184 с.
7. Правознавство : навч. посіб. / С. В. Дрожжина [та ін.] ; за ред. С. В. Дрожжиної. – К. : Знання, 2010. – 350 с.
8. Теорія держави та права : підручник (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) / Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний, А.О. Осауленко та ін.; за заг. ред. Є.О. Гіди; Національна академія внутрішніх справ. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 363 с.
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. Видання 2-е, перероблене і доповнене. – Х.: Еспада, 2009. – 752 с.
10. Шульга П.В. Основи правознавства. Навч. посібник. – К.: Атіка, 2011. – 424 с.
11. <http://zakon.rada.gov.ua> – Законодавство України
12. <http://www.nbuv.gov.ua> – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
13. <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/index.htm> – Форум права (електронне наукове фахове видання).

Тема 4. Основи конституційного права

Лекційні та семінарські питання

1. Конституційне право, його особливості та місце в системі законодавства.
2. Загальні засади конституційного ладу України.
3. Народовладдя в Україні та форми його здійснення.
4. Громадянство України як один з інститутів конституційного права.
5. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України.

Мета вивчення: формування цілісної системи знань про основи конституційного, державного та суспільного ладу.

Завдання:

- визначити основні терміни та поняття теми;
- встановити сутність, зміст та гарантії забезпечення конституційного ладу в Україні;
- характеризувати Конституцію України;
- розкрити права, свободи людини і громадянина та механізм їх захисту
- розглянути сутність виборчого права та види виборчих систем;
- проаналізувати референдуми та інші форми безпосередньої демократії.

Конспект лекції до теми 4

1. Конституційне право, його особливості та місце в системі законодавства

Конституційне право України як галузь права і законодавства являє собою систему правових норм і нормативно-правових актів, що регулюють відносини, пов'язані з основами конституційного ладу, правового статусу особи, народовладдям, територіальним устроєм держави.

Структуру предмета конституційного права України складають:

- відносини політичного характеру (наприклад, форма правління, форма державного устрою);
- найважливіші економічні відносини (скажімо, регламентація існуючих форм власності та механізмів її захисту);
- відносини, що стосуються правового статусу людини і громадянина (громадянство, основні права, свободи, обов'язки та ступінь їх гарантованості з боку держави);
- відносини, що складаються в процесі реалізації права народу України на самовизначення і пов'язані з державно-територіальним устроєм

України;

- відносини щодо організації та діяльності державного апарату України;
- відносини, які визначають діяльність органів місцевого самоврядування.

Отже, *конституційно-правові відносини* — це суспільні відносини, врегульовані конституційно-правовими нормами, суб'єкти яких наділяються взаємними правами та обов'язками, згідно з якими вони повинні функціонувати.

Принципи конституційно-правового регулювання:

- верховенство права;
- верховенство і пряма дія Конституції та законів у системі нормативно-правових актів;
- загальна демократія;
- політичний, економічний та ідеологічний плюралізм;
- поділ влади;
- гуманізм;
- пріоритетність норм і принципів міжнародного права порівняно з вітчизняним законодавством;
- державне та інше гарантування прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, народовладдя, захист суверенітету й територіальної цілісності України і т. д.

Конституційно-правова норма — це загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене чи санкціоноване державою з метою регулювання та охорони певних суспільних відносин, які становлять предмет конституційного права. Їхніми специфічними ознаками є те, що вони:

- а) регулюють особливе коло суспільних відносин, що безпосередньо стосується здійснення народовладдя;
- б) встановлюють порядок створення інших правових норм, який є обов'язковим для інших галузей права;
- в) мають вищу юридичну силу щодо інших правових норм;

г) відрізняються особливою структурою (відсутня санкція, іноді – гіпотеза: норми-принципи, норми-декларації).

2. Загальні засади конституційного ладу України

Розділ I Конституції України має назву «Загальні засади» і складається з 20 статей. У ньому закріплено основні принципи конституційного ладу нашої держави, які є базою для конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин.

Стаття 1 Конституції проголошує Україну *суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою*.

Суверенність і незалежність держави означають, що її влада є верховною, повною, самостійною і неподільною у відносинах, які мають місце в межах кордонів цієї держави, а також її незалежність і рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами. Такі підвалини забезпечують у державі повноту законодавчої, виконавчої та судової влади, а також непідпорядкування і непідзвітність цієї держави іноземним державам у міжнародних відносинах.

Демократизм в Україні передбачає створення найсприятливіших умов для широкої та реальної участі громадян в управлінні справами держави та суспільства, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя тощо.

Говорячи про Україну як *соціальну державу*, слід брати до уваги її орієнтацію на здійснення широкомасштабної та ефективної соціальної політики, що діставала б вияв у реальному забезпеченні прав людини і громадянина, створенні доступних систем освіти, охорони здоров'я і соціального захисту, належній підтримці малозабезпечених верств населення тощо.

Правова держава - це держава, в якій панує право, де діяльність держави, її органів і посадових осіб здійснюється на основі та в межах, визначених правом, де не тільки особа відповідає за свої дії перед державою, а й держава несе реальну відповідальність перед особою за свою діяльність та її наслідки.

Стаття 2 Конституції проголошує Україну *унітарною державою*, тобто державою, в межах якої немає інших утворень, що мають ознаки суверенітету і право самостійно вступати у відносини з іншими державами, а також право виходу зі складу України.

Україна, як унітарна держава, має єдині:

- а) державні органи;
- б) систему законодавства;
- в) територію;
- г) громадянство;
- д) символіку тощо.

В Україні встановлено республіканську форму правління. Тому носієм суверенітету і *єдиним джерелом влади визнається лише народ*.

Державні символи — це встановлені конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки конкретної держави, які уособлюють її суверенітет, а в деяких випадках сповнені й певного історичного чи ідеологічного змісту. Конституція України визначила такі символи нашої Держави: Державний Прапор, Державний Герб, який встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького, і Державний Гімн.

Відповідно до ст. 6 Конституції, *«державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову»*. Реалізація цього принципу покликана запобігти концентрації всієї державної влади в руках однієї особи або одного органу, що призводить, як засвідчує історичний досвід, до свавілля у керівництві державою та суспільством.

Говорячи про *конституційне визнання і гарантування місцевого самоврядування* (ст. 7), мається на увазі право місцевих територіальних громад (жителів села, селища, міста), а також обраних ними відповідних рад самостійно і незалежно від органів держави, але в порядку і межах, передбачених чинним законодавством, вирішувати питання місцевого значення.

У статтях 8, 9 і 19 Конституції України закріплено такі основні принципи побудови та функціонування національної правової системи:

1) *верховенство права*, що передбачає неухильне дотримання правових принципів незалежно від міркувань стосовно їхньої політичної доцільності;

2) *найвища юридична сила Конституції*. Згідно з цим принципом, закони та інші нормативно-правові акти мають прийматися на основі Конституції та відповідати їй. В іншому разі прийняті акти мають визнаватися недійсними й не підлягають виконанню;

3) *визнання положень Конституції нормами прямої дії*. Цим зумовлено, що конституційні приписи впливають на суспільні відносини безпосередньо.

Норми, визначені статтями 10-12 Конституції України покликані врегулювати *основи національного розвитку та міжнаціональних відносин*, вони впливають з положень відповідних міжнародно-правових актів.

Основні *засади економічних відносин* в Україні визначають об'єкти, які є «власністю Українського народу», до яких належать: земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси.

Стаття 15 Конституції України гарантує побудову суспільного життя «*на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності*».

У розділі I Конституції України закріплено засади національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності нашої держави. Під національною безпекою мається на увазі стан захищеності життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства від існуючих і можливих внутрішніх і зовнішніх загроз у всіх сферах суспільних відносин. З метою забезпечення належного рівня захищеності цих інтересів у ст. 17 Конституції визначено вихідні положення *захисту суверенітету і територіальної цілісності, економічної та інформаційної безпеки України*.

Стаття 18 Конституції закріплює спрямування зовнішньополітичної діяльності України на забезпечення її національних інтересів і безпеки через «*підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з іншими країнами за*

загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права». Ці норми й принципи закладено в деяких міжнародно-правових актах, зокрема у Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права.

3. Народовладдя в Україні та форми його здійснення

Народовладдя в Україні реалізується на основі Конституції через інститути безпосередньої (прямої) чи представницької (виборної) демократії. (Додаток 17)

До інститутів *безпосередньої демократії*, які забезпечують ухвалення державного рішення прямим волевиявленням народу, відносять:

- референдум;
- обговорення проектів нормативних актів;
- участь у виборах органів державної влади;
- загальні збори громадян;
- звіти депутатів і виконавчих органів перед населенням.

Представницька демократія - це засіб реалізації волі народу через обраних ним представників в органи влади: насамперед, народних депутатів, Президента, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів органів місцевого самоврядування.

Референдум - це голосування населення всієї держави (загальнодержавний референдум) або певної частини її населення (місцевий референдум) з метою вирішення найважливіших питань державного та суспільного життя. Референдум і вибори мають загальний метод здійснення голосування, але різняться своїм предметом. Вибори проводяться для визначення особи, яка, на думку більшості виборців, найбільш гідна обіймати виборну посаду. Завданням референдуму є вирішення важливих питань, не пов'язаних із наданням юридичної сили мандатам якихось осіб. Це можуть бути затвердження, зміна чи скасування законів, вирішення проблем територіального устрою в межах держави тощо.

Всеукраїнський референдум може призначатися Верховною Радою або Президентом України, але тільки в межах, визначених Конституцією

повноважень.

Під *виборчою системою* України розуміється передбачений законодавством порядок формування представницьких органів держави.

Головні принципи виборчого права (Додаток 18):

- загальне, рівне та пряме виборче право на таємне голосування;
- вільне й рівноправне висування кандидатів у депутати;
- гласність та відкритість;
- рівність можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії;
- неупередженість до кандидатів з боку державних органів, установ та організацій, органів місцевого самоврядування;
- свобода агітації.

Принцип загальності означає, що право обирати мають усі громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років. Це право називається *активним виборчим правом* і тлумачиться так тому, що будь-які прямі або непрямі пільги чи обмеження щодо виборчих прав громадян України залежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, роду й характеру занять, непередбачені цими законами, забороняються.

Щодо права бути обраним, тобто *пасивного виборчого права*, то виборчим законодавством воно розглядається по-різному. Так, народним депутатом України може бути обраний громадянин України, який має право голосу, на день виборів досяг 21-річного віку і постійно проживає на території України протягом останніх п'яти років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35-річного віку, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років і володіє державною мовою. А депутатом сільської, селищної, міської, районної в місті, районної та обласної ради може бути обраний громадянин України, який на день голосування досяг 18-річного віку, має виборчі права і постійно проживає або працює на території

відповідної ради.

Принцип рівного та прямого виборчого права означає, що громадяни України беруть участь у виборах народних депутатів, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим і місцевих рад на рівних засадах і депутати обираються безпосередньо виборцями.

Таємність голосування на виборах означає, що жодні форми контролю за волевиявленням виборців не допускаються, а саме: голосування відбувається у спеціально обладнаній для цього кабіні чи кімнаті. Під час заповнення бюлетеня в кабіні чи кімнаті для голосування може бути тільки голосуючий.

Принцип вільного й рівноправного висунення кандидатів передбачає, що всі громадяни України, які мають право голосу, мають право висувати кандидатів. Вони можуть реалізувати це право як безпосередньо, так і через політичні партії, їхні виборчі блоки й трудові колективи, збори виборців.

Гласність і відкритість виборчого права означає, що підготування і проведення виборів депутатів завжди здійснюються відкрито і гласно.

Рівність можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії як принцип виборчого права повинен розумітися так, що всім кандидатам після офіційної їх реєстрації надається можливість брати участь у виборчій кампанії на рівних засадах, вони мають рівне право на використання державних засобів масової інформації на території України, в них рівні можливості щодо матеріально-технічного і фінансового забезпечення їх участі у виборчій кампанії з боку держави.

Принцип неупередженості до кандидатів з боку державних органів, установ і організацій, органів місцевого самоврядування вживається та зумовлює існування такого інституту виборчого права, як звільнення кандидата від виробничих або службових обов'язків зі збереженням середньої заробітної плати за місцем роботи: кандидати під час виборчої кампанії не можуть бути звільнені з роботи, а також переведені на іншу роботу або посаду без їхньої згоди, притягнені до кримінальної відповідальності, заарештовані або піддані заходам

адміністративного стягнення, що накладається в судовому порядку без згоди відповідних державних органів.

І, нарешті, *принцип свободи агітації* передбачає, що всі громадяни України, їхні об'єднання, трудові колективи, довірені особи кандидатів мають право вільно та безперешкодно обговорювати програми кандидатів, їхні якості, а також платформи і програми тих партій, блоків, зборів, що їх висунули. При цьому дозволяється вести агітацію як «за», так і «проти» кандидата в усіх засобах масової інформації.

У свою чергу, кандидати також мають право на зустрічі з виборцями як безпосередньо, так і через довірених осіб. Кандидати можуть здійснювати передвиборчу агітацію в будь-яких формах і будь-якими засобами, що не заборонені законом.

4. Громадянство України як один з інститутів конституційного права

Правовий статус особи залежить від того, хто вона — громадянин держави, іноземець чи особа без громадянства (апатрид).

Громадянство — юридична належність людини до держави, сталий правовий зв'язок особи із конкретною державою.

Завдяки існуванню такого зв'язку держава гарантує громадянину забезпечення прав і свобод та захист його за межами держави. У свою чергу, громадянин зобов'язаний дотримуватися законів держави й виконувати встановлені обов'язки.

Законодавство України про громадянство ґрунтується на **принципах:**
(Додаток 19)

- 1) *єдиного громадянства* – громадянин України не може бути громадянином іншої країни (тобто мати подвійне громадянство);
- 2) запобігання виникненню випадків без громадянства;
- 3) визнання права громадянина України на зміну громадянства;

4) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) і автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;

5) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;

6) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Вирішення питань, пов'язаних з громадянством, належить до компетенції Президента України, при якому діє Комісія з питань громадянства. Виконання рішень з питань громадянства покладається на органи внутрішніх справ та органи РАЦС щодо осіб, які постійно проживають в Україні, та на Міністерство закордонних справ, дипломатичні представництва та консульські установи України щодо осіб, які проживають за кордоном.

Документами, що підтверджують громадянство України є:

- 1) паспорт громадянина України;
- 2) свідоцтво про належність до громадянства України;
- 3) паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
- 4) тимчасове посвідчення громадянина України;
- 5) проїзний документ дитини;
- 6) дипломатичний паспорт;
- 7) службовий паспорт;
- 8) посвідчення особи моряка;
- 9) посвідчення члена екіпажу;
- 10) посвідчення особи на повернення в Україну.

Підстави набуття громадянства України: (Додаток 20)

- 1) за народженням;
- 2) за територіальним походженням;

- 3) внаслідок прийняття до громадянства;
- 4) внаслідок поновлення у громадянстві;
- 5) внаслідок усиновлення;
- 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) внаслідок встановлення батьківства;
- 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними Договорами України.

Підстави набуття громадянства України *за народженням* – на основі принципів «права крові» або «права ґрунту». У першому випадку дитина набуває громадянства батьків (одного з них) незалежно від місця народження, у другому – дитина стає громадянином тієї держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків.

Встановлюючи порядок набуття громадянства України *за територіальним походженням*, передбачається, що особа, яка сама або принаймні один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат чи сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 року на території, яка стала територією України, а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, що взяв зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про здобуття громадянства України, а також її діти реєструються громадянами України.

Дитина, яка народилася чи постійно проживала на території УРСР (або хоча б один з її батьків, дід чи баба народилися чи постійно проживали на

вищезазначених територіях, і є особою без громадянства), реєструється громадянином України за заявою одного з батьків або опікуна чи піклувальника.

Дитина, яка народилася на території України від батьків, які є іноземцями, і набула за народженням громадянства іншої держави або держав, яке було припинене, реєструється громадянином України за клопотанням одного з батьків або опікуна чи піклувальника тощо.

Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями *прийняті до громадянства України*. Умовами прийняття до громадянства України є:

- 1) визнання і дотримання Конституції України та законів України;
- 2) зобов'язання припинити іноземне громадянство або перебування в іноземному громадянстві;
- 3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років;
- 4) отримання дозволу на постійне проживання в Україні;
- 5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування;
- 6) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

До громадянства України не приймається особа, яка:

- 1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;
- 2) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);
- 3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином.

Громадянство України припиняється: (Додаток 20)

- 1) внаслідок виходу з громадянства України;
- 2) внаслідок втрати громадянства України;
- 3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може *вийти* з громадянства України за його клопотанням.

Вихід з громадянства України допускається, якщо особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави, про те, що громадянин України набуде її громадянства, якщо вийде з громадянства України.

Громадянство України втрачається:

- якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянства іншої держави.
- якщо іноземець набув громадянство України і не подав документів про вихід із громадянства іншої країни;
- якщо іноземець набув громадянство України і скористався правами чи виконав обов'язки громадянина іншої країни;
- якщо іноземець набув громадянство України по підробленими документах;
- якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову, державну службу, у правоохоронні органи іншої держави.

5. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України

Правовий статус особи передбачає права, свободи і обов'язки.

Свободи людини — відсутність будь-яких обмежень, утисків у чомусь (діяльності, поведінці), можливість вибору моделі поведінки. У демократичному суспільстві саме держава є головним гарантом свободи людини. За обсягом поняття «свобода людини» повно відображає принцип, закладений у ст. 19 Конституції України, згідно з яким людина має право робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством.

Права людини – захищена і гарантована державою можливість щось робити і здійснювати для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних

інтересів і потреб.

Розрізняють поняття «*права людини*» і «*права громадянина*». У першому випадку йдеться про права, пов'язані із самою людською істотою, її існуванням і розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) тут виступає переважно як фізична особа. За Конституцією України, до цього виду прав належать право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності людини (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32) тощо.

Щодо *прав громадянина*, то вони зумовлені сферою відносин людини з суспільством, державою, їхніми інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є.

Права людини порівняно з правами громадянина пріоритетні. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або тій державі, а права громадянина - лише на тих осіб, які є громадянами певної країни (право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами, право на соціальний захист тощо).

У Конституції України визначено такі *групи основних прав*: громадянські, політичні, економічні, соціальні, екологічні, культурні, сімейні (*Додаток 21*).

Громадянські права (особисті) — це можливості людей, що характеризують їхнє фізичне та біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних і деяких інших потреб.

До громадянських відносять права: на життя; на недоторканність особи, житла, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; на вибір місця проживання, свободу пересування, на вільне залишення території України та повернення будь-коли в Україну; на свободу власної думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань; вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово та в інший спосіб на свій вибір; на свободу світогляду, віросповідання тощо.

Політичні права — це можливості людини і громадянина брати участь у

громадському та державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їхніх службових осіб та об'єднань громадян, критикувати вади в роботі, безпосередньо брати участь у різних об'єднаннях громадян.

До цієї групи відносять такі права: брати участь в управлінні державними та громадськими справами, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування; обговорювати, приймати закони й виносити рішення загальнодержавного та місцевого значення, беручи участь у всеукраїнському та місцевих референдумах; утворювати об'єднання громадян (політичні партії, громадські організації) та брати участь у їхній роботі; збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи й демонстрації, про що завчасно сповіщати органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування; вибирати й бути обраним до державних органів та органів місцевого самоврядування; мати громадянство.

Економічні права — це можливості людини здійснювати певні дії у сфері економічних відносин для задоволення своїх матеріальних потреб. До них відносять: право на приватну власність (індивідуальну та колективну); право на працю і вибір професії та роду трудової діяльності; можливість вибору роду занять і роботи за покликанням; право на підприємницьку діяльність; право на професійну підготовку і перепідготовку; право на справедливую оплату праці; право на страйк; право на відпочинок тощо.

Соціальні права — це можливості людини і громадянина із забезпечення належних соціальних умов життя. Це право на охорону здоров'я; право на житло; право на матеріальне забезпечення у старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника та ін.; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (харчування, одяг, житло).

Екологічні права — це права людини і громадянина на безпечне екологічне середовище. Тобто це право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди тощо.

Культурні права — це можливості доступу людини до духовних цінностей

свого народу (нації) та всього людства. Це право на освіту; право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури; право на свободу наукової, технічної та художньої творчості; право на захист інтелектуальної власності; право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо.

Сімейні права — це можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах. Це означає: право на невтручання в особисте й сімейне життя; право на добровільне одруження, рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї; право на державну охорону сім'ї, материнства, батьківства і дитинства; право на рівність дітей незалежно від походження чи народження у шлюбі або поза шлюбом.

Основні права громадян нерозривно пов'язані з їхніми обов'язками.

Обов'язки людини — встановлена державою межа та міра обов'язкової поведінки, невиконання якої тягне настання юридичної відповідальності. (Додаток 22)

Основні обов'язки громадян.

1. Захищати Вітчизну, незалежність і територіальну цілісність.
2. Шанувати державні символи.
3. Не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки.
4. Сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.
5. Неухильно додержуватися Конституції і законів України.
6. Не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.
7. Обов'язок батьків утримувати дітей до повноліття і обов'язок дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків.
8. Отримати повну загальну середню освіту.

Гарантії конституційних прав і свобод — засоби та заходи, спрямовані на забезпечення прав і свобод, зазначені у Конституції. (Додаток 23) Розрізняють:

Юридичні (правові) гарантії – судовий захист, відшкодування шкоди тощо.

Політичні – поділ державної влади, плюралізм і свобода політичної діяльності, визнання народу єдиним джерелом влади.

Економічні – гарантування та захист приватної власності.

Ідеологічні – відсутність цензури, ідеологічна багатоманітність.

Міжнародні – право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися до міжнародних судових установ.

Питання для самостійної роботи:

1. Наведіть головні засади конституційного ладу України за ступенем їх важливості. Спробуйте їх обґрунтувати, спираючись на положення розділу I «Загальні засади» Конституції України.
2. Якими нормативно-правовими актами унормовані питання громадянства в Україні?
3. Назвіть і охарактеризуйте основні принципи громадянства в Україні.
4. Як права та свободи людини співвідносяться з обов'язками людини і громадянина? Чи є невиконання обов'язку підставою для обмеження чи позбавлення прав і свобод? Аргументуйте свою відповідь.
5. Визначте основні інформаційні права і свободи людини і здійсніть їх правовий аналіз.
6. Який зміст і форми безпосередньої демократії в Україні ви знаєте?
7. Назвіть основні принципи виборчого права.
8. У чому полягає різниця між виборами і референдумом?
9. Що собою являє активне виборче право та з якого віку воно настає?
10. Чому норми Конституції є нормами прямої дії?

Теми рефератів:

1. Виборче право та виборча система в Україні.
2. Основні положення конституційного ладу України.

3. Конституційні права та свободи людини та громадянина.
4. Конституційні обов'язки людини та громадянина.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. *Проблемні ситуації*

1. В одному з міст Луганщини громадянин Петренко прийшов на прийом до міського голови і пояснив секретарю питання, з яким він звертається, українською мовою. Вона попросила його висловити свої проблеми російською, тому що української мови не розуміє. Петренко відмовився. Тоді секретар сказала, що на прийом він не потрапить, бо відмовляється пояснити суть свого питання. *Дайте правовий коментар.*

2. Коломієць був членом збірної команди республіки по волейболу. В лютому йому виповнилося 18 років, і він повинен був вперше в житті взяти участь у виборах. Але за два тижні до виборів він дізнався, що в день виборів їхня команда буде перебувати на борту судна, яке доставлятиме їх до місця змагань. «Шкода, що не доведеться взяти участь у перших в житті виборах», - подумав Коломієць. Однак на зборах під час тренувань тренер команди нагадав всім гравцям про необхідність зайти на свої виборчі ділянки і отримати відкріпні посвідчення. *Що мав на увазі тренер команди? Які форми участі в голосуванні передбачені для виборців, що змінили на момент виборів місце перебування? Для чого це робиться?*

3. До рідного села після відбування покарання за скоєння тяжкого кримінального злочину повернувся громадянин Малишенко. Територіальна громада проголосила місцевий референдум щодо заборони Малишенку проживати в цьому селі, й більшість виборців підтримала це питання. Малишенко заявив, що емоції треба виражати в художній самодіяльності, а в реальному житті - керуватися здоровим глуздом. *Що має на увазі ця людина?*

Завдання 2. Методичні завдання

1. Скласти список документів, які підтверджують громадянство України.
2. Скласти схему набуття громадянства України.
3. Дописати пропущені у тексті слова:

Презумпція невинності полягає в тому, що особа вважається..... у скоєнні....., доки її вину не буде доведено.....

Завдання 3. Розв'язування задач

1. *Надайте юридичну консультацію, посилаючись на норми чинного законодавства:* Громадянин Білорусії хоче прийняти громадянство України. Він вільно розмовляє українською мовою, має власне кафе в Україні, не порушував законів України. Яких умов йому слід дотриматися ще, аби стати громадянином України?

2. Переглянувши публікації друкованих ЗМІ, наведіть 5 прикладів забезпечення громадянських (особистих) і політичних прав громадян України. *Прокоментуйте їх, посилаючись на норми чинного законодавства.*

3. *Знайдіть помилки у тексті:* Верховний Суд України прийняв рішення про позбавлення громадянина Шаробури громадянства України у зв'язку з тим, що він без згоди державних органів України добровільно вступив на службу у французький іноземний легіон та брав участь у військових діях в Африці. *Прокоментуйте, посилаючись на норми чинного законодавства.*

4. *Чи мають право особи у зазначених ситуаціях на набуття громадянства України? Якщо мають, то за якими підставами?*

а) дитина, що народилася в Україні, батьки якої громадяни Польщі, мають дозвіл на тимчасове проживання в Україні;

б) дитина, що народилася в Україні під час переїзду її батьків із Росії на постійне проживання до Німеччини;

в) особа без громадянства, дід якої народився на території Закарпатської України та емігрував до США у 1939 році;

г) дитина (громадянин Росії), що була усиновлена, коли батько громадянин Росії, а мати - громадянка України;

д) дитина, батьки якої померли (громадяни Молдови), виховується у державному дитячому будинку в Україні;

е) громадянин України встановив опіку над своїм товаришем, громадянином Білорусії, який проживає в Україні і визнаний недієздатним;

є) громадянин Німеччини, що придбав в Україні готельний комплекс;

5. До паспортного столу Жовтневого райуправління внутрішніх справ м. Києва звернулася громадянка України Попова з заявою про зміну громадянства її дитини. У заяві зазначалося, що 04.12.1989 р. Попова одружилася з громадянином Швеції Кінські і в шлюбі в 1991 р. народила дитину. Дитині було надане громадянство Швеції (за згодою матері). У серпні 1998 р. шлюб був розірваний, і Попова разом з дитиною повернулася в Україну. На підставі зазначеного громадянка Попова просить змінити громадянство дитини, надавши їй громадянство України.

Чи має право дитина обирати громадянство? Дайте обґрунтовану відповідь на заяву громадянки.

6. Громадянин Антонов отримав відстрочку від служби в Лавах Збройних Сил України строком з 18 до 23 років. Щоб уникнути служби він написав заяву про вихід з громадянства України. В заяві зазначив, що майнових заборгованостей перед фізичними, юридичними особами немає. *Чи буде йому дозволено вихід з громадянства. Дайте відповідь, посилаючись на чинне законодавство України.*

7. Молодого, дуже талановитого економіста Гонтаря після закінчення Дніпропетровського національного університету було запрошено на стажування до США. Через три роки цей громадянин України повернувся додому й одразу вирішив висунути свою кандидатуру на виборах до Верховної Ради України. *Чи зможемо ми побачити його прізвище в бюлетені для голосування?*

8. У подружжя Роберта й Корнелії, які постійно проживають у Дніпропетровську, але є апатридами, народився син. *Громадянином якої держави він є?*

9. Дівчина - громадянка США вийшла заміж за громадянина України і звернулася до Президента нашої держави з клопотанням надати їй громадянство України, тому що бажає бути громадянкою своєї рідної країни і рідної держави свого чоловіка. *Яке рішення має прийняти Президент України?*

Завдання 4. Тести-тренінги

1. Особою без громадянства є:

- а) іноземець;
- б) апатрид;
- в) біпатрид.

2. У який термін мають бути розглянуті звернення громадян до органів влади і органів місцевого самоврядування?

- а) протягом 15 днів від дня надходження;
- б) протягом 3 днів від дня надходження;
- в) протягом 1 місяця від дня написання.

3. Укажіть категорію осіб, на яку поширюється військовий обов'язок:

- а) усі особи чоловічої статі, що проживають в Україні;

б) чоловіки – громадяни України, здатні до військової служби за станом здоров'я і віком;

в) чоловіки віком 18 – 45 років.

4. Визначте приклад безпосередньої демократії територіальною громадою:

а) сесія міської ради;

б) місцеві вибори;

в) місцевий референдум;

г) всеукраїнський референдум.

5. Яке з зазначених прав не належить до невід'ємних прав особи:

а) право на життя;

б) право на свободу;

в) право на особисту недоторканність;

г) право на достатній життєвий рівень.

6. Визначте у кого немає підстав для втрати громадянства України:

а) чоловік, громадянин України, що рік тому виїхав з України до Пакистану та вступив на службу до поліції цієї держави;

б) жінка — громадянка України, яка одружилася з громадянином Лівану та за законодавством цієї держави автоматично отримала громадянство чоловіка;

в) жінка, колишня громадянка Грузії, яка отримала громадянство України, а потім взяла участь у виборах парламенту Грузії.

Завдання 5. Диспут

1. У багатьох американських фільмах фінал такий: затримавши злочинця, полісмен говорить: «Ви маєте право мовчати. Все, що ви скажете, може бути використано проти вас. Ви маєте право на...» *Про яке право людини тут йдеться? Чи маєте ви такі права?*

2. У деяких містах нашої планети на крамницях, клубах, бібліотеках можна зустріти вивіски: «Тільки для чорних» або «Тільки для білих». Чи можливо це в Україні?

Завдання 6. Конкурс «Швидко, точно, правильно!»

За 1 хвилину необхідно назвати якомога більше обов'язків громадян. Хто більше і правильніше назве, той перемагає.

Література та джерела:

1. Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР . — 1991. — № 38. — Ст. 502.
2. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. — К.: Україна, 1991. — 8 с.
3. Жмура І. М. Правознавство. Інтерактивний комплекс навчально-методичного забезпечення : кредитно-модульна система орг. навч. процесу : для студ. всіх напрямів підготов. / І. М. Жмура ; Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. — Рівне : НУВГП, 2010. — 354 с.
4. Конституція України станом на 19.09.2013. № 586-VII // zakon4.rada.gov.ua/laws.
5. Науково-практичний коментар до Конституції України. — К.: Юрінком Інтер, 2003.
6. Правознавство : навч. посіб. / С. В. Дрожжина [та ін.] ; за ред. С. В. Дрожжиної. — К. : Знання, 2010. — 350 с.
7. Закон України «Про громадянство України» станом на 16.10.2012 № 5459-VI // ВВР. — 2013. — № 48. — Ст. 682.
8. Чушенко В.І., Заєць І.Я. Конституційне право України: Підручник. — К.: Ін Юре, 2007. — 485с.
9. Шляхтун П. П. Конституційне право України: Підручник. — К.: Освіта України, 2008. — 592с.

10. <http://www.nau.ua> – Інформаційно-пошукова правова система «Нормативні акти України (НАУ)»
11. <http://zakon.rada.gov.ua> – Законодавство України
12. <http://www.nbuv.gov.ua> – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
13. <http://www.rada.kiev.ua> – Бібліотека Верховної Ради України
14. <http://www.ukma.kiev.ua> – наукова бібліотека Національного університету Києво-Могилянська академія
15. <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/index.htm> – Форум права

Тема 5. Особливості організації державної влади

Лекційні та семінарські питання

1. Законодавча влада в Україні.
2. Органи державної виконавчої влади.
3. Органи судової влади.
4. Президент України.

Мета вивчення: формування цілісної системи знань про конституційно-правові основи організації і здійснення державної влади в Україні.

Завдання:

- визначити основні терміни та поняття теми;
- розкрити суть поняття «система стримувань і противаг»;
- розглянути систему органів державної влади в Україні;
- дати характеристику кожній з гілок влади.

Конспект лекції до теми 5

1. Законодавча влада в Україні

Україна – демократична республіка, в якій влада заснована на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі за їхньою діяльністю. Всі державні органи можна поділити на дві великі групи: *вищі* (або центральні) і *місцеві*. Повноваження перших поширюються на територію всієї держави, а других – тільки в межах своєї території (область, район, місто).

Вищі державні органи розділені на три самостійні гілки: законодавчу, виконавчу, судову. Цим здійснюється притаманний демократичним державам принцип розподілу влади. *(Додаток 24)*

Законодавча влада – це делеговане народом своїм представникам у парламенті право видавати закони.

Вищим і єдиним органом законодавчої влади в Україні є однопалатний парламент – Верховна Рада України. Верховна Рада України складається з 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 4 роки.

Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає на території України протягом останніх п'яти років.

Відповідно до Конституції України, Верховна Рада може здійснювати свої повноваження лише тоді, коли до неї обрано не менше двох третин від її конституційного складу (тобто, не менше 300 народних депутатів).

Строк повноважень Верховної Ради становить п'ять років. Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень Верховної Ради України. Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України.

Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради

України. Рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування. Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто.

Цей орган має багато підрозділів, пов'язаних з діяльністю депутатів, фахівців-експертів, секретарів та обслуговуючого персоналу (*Додаток 25*). Крім того, до основних елементів організації Верховної Ради належать депутатські групи та фракції і коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Верховна Рада обирає зі свого складу Голову, його першого заступника і заступника. Органами Верховної Ради є: комітети, тимчасові спеціальні комісії, тимчасові слідчі комісії.

Верховна Рада України виконує низку компетенцій і наділена для цього відповідними повноваженнями. Основні **компетенції Верховної Ради України**:

- 1) *законодавча* – внесення змін до Конституції України, прийняття законів, скасування або призупинення їх чинності;
- 2) *установча* – формування органів виконавчої та судової влади, формування власних парламентських структур, призначення або обрання на посади, звільнення з посад інших органів державної влади, вирішення питань, що стосуються територіального устрою, Збройних Сил України, забезпечення формування органів місцевого самоврядування;
- 3) *контрольна* – контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх захист, бюджетно-фінансовий контроль, контроль за діяльністю органів прокуратури тощо;
- 4) *зовнішньополітична* – оголошення за поданням Президента України стану війни та укладання миру, ратифікація і денонсація міжнародних договорів.

2. Органи державної виконавчої влади

Виконавча влада – це система виконавчо-розпорядчих державних органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами, відповідальна перед Президентом та Верховною Радою України, підконтрольна і підзвітна Верховній Раді України.

Очолює систему органів виконавчої влади **Кабінет Міністрів України**, який в межах своєї компетенції видає постанови та розпорядження, що є обов'язковими до виконання.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. (Додаток 26)

До системи **центральної влади** виконавчої влади України входять:

- 1) міністерства;
- 2) державні комітети (державні служби);
- 3) центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет України, Державна податкова адміністрація України, Державна митна служба України, Служба безпеки України).

Керівництво **міністерством** здійснює міністр. Він керує діяльністю інших органів виконавчої влади з питань, віднесених до його відання.

Діяльність **державного комітету** спрямовує і координує Прем'єр-міністр України або один з віце-прем'єрів чи міністрів (Вища атестаційна комісія України, Пенсійний фонд України, Державний комітет архівів України тощо).

Наступною ланкою виконавчої вертикалі є **місцеві органи** виконавчої влади, представлені місцевими державними адміністраціями.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:
(Додаток 27)

- 1) виконання Конституції і законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- 2) законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в містах компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;
- 4) підготовку й виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів і програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

3. Органи судової влади

Судова влада полягає в захисті прав і свобод людини і громадянина, конституційного ладу України, дотриманні законності в застосуванні законів та інших нормативно-правових актів.

Правосуддя – це особливий вид державної діяльності, виключно судова діяльність від імені держави, на підставі чинного законодавства України шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях адміністративних, господарських, цивільних справ стосовно спорів про права та інтереси громадян, громадських об'єднань, підприємств, установ, організацій, а також кримінальних справ із засудженням осіб, винних у вчиненні злочину або виправданням невинних, з гарантованим Конституцією України правом на захист.

Судову систему України складають Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції. (Додаток 28)

Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Він складається з вісімнадцяти суддів. По шість суддів до складу

Конституційного Суду призначають Президент України, Верховна Рада України і з'їзд суддів України. Суддя Конституційного Суду призначається строком на дев'ять років без права бути призначеним повторно. Суддя Конституційного Суду має наукового консультанта і помічника, які є державними службовцями.

Закони та інші нормативно-правові акти за рішенням Конституційного Суду визнаються неконституційними, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. Вони втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Система загальних судів в Україні будується за принципом територіальності і спеціалізації.

Систему судів загальної юрисдикції становлять:

- місцеві суди;
- апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- вищі спеціалізовані суди;
- Верховний Суд України.

Носіями судової влади виступають судді, які виконують свої обов'язки на професійній основі. Конституція і закони України гарантують незалежність і недоторканість суддів. Забороняється в будь-який спосіб впливати на них.

Суддя повинен бути неупереджений і незалежний від будь-якого зовнішнього впливу. Через це до суддів застосовуються деякі обмеження. Професійні судді не можуть:

- належати до політичних партій та профспілок;
- брати участь у будь-якій політичній діяльності;
- мати представницький мандат;
- обіймати будь-які інші оплачувані посади;
- виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Принципи правосуддя: законність, рівність усіх учасників судового процесу, забезпеченість доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні суду своїх доказів, підтримання державного обвинувачення в суді прокурором, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласність судового процесу, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, обов'язковість рішень суду.

Найвищим судовим органом у системі загальної юрисдикції є *Верховний Суд України*, який здійснює правосуддя, забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції. (*Додаток 29*)

Верховний Суд України очолює Голова Верховного Суду України. До складу Верховного Суду України входять судді Верховного Суду України, обрані на посаду безстроково, кількість яких встановлюється указом Президента України за поданням Голови Верховного Суду України, погодженням з Радою суддів України. До складу судових палат, що здійснюють розгляд справ з питань юрисдикції спеціалізованих суддів, призначаються судді, які мають стаж суддівської діяльності у відповідному вищому суді не менше трьох років або відповідному апеляційному спеціалізованому суді не менше п'яти років.

4. Президент України

Особливе місце в системі органів державної влади посідає Президент України, який здійснює функції глави держави, бере участь у формуванні інших гілок влади і взаємодіє з ними. (*Додатки 30,31*)

Як глава держави він виступає гарантом:

- 1) державного суверенітету;
- 2) територіальної цілісності України;
- 3) додержання Конституції України;
- 4) прав і свобод людини і громадянина.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президент видає акти у формі указів і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання на території України. Вони мають підзаконний характер – видаються на основі Конституції та Законів України.

Для здійснення повноважень глави держави Президент утворює консультативні, дорадчі чи інші органи й служби, які називаються Секретаріатом Президента.

Координаційним органом з питань національної безпеки та оборони при Президентові України є Рада Національної безпеки і оборони України (РНБО).

Повноваження Президента України можуть припинитися достроково у таких випадках:

- 1) якщо задоволена ним особисто заява про відставку на засіданні Верховної Ради України (ст. 109 Конституції України);
- 2) при неможливості виконання своїх повноважень за станом здоров'я (таке рішення приймає конституційна більшість Верховної Ради на підставі письмового подання Верховного Суду і на основі медичного висновку).

Підставою для порушення питання про імпічмент Президента і для його усунення з посади є вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Питання для самостійної роботи:

1. Поняття, система і види органів державної влади.
2. Наведіть аргументи стосовно того, що Верховна Рада є єдиним органом законодавчої влади в Україні.
3. Основні форми діяльності Верховної Ради України.
4. Назвіть принципи організації та діяльності органів державної влади.

5. Які найважливіші повноваження Президента України вам відомі?
6. Яку гілку влади представляє Кабінет Міністрів?
7. Які головні функції виконавчої влади в державі?
8. Яка роль органів місцевого самоврядування у системі «держава – суспільство»?
9. Які ви знаєте органи самоорганізації населення?
10. Які органи представляють судову владу?

Теми рефератів:

1. Загальна характеристика системи органів державної влади в Україні.
2. Конституційний принцип поділу влади.
3. Форми і методи державного управління.
4. Система органів виконавчої влади.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. Знайти помилки у текстах

1. Право законодавчої ініціативи в Україні мають Президент України, Національний банк України, народні депутати, Конституційний Суд України, Верховна Рада АРК. Закони приймаються більшістю депутатів, підписуються головою ВРУ та Президентом. Президент має право накладати вето протягом 10 днів з моменту надходження до нього закону.

2. Президент України, як глава виконавчої влади України, видав закон про зменшення кількості суддів Конституційного Суду України до 10 чоловік і про призначення їх по 5 чоловік Президентом та ВРУ.

Завдання 2. Методичні завдання

1. Заповнити таблицю «Система державних органів».
2. Скласти схему органів судової влади.

3. Зобразити систему органів виконавчої влади в Україні.

Завдання 3. *Дайте оцінку правової ситуації*

1. Верховна Рада України прийняла закон, Голова Верховної Ради України його підписав і негайно відправив Президенту. Президент не підписував закон протягом 16 днів. *Чи може такий закон вважатися прийнятим і коли він набуде чинності?*

2. Президент України виконує свої обов'язки вже майже десять років. Усі ваші знайомі однозначно стверджують, що він більше не має права бути обраним президентом ще на один термін. *Ви згодні з цим?*

Завдання 4. *Тести-тренінги*

1. Яка посадова особа має своїм обов'язком здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод?

- а) Голова Верховної Ради України;
- б) Голова Конституційного Суду України;
- в) Президент України;
- г) Уповноважений Верховної Ради з прав людини.

2. Чи набере чинності закон, надрукований у Газеті «Київські відомості»?

- а) так;
- б) ні.

3. Місцеве самоуправління є різновидом влади:

- а) законодавчої;
- б) судової;
- в) виконавчої;
- г) державної.

4. Виберіть єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні:

- а) Верховний Суд України;
- б) Конституційний Суд України;
- в) вищий адміністративний суд України.

5. Не може бути обрано на пост Президента України особу:

- 1) 29-ти років;
- 2) 35 років;
- 3) яка вже перебувала на цьому посту два строки поспіль;
- 4) яка проживає в Україні останні 9 років;
- 5) яка вільно володіє українською мовою;
- б) яка отримала посвідчення про реєстрацію як кандидат.

а) 1, 4, 5;

в) 1, 2, 6;

б) 2, 3, 6;

г) 1, 4, 6.

6. До Верховної Ради кандидатуру Прем'єр-міністра України подає:

- а) коаліція;
- б) Президент;
- в) уряд.

7. Визначте, яка кількість народних депутатів має бути обраною для визнання Верховної Ради України повноважною:

- а) не менше 150 депутатів;
- б) не менше 225 депутатів;
- в) не менше 300 депутатів;
- г) не менше 450 депутатів.

8. Визначте, як відповідно до Конституції України Президент України призначає голів місцевих державних адміністрацій:

- а) призначає самостійно;
- б) призначає за поданням Кабінету Міністрів України;
- в) призначає за згодою Верховної Ради України;
- г) призначає за згодою відповідного органу місцевого самоврядування.

9. Визначте, яка з пропонованих характеристик Кабінету Міністрів України та порядку його формування відповідає Конституції України:

а) Кабінет Міністрів України є єдиним органом виконавчої влади в Україні, який призначається Президентом України за згодою Верховної Ради України;

б) Кабінет Міністрів України є вищим органом в системі виконавчих органів України, який відповідальний перед Президентом України та підзвітний і підконтрольний Верховній Раді України;

в) Кабінет Міністрів України є центральним органом державної влади в Україні, до складу якого входять члени уряду, призначені Президентом України;

г) Кабінет Міністрів є вищим органом виконавчої влади в Україні, який формується Президентом України за поданням Верховної Ради України.

10. Із запропонованого списку визначити повноваження, що належать Президенту України:

а) забезпечення державної незалежності, національної безпеки і правонаступництва держави;

б) призначення глав дипломатичних представництв України в іноземних державах;

в) призначення суддів загальних судів безстроково;

г) затвердження списку об'єктів державної власності, які не підлягають приватизації;

д) ліквідація актів Кабінету Міністрів України;

е) направлення і координація роботи міністерств і відомств;

є) здійснення помилування.

11. Рішення органів місцевого самоврядування є:

- а) обов'язковими на відповідній території;
- б) обов'язковими для державних і комунальних підприємств на відповідній території;
- в) обов'язковими на всій території України;
- г) мають рекомендаційний характер.

12. Кабінет Міністрів у рамках своєї компетенції видає:

- а) постанови;
- б) розпорядження;
- в) правильним є все.

13. Скільки суддів входить до складу Конституційного Суду України:

- а) 10;
- б) 18;
- в) 21.

14. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є:

- а) Господарський суд України;
- б) Верховний Суд України;
- в) Конституційний Суд України.

15. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють:

- а) адміністрації представників Президента;
- б) місцеві державні адміністрації;
- в) місцеві Ради народних депутатів.

16. Правосуддя в Україні здійснюється:

- а) Верховною Радою та Конституційним Судом України;
- б) Прокуратурою та судами;
- в) виключно судами.

17. Конституційний Суд України:

- а) вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України;
- б) дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України;
- в) правильні усі варіанти.

18. Хто виступає суб'єктом подання про призначення на посаду судді Президенту України?

- а) Верховна Рада України;
- б) Верховний Суд України;
- в) Вища рада юстиції;
- г) Вища кваліфікаційна комісія суддів України;
- д) Національна школа суддів України;
- е) З'їзд суддів України;
- є) Рада суддів України.

Завдання 5. Розв'язування задач

1. ТОВ «Арго», зареєстроване у Харкові, вважає, що ПП «Ерудит», зареєстроване у Києві, порушило укладений між ними договір. *До якого суду і в якому місті має право звернутися ТОВ «Арго»?*

2. *Чи має право Президент України вперше призначити суддею міського суду особу, якій 29 років, має вищу юридичну освіту, стаж роботи у податковій міліції 2 роки, проживає в Україні з народження та володіє державною мовою?*

3. 15 березня Президент України призначив нового голову обласної державної адміністрації. Через місяць обласна рада висловила недовіру голові ОДА. За його усунення з посади проголосувало 44 депутати обласної ради з 80. Чи повинен Президент звільнити голову ОДА?

Завдання 6. Цифровий диктант

1. Кількість областей в Україні.
2. Термін повноважень депутатів Верховної Ради України.
3. Термін, на який обирають Президента України.
4. Вік, з якого громадяни мають право брати участь у виборах.
5. Вік, коли громадяни отримують паспорт.
6. В якому році Україна стала незалежною?
7. Скільки областей в Україні.
8. Мінімальний вік призову на військову службу.
9. Кількість депутатів Верховної Ради України.

Література та джерела:

1. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 № 4061-VI // ВВР. — 2012. — № 10-11. — Ст. 73.
2. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» станом на 19.12.2013 № 716-VII // zakon4.rada.gov.ua/laws.
3. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» 21.05.1997. Із змінами та доповненнями // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97.
4. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» // ВВР. — 2011. — № 9. Ст. 58.
5. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» станом на 17.03.2011 № 3166-VI // ВВР. — 2011. — № 38. — Ст. 385.
6. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 № 1861-VI. Із змінами та доповненнями // zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1861-17.

7. Конституційне право України: підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю.М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В.С. Журавського. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
8. Орленко В. І. Конституційне право України : посіб. для підготов, до іспитів / В. І. Орленко, В. В. Орленко. — 5-е вид., доповн. та перероб. — К. : Паливода А. В., 2011. —156 с. — (Б-чка студента).
9. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Академічний курс у 2-х томах / За ред. В. Ф. Погорілка. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. — 544 с., 800 с.
10. Чушенко В.І., Заєць І.Я. Конституційне право України: Підручник. — К.: Ін Юре, 2007. — 485 с.
11. Шляхтун П. П. Конституційне право України: Підручник. — К.: Освіта України, 2008. — 592 с.
12. <http://zakon.rada.gov.ua> – Законодавство України

Підсумкова контрольна робота до модуля 1

Варіант № 1

1. Яка з перелічених ознак не є властивістю права:
  - а) системність;
  - б) нормативність;
  - в) загальнообов'язковість;
  - г) гарантованість;
  - д) регулятивність.
2. Визначте складову правосуб'єктності:
  - а) суверенність;
  - б) правонаступність;

- в) правосвідомість;
- г) деліктоздатність.

3. Закономірності та основні теорії походження держави.

Варіант № 2

1. Яка з ознак норми права названа не вірно:

- а) формальна визначеність;
- б) забезпеченість;
- в) важливість;
- г) дія у часі, просторі, за колом осіб;
- д) загальнообов'язковість.

2. Одна й та сама особа не може бути Президентом України:

- а) більше одного строку;
- б) більше двох строків;
- в) законодавством не регламентовано.

3. Функції і принципи права.

Варіант № 3

1. Яке поняття розкриває таке визначення: «частина норми права, яка визначає обставини, за настання яких можна чи необхідно здійснювати правило поведінки»:

- а) диспозиція;
- б) гіпотеза;
- в) стаття закону;
- г) санкція;
- д) норма моралі.

2. У відповіді під якою літерою правильно вказано орган, що може визнати громадянина недієздатним, що внаслідок душевної хвороби не може розуміти значення своїх дій або керувати ними:

- а) суд;
- б) орган опіки і піклування;
- в) прокуратура;
- г) орган реєстрації актів громадянського стану;
- д) господарський суд.

3. Система права: поняття та структура.

Варіант № 4

1. У відповідях під якими літерами правильно названі види форм (джерел) права:

- а) правовий прецедент;
- б) мораль;
- в) майнова угода;
- г) нормативно-правовий акт;
- д) санкціонований звичай;
- е) загальні принципи права.

2. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить:

- а) Кабінету Міністрів України;
- б) Президенту України;
- в) Національному банку України;
- г) народним депутатам України;
- д) усе вищенаведене.

3. Поняття закону, його ознаки та види. Порядок прийняття закону.

Варіант № 5

1. У відповідях під якими літерами правильно вказані види правотворчості за способом формування юридичних норм:

- а) систематизація;
- б) встановленість юридичних норм;

- в) погодження;
  - г) здійснення;
  - д) санкціонування.
2. Органом виконавчої влади на місцях є:
- а) місцеві держадміністрації;
  - б) адміністрації представників Президента;
  - в) місцеві ради депутатів.
3. Правоздатність фізичної особи.

Варіант № 6

1. Дефініцію якого поняття наведено: «письмовий документ компетентного органу держави, що містить формально обов'язкове правило поведінки загального характеру»:
- а) нормативний договір;
  - б) форма (джерело) права;
  - в) нормативно-правовий акт;
  - г) судовий прецедент;
  - д) указ.
2. Під якими літерами правильно вказані ознаки правової держави:
- а) закріплення основних прав людини у Конституції та законах;
  - б) високозначуще становище судових органів;
  - в) суверенітет;
  - г) режим законності;
  - д) взаємовідповідальність особи та держави;
  - е) розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову.
3. Органи державної виконавчої влади.

Варіант № 7

1. Чи всі характерні риси нормативно-правового акту є правильними:

- а) має владний характер;
- б) закріплює права і обов'язки;
- в) серед інших методів забезпечується силою примусу;
- г) має визначені реквізити;
- д) висловлює волю домінуючої частини населення.

2. Які види юридичної відповідальності названо правильно:

- а) податкова;
- б) фінансова;
- в) адміністративна;
- г) матеріальна;
- д) трудова;
- е) кримінальна.

3. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України.

Варіант № 8

1. Чи правильно здійснено класифікацію законів за значенням і місцем у системі законодавства:

- а) конституційні;
- б) надзвичайні;
- в) органічні;
- г) звичайні;
- д) основні.

2. Визначте юридичний критерій неосудності:

- а) хронічна душевна хвороба;
- б) тимчасовий розлад психіки;
- в) недоумство;
- г) нездатність особи керувати своїми діями.

3. Поняття права та його ознаки.

Варіант № 9

1. У відповідях під якими номерами правильно вказані види підзаконних нормативно-правових актів України:

- а) закон;
- б) указ Президента України;
- в) постанови Верховної Ради України;
- г) правовий звичай;
- д) нормативно-правовий договір;
- е) рішення місцевих рад нормативного характеру.

2. Визначте акт судового розгляду, який виносить загальний суд за суттю адміністративно-правової відповідальності:

- а) вирок;
- б) рішення;
- в) визначення;
- г) відношення.

3. Сутність та ознаки держави.

Варіант № 10

1. Вкажіть основні форми систематизації законодавства:

- а) концентрація;
- б) корпоратизація;
- в) кодифікація;
- г) консолідація;
- д) інкорпорація.

2. Під якими літерами правильно вказані елементи форми держави:

- а) державний режим;
- б) вищі органи державної влади;

- в) державне правління;
- г) республіка;
- д) державний устрій.

3. Система права.

Варіант № 11

1. У відповідях під якими літерами правильно вказані види кодифікації за обсягом:

- а) міжгалузева;
- б) офіційна;
- в) спеціальна;
- г) галузева;
- д) загальна.

2. Автономна Республіка Крим є:

- а) автономною і суверенною;
- б) незалежною;
- в) невід'ємною складовою частиною України.

3. Форми держави.

Варіант № 12

1. У відповідях під якими літерами правильно вказані види кодифікації за формою виразу:

- а) протест;
- б) статут;
- в) кодекс;
- г) ухвала;
- д) рішення;
- е) закон.

2. Юридичний критерій неосудності:

- а) хронічна душевна хвороба;

- б) тимчасовий розлад психіки;
  - в) недоумство;
  - г) нездатність особи керувати своїми діями.
3. Юридична відповідальність: поняття, принципи, функції та види.

Варіант № 13

1. У відповідях під якими літерами правильно вказані види інкорпорації залежно від юридичного значення:

- а) галузева;
  - б) хронологічна;
  - в) предметна;
  - г) офіційна;
  - д) неофіційна;
  - е) загальна.
2. Функції держави - це:
- а) основні напрями впливу права на волю, свідомість, поведінку суб'єктів права та суспільні відносини з метою їх врегулювання;
  - б) основні напрямки її дослідження, що характеризують сутність, зміст і призначення теорії держави і права;
  - в) основні напрями впливу правосвідомості на розвиток суспільних відносин;
  - г) основні напрями діяльності держави, що відображають її сутність і зміст, а також характеризують те соціальне призначення, яке має держава в суспільстві.
3. Система стримувань і противаг.

Варіант № 14

1. Визначте, до яких галузей права відносяться норми, що регулюють:
- а) порядок проведення весілля;

- б) техніку безпеки на підприємстві;
  - в) порядок вступу до профспілки;
  - г) процедуру відзначення релігійного свята;
  - д) порядок праці викладача у ВНЗ.
2. Форма державного устрою, це:
- а) порядок поділу території держави на певні складові частини і співвідношення влади між ними і державою в цілому;
  - б) порядок утворення і організації вищих органів влади в державі;
  - в) порядок здійснення державної влади у певні способи певними методами і засобами;
  - г) порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні.
3. Форми народовладдя в Україні.

Варіант № 15

1. У відповідях під якими літерами правильно вказані види підзаконних нормативно-правових актів України:
- а) закон;
  - б) указ;
  - в) указ Президента України;
  - г) постанова Верховної Ради України;
  - д) нормативно-правовий договір;
  - е) рішення місцевих рад нормативного характеру.
2. Унітарна держава - це:
- а) складова союзна держава, частинами якої є державні утворення, що мають суверенні права;
  - б) проста єдина держава, частинами якої є адміністративно-територіальні одиниці, що не мають суверенних прав;

в) тимчасовий союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних цілей і спільно здійснюють низку напрямків державної діяльності при збереженні в інших питаннях певної самостійності.

3. Інститут громадянства в Україні.

Варіант № 16

1. Визначте, з якого моменту підприємство вважається створеним і набуває права юридичної особи:

- а) з моменту початку виробничої діяльності;
- б) з моменту офіційної презентації;
- в) з дня державної реєстрації;
- г) на 5-й день після державної реєстрації.

2. До складу системи законодавства входять такі з означених елементів:

- а) закони держави;
- б) інститут права;
- в) галузь права;
- г) норми релігії.

3. Поняття та ознаки норми права.

Варіант № 17

1. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є:

- а) Господарський суд України;
- б) Верховний Суд України;
- в) Конституційний Суд України.

2. Звання Президента України:

- а) зберігається на весь строк виконання президентських повноважень;
- б) зберігається довічно;

в) зберігається довічно, якщо тільки Президент не був усунений з поста у порядку імпичменту.

3. Поняття та структура правових відносин.

Варіант № 18

1. Визначте юридичний критерій неосудності:

- а) хронічна душевна хвороба;
- б) тимчасовий розлад психіки;
- в) недоумство;
- г) нездатність особи керувати своїми діями.

2. Коли була прийнята Конституція України:

- а) 28 червня 1996 року;
- б) 28 липня 1996 р.;
- в) 28 серпня 1997 р.

3. Поняття, ознаки та види правопорушень.

Варіант № 19

1. У якій відповіді названа галузь права, яка регулює суспільні відносини у сфері державного управління:

- а) державне (конституційне) право;
- б) податкове право;
- в) адміністративне право;
- г) цивільне право;
- д) кримінальне право.

2. Рішення органів місцевого самоврядування є:

- а) обов'язковими на відповідній території;
- б) обов'язковими для державних і комунальних підприємств на відповідній території;

- в) обов'язковими на всій території України;
- г) мають рекомендаційний характер.

3. Склад правопорушення.

Варіант № 20

1. В якій відповіді названий обов'язковий структурний елемент правовідносин:

- а) суб'єкти (учасники);
- б) правові норми;
- в) джерела;
- г) особа, яка підлягає відповідальності;
- д) суб'єктивна сторона.

2. Судочинство в Україні здійснюється:

- а) Конституційним судом;
- б) судами загальної юрисдикції.

3. Механізм державної влади в Україні.

Змістовий модуль 2. Окремі галузі правознавства

Тема 6. Основи адміністративного права

Лекційні та семінарські питання

1. Адміністративне право та його особливості.
2. Система і джерела адміністративного права.
3. Адміністративні правопорушення та адміністративна відповідальність.

Мета вивчення: формування цілісної системи знань про адміністративне право як галузь права України, про адміністративні правопорушення та

адміністративну відповідальність.

Завдання:

- визначити основні терміни та поняття теми;
- з'ясувати основні критерії побудови адміністративного права України та його систему;
- розглянути джерела адміністративного права;
- встановити особливості адміністративно-правових норм та адміністративно-правових відносин;
- розглянути характерні риси адміністративного правопорушення;
- встановити особливості адміністративної відповідальності відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Конспект лекції до теми 6

1. Адміністративне право та його особливості

Адміністративне право - галузь права, яка регулює суспільні відносини, що виникають у сфері державного регулювання і контролю, з приводу здійснення органами державного управління управлінських функцій у сфері економіки, соціально-культурного будівництва, адміністративно-політичного устрою.

Поняття адміністративне походить від слова «адміністрація» (з лат.— управління). Тому адміністративне право інколи називають правом управління. Особливістю цієї галузі права є те, що в адміністративних правовідносинах однією зі сторін завжди виступає держава, в особі державного органу чи посадової особи, які діють в межах наданих їм повноважень, виконуючи покладені на них функції.

Сторонами адміністративно-правових відносин (суб'єктами) є:

- 1) орган державного управління (посадова особа), наділений владними повноваженнями;
- 2) об'єкт, яким управляють, та громадяни (органи державного управління,

посадові, фізичні та юридичні особи).

Адміністративне право закріплює правові і організаційні форми участі громадян в управлінні державою, встановлює посадові правила поведінки як для компетентних органів і посадовців, так і для пересічних громадян.

Через норми адміністративного права держава в особі його уповноважених органів проводить в життя найважливіші організаційні заходи економічного і соціально-культурного характеру для задоволення суспільних потреб і забезпечення нормальних умов життя своїх громадян.

Отже, **предмет адміністративного права** фактично складають управлінські суспільні відносини і контроль.

Адміністративно-правове регулювання цих різноманітних управлінських суспільних відносин здійснюється за допомогою наступних **методів**:

1. *Розпорядження* - покладання прямого юридичного обов'язку вчинити ту або іншу дію в умовах, передбачених правовою нормою (потрібно поступати саме так, а не інакше).

2. *Заборона* - покладання прямого юридичного обов'язку не здійснювати ту або іншу дію в умовах, передбачених правовою нормою.

3. *Дозвіл* - юридичний дозвіл здійснювати в умовах, передбачених правовою нормою ті або інші дії на свій розсуд.

Норми адміністративного права регулюють діяльність органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, державних та недержавних підприємств, установ, організацій. Вплив цих норм відчувають на собі й конкретні особи, адже існує чимало правил, якими визначається їхня поведінка. Це правила дорожнього руху, водокористування, пожежної безпеки тощо.

Крім того, норми адміністративного права регулюють відносини, що склалися під впливом інших галузей права.

Особливості адміністративно-правових відносин:

- *нерівність сторін* - одна зі сторін завжди має юридично владні повноваження по відношенню до іншої сторони;

- *можуть виникати за ініціативою будь-якої зі сторін* - органу управління, громадянина і т.п. Причому згода другої сторони не є обов'язковою умовою виникнення правовідносин. Вони можуть виникати всупереч бажанню однієї зі сторін;

- адміністративно-правові *суперечки вирішуються*, як правило, в адміністративному порядку, тобто *шляхом безпосереднього юридично владного і одностороннього розпорядження повноважного органу управління або посадовця*;

- *за порушення вимог* адміністративно-правових норм сторони несуть *відповідальність* не один перед одним, а *перед державою*.

Залежно від характеру юридичного зв'язку між сторонами можна виділити *вертикальні і горизонтальні адміністративно-правові відносини*.

Вертикальні - полягають у тому, що в однієї сторони є владні повноваження, яких немає в іншій стороні (вищестоящі і нижчестоячі органи управління, між організаційно несупідрядними органами управління і т.д.). Основна ознака таких правовідносин - наявність повноважень по здійсненню односторонніх владних дій у однієї із сторін по відношенню до іншого учасника цих відносин.

Горизонтальні - такі, в яких сторони юридично рівноправні. Цей принцип властивий відносинам, які складаються між громадянином і органом управління (посадовцем), наприклад, оформлення на роботу, поводження із заявою і т.д.

2. Система і джерела адміністративного права

Система адміністративного права — це його внутрішня форма, що характеризує його внутрішню побудову.

Адміністративно-правова норма — загально-обов'язкові, формально визначені правила поведінки людини в суспільстві, що встановлюються (санкціонуються) і забезпечуються державою з метою закріплення, регулювання і охорони суспільних відносин у сфері державного управління.

До особливих ознак адміністративно-правових норм можна віднести такі:

- вони закріплюють владні (керівні) й внутрішньоорганізаційні відносини;
- метод впливу на суспільні відносини є державно-владним;
- гарантування державного переконання і примусу при їх реалізації;
- органічне об'єднання їх у межах галузі адміністративного права (законодавства) і неможливість існування окремо.

Адміністративно-правовий інститут — це об'єднання двох і більше адміністративно-правових норм в єдину початкову, видову чи родову групу для регулювання відповідних суспільних відносин.

Джерела адміністративного права – зовнішня форма вираження його норм. Це нормативно-правові акти, що містять адміністративно-правові норми.

Класифікація джерел адміністративного права:

- Конституція України;
- закони України;
- постанови Верховної Ради України;
- укази й розпорядження Президента України;
- нормативні акти органів виконавчої влади (постанови й розпорядження Кабінету Міністрів, накази й інструкції керівників центральних органів виконавчої влади, акти урядових органів управління, розпорядження місцевих державних адміністрацій);
- нормативні акти місцевих рад, їх виконавчих органів;
- нормативні накази керівників державних підприємств, установ, організацій;
- міжнародно-правові договори, визнані державою;
- акти судових органів.

Одним з кодифікованих джерел адміністративного права є *Кодекс України про адміністративні правопорушення* (КУпАП), який було прийнято 7 грудня 1984 року (почав діяти з 1 червня 1985 року). У ньому вміщуються норми, що регулюють і охороняють матеріальні й процесуальні суспільні відносини у сфері адміністративних правопорушень і адміністративної відповідальності.

У загальній частині закріплюються поняття адміністративного правопорушення, окремі елементи об'єктивних і суб'єктивних ознак складу адміністративного проступку, поняття і види адміністративних стягнень і загальні правила їх накладання.

В особливій частині закріплюються види адміністративних проступків у різних галузях і визначені стягнення за їх вчинення.

У процесуальному праві закріплюється система органів, які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення.

Окремий розділ присвячений регулюванню порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення.

3. Адміністративні правопорушення та адміністративна відповідальність

Адміністративне правопорушення (провина) - протиправна, винна (умисна або необережна) дія або бездіяльність, що робить замах на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, встановлений порядок управління, за які законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративна провина як вид правопорушення відрізняється від злочину ступенем суспільної небезпеки діяння.

Її слід відрізнити і від такого правопорушення, як дисциплінарна провина, що пов'язана з трудовою або службовою дисципліною працівників, за яку законодавством передбачена відповідальність у дисциплінарному порядку.

Юридичними ознаками адміністративної провини є:

а) *протиправність*, що виражається в забороні адміністративним законодавством передбачених законом діянь;

б) *винність*, тобто здійснення протиправного діяння умисно або необережно;

в) *суспільна шкідливість* - виражається в посяганні (спричиненні шкоди, або створенні загрози її спричинення) на суспільні відносини, що охороняються

обов'язковими правилами, які містять відповідні заборони;

г) *адміністративна відповідальність* – застосування за адміністративне правопорушення встановлених законодавством заходів відповідальності, тобто відповідних адміністративних стягнень.

Склад адміністративної провини включає:

1) *об'єкт* - суспільні відносини, що охороняються адміністративним правом і на що спрямоване посягання;

2) *суб'єкт* – осудна особа, що досягла 16-річного віку;

3) *об'єктивну сторону* - сукупність передбачених законом ознак, що характеризують зовнішні прояви провини - місце, час, спосіб і обстановку, що характеризує провину, і саму дію або бездіяльність;

4) *суб'єктивну сторону* - сукупність ознак, що характеризують психічне відношення особи до скоєного (вина, мета, мотиви здійснення провини).

Реальне діяння тільки тоді вважається провинною, коли воно містить всі без виключення елементи, названі законом, оскільки відсутність хоча б одного з них означає відсутність складу в цілому.

Основні види адміністративних правопорушень :

- замах на права громадян і здоров'я населення;
- порушення виборчих прав громадян;
- у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'ятників історії і культури;
- у сфері промисловості, будівництва;
- у сфері використання електричної і теплової енергії;
- порушення ветеринарно-санітарних правил;
- на транспорті, в області дорожнього господарства і зв'язку;
- у сфері житлових прав громадян, житлово-комунального господарства і впорядкування;
- у сфері торгівлі, фінансів і кустарно-ремісничих промислів;
- у сфері громадського порядку і суспільної безпеки;

- у сфері стандартизації, якості продукції і метрології;
- щодо питань власності.

Оскільки адміністративне право носить комплексний характер, адміністративна відповідальність передбачена нормами інших галузей права: фінансового, земельного, екологічного тощо.

За вчинення адміністративного правопорушення законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративна відповідальність - вид юридичної відповідальності, що виражається у застосуванні повноважними органами і посадовцями конкретних адміністративних стягнень до осіб, що вчинили адміністративні правопорушення.

Громадяни відповідають за вчинені ними адміністративні правопорушення після досягнення 16 років.

Основними рисами, що характеризують адміністративну відповідальність, є:

1) адміністративна відповідальність встановлюється як законом, так і підзаконними актами, або їх нормами про адміністративні правопорушення, тобто вона має власну нормативно-правову основу;

2) підставою адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення;

3) суб'єктами адміністративної відповідальності можуть бути як фізичні особи, так і колективні утворення;

4) за адміністративну провину передбачені адміністративні стягнення;

5) адміністративні стягнення застосовуються широким колом уповноважених органів і посадовців: виконавчої влади, місцевого самоврядування, їх посадовцями, судами (суддями) та ін.;

6) адміністративні стягнення накладаються органами і посадовцями на невідлеглих їм по службі або роботі осіб - правопорушників;

7) застосування адміністративного стягнення не тягне судимості і

звільнення з роботи.

Види адміністративних стягнень:

- *попередження* - офіційне засудження правопорушника, оформлене письмово;
- *штраф* – грошове стягнення в дохід держави;
- *оплатне вилучення предмету*, що з'явився знаряддям здійснення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення - примусове вилучення і подальша реалізація з передачею вирученої суми колишньому власнику за вирахуванням витрат по реалізації вилученого предмету;
- *конфіскація предмету*, що з'явився знаряддям здійснення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – за рішенням суду примусова передача цього предмету в дохід держави;
- *позбавлення спеціального права*, наданого даному громадянину – до трьох років (управління транспортним засобом, право полювання);
- *виправні роботи* строком до 2-х місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи правопорушника та з утриманням до 20% його заробітку в дохід держави;
- *адміністративний арешт* до 15 діб з використанням на фізичних роботах без їх оплати. Призначається лише в судовому порядку, у виняткових випадках, за окремі види правопорушень. Не застосовується: до вагітних жінок, жінок, що мають дітей до 12 років, неповнолітніх, інвалідів I і II груп.

Органи (службові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення:

- 1) адміністративні комісії при виконавчих комітетах, районних, міських, районних у містах рад, які розглядають усі справи про адміністративні правопорушення, за винятком тих, які відносяться до компетенції інших органів;
- 2) виконавчі комітети сільських і селищних рад;
- 3) районні (міські) суди (судді);
- 4) органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій і інші уповноважені

органи, які розглядають справи, віднесені до їх компетенції законодавством. Так, органи внутрішніх справ розглядають справи про порушення громадського порядку, прикордонного режиму та інші.

До осіб, які мають право розглядати ці справи одноосібно, належать: судді, начальники або заступники начальників відділу внутрішніх справ, державтоінспектор, ревізори потягів, начальники митниць, райвійськкоми, головні санітарні лікарі, правові інспектори праці тощо.

Для припинення адміністративної провини, встановлення особи, забезпечення своєчасного і правильного розгляду справи застосовують **адміністративні заходи**. До таких заходів відносять: адміністративне затримання особи; особистий огляд; огляд речей і вилучення речей і документів.

Адміністративне затримання оформляється складанням відповідного протоколу. На прохання особи про його місцезнаходження оповіщаються родичі, адміністрація за місцем роботи або навчання. Повідомлення про затримання неповнолітнього його батькам або особам, які їх замінюють, є обов'язковим. Для адміністративного затримання передбачені відповідні терміни. Зазвичай вони не повинні перевищувати 3-х годин.

За дрібне хуліганство, злісну непокору законній вимозі або розпорядженню працівника міліції, військовослужбовця тощо, публічні заклики до невиконання вимог працівника міліції, правопорушник може бути затриманий до розгляду справи судом або керівником органу внутрішніх справ. Крім того, можуть бути затримані до початку розгляду справи суддею особи, які порушили порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій або проявили неповагу до суду, або торгували з рук у не встановлених місцях.

Адміністративне затримання мають право здійснювати працівники органів внутрішніх справ, прикордонники, посадовці воєнізованої охорони і військові автоінспекції.

Особистий огляд може проводитися уповноваженими на те посадовцями органів внутрішніх справ, воєнізованої охорони, цивільної авіації, митних

установ і прикордонних військ, природоохоронних органів у присутності двох понятих. Усі учасники огляду повинні бути тієї ж статі, що і затриманий.

Огляд речей може проводитися уповноваженими на те посадовцями відповідних органів, про що складається протокол або робиться відповідний запис у протоколі про адмінпорушення чи затримання.

Вилучення речей і документів, які є засобом або безпосереднім об'єктом правопорушення, здійснюється посадовцями органів, які проводять затримання або огляд. Вилучені речі і документи зберігаються до розгляду справи. Залежно від результатів його розгляду, можливі такі рішення: вилучені речі і документи конфіскуються, повертаються власнику або знищуються, у разі відшкодувального вилучення речей реалізуються.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається, як правило, відкрито, за місцем його вчинення в 15-денний строк з дня одержання протоколу. По справі видається постанова, яка оголошується одразу після закінчення розгляду справи, а її копія протягом трьох днів надсилається особі, щодо якої винесено постанову. Постанова може бути оскаржена в суді, рішення якого є кінцевим.

Питання для самостійної роботи:

1. Які ознаки властиві державному управлінню?
2. Що таке метод державного управління? Які методи ви знаєте?
3. Що таке державна служба? На яких принципах вона будується?
4. Розкрийте зміст понять «адміністративна правоздатність», «адміністративна дієздатність».
5. Дайте характеристику правам та обов'язкам державних службовців.
6. Хто може бути суб'єктом адміністративних правовідносин?
7. У чому полягають особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх?

Теми рефератів:

1. Система адміністративного права України.

2. Поняття та ознаки адміністративних правопорушень.
3. Види адміністративних стягнень.
4. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.
5. Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. *Визначити:*

1. *До якої групи адміністративно-правових відносин належать наступні правовідносини:*

- генеральний директор дискваліфікований судом за неналежне управління юридичною особою;
- громадянин звернувся зі скаргою до Комітету по захисту прав споживача;
- самоврядна організація професійних учасників ринку цінних паперів провела перевірку скарги громадянина;
- МВС України видало ліцензію на недержавну (приватну) охоронну діяльність;
- прокурор приніс протест на рішення судді місцевого суду про накладення адміністративного стягнення;
- група інспекторів провела перевірку діяльності товариства на предмет відповідності законодавству про ринок цінних паперів.

2. *Перед Вами 12 тверджень. Чи є серед них помилкові? Відповідь обґрунтуйте:*

- усі особи, які претендують на зайняття посади державного службовця, повинні подати відомості про нерухоме та цінне рухоме майно, вклади в банках і цінні папери;

- до державних службовців можуть застосовуватися тільки ті дисциплінарні стягнення, які передбачені Законом «Про державну службу»;
- державний службовець не має права працювати за сумісництвом;
- при прийнятті на державну службу може встановлюватися стажування терміном до 2 місяців;
- граничний вік перебування на державній службі однаковий для всіх осіб;
- існує 8 основних категорій державних службовців і встановлюється 10 рангів державних службовців. Ранги присвоюються незалежно від категорії;
- усі ранги державним службовцям присвоюються Кабінетом Міністрів України;
- державна служба припиняється тільки на підставах, передбачених Кодексом законів про працю України.

Завдання 2. Методичні завдання

1. Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: адміністративне право, державне управління, державна служба, державний службовець, адміністративно-правові відносини, суб'єкти адміністративно-правових відносин, адміністративне правопорушення та відповідальність, адміністративне стягнення, адміністративний примус.
2. Скласти схему джерел адміністративного права України.
3. Схематично зобразити суб'єктів адміністративних правовідносин.
4. Користуючись Кодексом України про адміністративні правопорушення, скласти схему видів адміністративних стягнень.

Завдання 3. Тести-тренінги

1. Предметом адміністративно-правового регулювання є суспільні відносини, що виникають, змінюються або припиняються у сфері:
  - а) законодавчої діяльності;

- б) судової влади;
- в) державного управління;
- г) державного стимулювання.

2. Строк адміністративного арешту становить:

- а) до 1 місяця;
- б) два тижні;
- в) до 10 діб;
- г) до 15 діб.

3. Який орган має право застосовувати адміністративне стягнення у вигляді адміністративного арешту:

- а) суд;
- б) прокуратура;
- в) Президент України;
- г) адвокатура.

4. Визначте метод адміністративного примусу:

- а) догана;
- б) примусове вивчення норм адміністративного права;
- в) затримання правопорушника;
- г) виправні роботи.

5. Визначте вік, з якого особи підлягають адміністративній відповідальності:

- а) 13 років;
- б) 15 років;
- в) 16 років;
- г) 18 років.

6. Визначте коло осіб, до яких може застосовуватися адміністративний арешт:

- а) до неповнолітніх осіб;
- б) до вагітних жінок;
- в) до жінок, що мають дітей віком до 12 років;
- г) до повнолітніх.

7. Визначте одну з обставин, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення:

- а) приховування важливих доказів;
- б) добровільне відшкодування збитків;
- в) переховування злочинця;
- г) учинення правопорушення повнолітнім.

8. Яке покарання може бути призначено повнолітнім особам, які пошкодили паркан лікарні:

- а) штраф;
- б) адміністративний арешт;
- в) виправні роботи;
- г) догана.

9. Визначте орган або особу, які вповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення:

- а) ректор навчального закладу;
- б) районні суди;
- в) Верховний суд України;
- г) органи Служби безпеки України.

10. Підберіть до наступного речення пропущені слова: Під методом адміністративно-правового регулювання слід розуміти . . . , за допомогою яких

встановлюється юридично владне і юридично підвладне становище суб'єктів у правовідносинах:

- а) сукупність прийомів (способів та засобів) впливу;
- б) форми державного управління;
- в) види діяльності органів виконавчої влади;
- г) правове забезпечення державного управління.

11. До яких способів реалізації адміністративно-правових норм належать дії щодо права громадян на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань:

- а) використання;
- б) виконання;
- в) додержання;
- г) застосування.

12. До особливостей адміністративно-правових відносин можна віднести те, що вони виникають:

- а) за обов'язкової участі відповідного органу державного управління або іншого носія повноважень державно-владного характеру;
- б) за рішенням обох сторін;
- в) за наявності згоди всіх учасників таких правовідносин;
- г) на базі цивільно-правових відносин.

13. Визначте, які з обставин виключають адміністративну відповідальність:

- а) правовий режим надзвичайного стану;
- б) виконання конституційних обов'язків;
- в) виконання службових обов'язків;
- г) крайня необхідність, необхідна оборона, неосудність.

14. Між ким із перерахованих суб'єктів не можуть виникати адміністративно-правові відносини:

- а) Уряд – міністерство охорони здоров'я;
- б) МВС – СБУ;
- в) іноземець – громадянин України;
- г) Міністерство оборони України – Академія збройних Сил України;
- д) адміністрація готелю – трудовий колектив;
- е) лідер партії – член цієї партії.

Завдання 4. Розв'язування задач

1. Голова Волинської обласної держадміністрації видав рішення про дострокове звільнення з посади голови держадміністрації Локачинського району за порушення останнім рішень Кабінету Міністрів України. *Здійсніть юридичний аналіз ситуації.*

2. Громадянин Новак був затриманий під час продажу домашніх консервованих грибів. Дані продукти збиралися на території зони відчуження і мали високий рівень забруднення радіацією. Новака було піддано стягненню за ст.42-2 КУпАП, яке він оскаржив, мотивуючи тим, що він сам вживає ці гриби, продає їх переважно знайомим і ще ні в кого не було зафіксовано погіршення здоров'я. В задоволенні скарги було відмовлено, рішення про накладення штрафу залишено в силі. *Дайте юридичну оцінку ситуації.*

3. Державною адміністрацією Буринського району Сумської області відмовлено у реєстрації молодіжної громадської організації на тій підставі, що її статут передбачає членство в ній при досягненні тринадцятирічного віку. *Чи правомірне це рішення?*

4. За скоєння адміністративного правопорушення о 22²⁰ до громадянина Стороженка було застосовано адміністративне затримання. *Які документи*

повинні бути складені при цьому? До якого часу громадянина Стороженка повинні відпустити?

5. *Визначте, в якому випадку слід застосувати адміністративне стягнення:*

а) громадянин Віктюк пошкодив у лісовому розсаднику кілька лісових культур;

б) громадянин Романенко здійснив незаконну порубку чагарників у заповіднику;

в) громадянин Носов здійснив незаконну порубку дерев у лісі, що не заподіяло істотної шкоди;

г) громадянин Грицаєв порушив правила полювання;

д) громадянин Царенко полював на птахів, занесених до Червоної книги України;

е) громадянин Шлома полював на одному з об'єктів природно-заповідного фонду без заподіяння істотної шкоди.

6. Суддя, розглянувши 17 березня 2006 р. об 11.00 матеріали про дрібне хуліганство Березовського, який 16 березня 2006 р. о 20.00 під час кіносеансу гучно нецензурно лаявся, настирливо прискіпувався до громадянки Васильєвої, після чого був доставлений працівниками міліції в райвідділ, де о 20.45 відносно нього було складено протокол про адміністративне затримання. До Березовського суддя застосував адміністративний арешт на 7 діб.

Дайте правову характеристику юридичному факту. Визначте дату і час закінчення виконання покарання.

7. Начальник податкової інспекції у Галицькому районі відмовився прийняти заяву громадянина Карпенка, мотивуючи відмову тим, що громадянин порушив Закон України «Про мови» і заява складена російською мовою.

Дайте правову оцінку дій начальника районної податкової інспекції. Які права має громадянин Карпенко?

8. При перевірці державного хлібозаготівельного підприємства, було встановлено, що на складах не дотримується температурний режим, передбачений технічними умовами зберігання зерна. Керівника ДХП було притягнуто до відповідальності і накладено штраф у розмірі 170 гривень відповідно до ст. 170 КУпАП. Директор ДХП оскаржив дане рішення, посилаючись на те, що за температурними режимами слідкує його заступник. *Дайте юридичну оцінку ситуації.*

9. За псування таксофона суддя наклав штраф на 17-річного Гончарука у розмірі десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. *Чи законна ця постанова судді? Ст. 148.*

10. Під час футбольного матчу, після «несправедливого» пенальті у ворота своєї команди, вболівальники влаштували бійку на стадіоні. *Визначте ознаки та склад адміністративного правопорушення.*

11. Працівники ДАї зупинили водія, який був без шолома і керував мотоциклом у нетверезому стані. *Визначте склад адміністративного проступку. Які стягнення можуть бути застосовані до водія?*

Завдання 5. Гра «Юридичний футбол»

Група ділиться на дві команди, в яких визначаються нападники, захисники та воротар. Нападник команди, якій за жеребом випало виступати першій, ставить запитання групі захисту іншої команди. Якщо захист відповідає правильно, то його команда отримує право ставити запитання, якщо ні – запитання пасується воротарю. Якщо і воротар не знає відповіді, команді зараховується «гол».

Література та джерела:

1. Адміністративне право : підручник / [Ю. П. Битяк та ін.] ; за заг. ред. проф. Ю. П. Битяка [та ін.]; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х. : Право, 2010. — 624 с.
2. Адміністративне право України: Підручник / за ред. Т.О. Коломоєць. — К.: Істина, 2009. — 475 с.
3. Адміністративне право України : [навчальний посібник] : [у 2-х томах] / [Галуцько В.В., Олефір В.І., Пихтін М.П. та ін] ; за заг. ред. В.В. Галуцька. — Херсон : ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. — Т. 1 : Загальне адміністративне право. — 320 с.
4. Адміністративне право України: законодавчі визначення: словник- довідник / Інститут права ім. Володимира Сташиса Класичного приватного ун-ту / Ростислав Андрійович Калюжний (уклад.), Сергій Валерійович Петков (уклад.). — Запоріжжя : КПУ, 2009. — 220с.
5. Гладун З. С. Адміністративне право України : навч. посіб. для підготов. до іспиту / З. С. Гладун. - К. : Знання, 2010. - 301 с.
6. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» станом на 20.09.2011 № 3751-VI // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>.
7. Кодекс адміністративного судочинства України // ВВР. — 2013. — №48. — Ст. 682.
8. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 544с.
9. Україна. Закони. Кодекс України про адміністративні правопорушення : наук.-практ. комент. / Р. А. Калюжний [та ін.]. — К. : Правова єдність, всеукр. асоціація видавців, 2010. - 683 с.
10. <http://zakon.rada.gov.ua> – Законодавство України
11. <http://www.president.gov.ua> – інтернет-представництво Президента України
12. <http://www.kmu.gov.ua> – Урядовий портал (Кабінет Міністрів України)
13. <http://mvs.gov.ua> – Міністерство внутрішніх справ
14. <http://www.minjust.gov.ua> – Міністерство юстиції України

Тема 7. Основи цивільного права

Лекційні та семінарські питання

1. Цивільне право і відносини, що ним регулюються.
2. Джерела цивільного права. Загальна характеристика цивільного законодавства України. Цивільний кодекс України.
3. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин.
4. Право власності в Україні.
5. Поняття і види цивільно-правових договорів.
6. Поняття зобов'язання, підстави його виникнення та припинення, засоби забезпечення виконання зобов'язань.
7. Спадкування за цивільним правом.
8. Поняття і підстави цивільно-правової відповідальності.

Мета вивчення: формування цілісних системних знань про сутність і зміст цивільного права як галузі права України, цивільних правовідносин, а також про способи захисту цивільних прав та інтересів.

Завдання:

- визначити основні терміни та поняття теми;
- з'ясувати особливості предмету та методу правового регулювання цивільного права як галузі права України;
- проаналізувати елементи цивільних правовідносин;
- розглянути форми власності;
- встановити причини та види договорів;
- охарактеризувати представництво та доручення;
- ознайомитися з інститутом спадкування;
- визначити способи захисту порушених цивільних прав та інтересів.

Конспект лекції до теми 7

1. Цивільне право і відносини, що ним регулюються

Цивільне право - це галузь права, яка регулює особисті майнові та немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Майнові відносини пов'язані з належністю, набуттям, володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також переходом майна від однієї особи до іншої. Тобто із реалізацією права власності.

Особисті немайнові відносини:

- пов'язані з майновими відносинами - відносини у сфері інтелектуальної власності: авторське, патентне право, право на відкриття;
- не пов'язані з майновими: право на честь, гідність і ділову репутацію громадян і організацій.

Особливості цивільно-правових відносин:

- повинні брати участь принаймні дві особи (громадяни, юридичні особи, державні органи, органи місцевого самоврядування);
- учасники цивільних правовідносин не підпорядковані один одному, тобто є рівними.

Цивільне право складається з Загальної та Особливої частини.

Загальну частину складають норми, що визначають задачі цивільного законодавства; коло регульованих ним відносин; підстави виникнення цивільних прав і обов'язків; способи захисту прав; правове положення суб'єктів цивільного права; норми, що відносяться до операцій, представництва тощо.

Особлива частина охоплює цивільно-правові інститути, норми яких регулюють окремі групи відносин, наприклад, право власності, зобов'язальне право, спадкове право тощо.

2. Джерела цивільного права. Загальна характеристика цивільного законодавства України. Цивільний кодекс України

Джерелами цивільного права є:

1. *Конституція України* – закріплює права, свободи, обов'язки громадян, право власності й інші майнові права; визначає основні засади цивільно-правового регулювання.

2. *Цивільний кодекс України* - систематизований законодавчий акт, який регулює майнові й особисті немайнові відносини, пов'язані і не пов'язані з майновими, прийнятий 16 січня 2003 року, вступив у дію з 1 січня 2004 року.

Цивільний кодекс складається з шести книг, однієї тисячі триста восьми статей та одинадцяти пунктів перехідних положень:

Книга I. Загальні положення (основні положення; особи правовідносин (фізичні і юридичні особи, опіка та піклування, підприємницькі товариства); участь держави, АРК, територіальних громад у цивільних правовідносинах; об'єкти цивільних прав (речі, майно, цінні папери, нематеріальні блага); правочини та представництво; строки та терміни, позовна давність).

Книга II. Особисті немайнові права фізичної особи (особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи, особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи).

Книга III. Право власності та інші немайнові права (право власності, речові права на чуже майно).

Книга IV. Право інтелектуальної власності (право інтелектуальної власності на літературний твір та інший твір (авторське право), на виконання, фонограму, відеограму та програму (передачу) мовлення (суміжні права), на наукове відкриття, на винахід, корисну модель, промисловий зразок, на компонування інтегральної мікросхеми, на раціоналізаторську пропозицію, на сорт рослин, породу тварин, на комерційне найменування, на торговельну марку, на географічне зазначення, на комерційну таємницю).

Книга V. Зобов'язальне право (сторони зобов'язання, забезпечення виконання зобов'язання, припинення зобов'язання, поняття та умови договору, види договорів: купівлі-продажу, міни, дарування, ренти, довічного утримання (догляду), найму (оренди), позички, підряду, виконання науково-дослідних або

дослідно-конструкторських робіт, надання послуг, перевезення, транспортного експедирування, зберігання, страхування, доручення, комісії, управління майном, позики, кредиту, банківського вкладу, факторингу; види і форми розрахунків, майнові права інтелектуальної власності; недоговірні зобов'язання, відшкодування шкоди).

Книга VI. Спадкове право (спадкування за заповітом, за законом, виконання заповіту, оформлення права на спадщину, спадковий договір).

3. *Інші кодекси*: Житловий кодекс, Повітряний кодекс, Сімейний кодекс.

4. *Закони* – «Про власність», «Про підприємство в Україні», «Про господарські товариства» тощо.

5. *Підзаконні нормативні акти*: ухвали Верховної Ради, укази Президента, ухвали Кабінету Міністрів, акти місцевих державних адміністрацій, рішення органів регіонального і місцевого самоврядування, локальні нормативні акти (накази, положення, інструкції).

3. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин

До складу цивільних правовідносин входять такі елементи, як: суб'єкти, об'єкти і зміст.

Суб'єктами цивільних правовідносин можуть бути як фізичні, так і юридичні особи (громадяни, підприємства, установи, організації). У ряді випадків, як суб'єкт правовідносин, може виступати держава, територіальні громади, іноземні держави, Автономна Республіка Крим.

Людина вважається фізичною особою. *До фізичних осіб* належать громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Для того, щоб виступати суб'єктом цивільних правовідносин, фізичні особи повинні володіти цивільною правосуб'єктністю, яка включає в себе правоздатність та дієздатність.

Цивільна правоздатність – здатність мати права та нести обов'язки; виникає з моменту народження та закінчується в момент смерті.

Цивільна дієздатність – здатність людини своїми діями набувати права та створювати обов’язки.

Обсяг цивільної дієздатності залежить від віку та психічного здоров’я фізичної особи. Розрізняють дієздатність:

- *повну* – з 18 років або з моменту вступу до шлюбу, якщо особа не досягла 18-річного віку;

- *неповну* – з 14 до 18 років (право учиняти дрібні побутові угоди, розпоряджатися своєю стипендією або заробітною платою, здійснювати авторські права на свої твори, винаходи; відповідальність за заподіяну шкоду несе лише якщо має власний заробіток, в іншому випадку збитки відшкодовуються батьками);

- *обмежену* – у разі зловживання спиртними напоями та наркотичними речовинами, психічного розладу здоров’я; допускається лише за рішенням суду; над особою встановлюється піклування.

Фізична особа може бути визнана судом *недієздатною*, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу здоров’я чи недоумства нездатна усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними.

Юридичні особи створюються для досягнення поставленої перед ними економічної мети, зафіксованої у відповідному статуті чи положенні.

Мають:

- *організаційну єдність* – певну структуру (органи управління, структурні підрозділи), мету і задання, закріплені статутом;
- *реєстрацію* – внесення до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України;
- *власний майновий фонд* – самостійні фінансові документи (баланс чи кошторис, рахунок у банку);
- *участь у цивільному обігу від власного імені* – найменування, яке містить вказівку на характер діяльності;

- *правосуб'єктність* – правоздатність та дієздатність, що виникають у момент створення юридичної особи та припиняються внесенням до єдиного державного реєстру запису про її припинення;
- *здатність бути позивачем і відповідачем у суді*.

Об'єкт цивільних правовідносин – матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких складаються цивільні правовідносини.

Об'єктами є: речі (предмети матеріального світу); дії та послуги (переміщення вантажів за договором перевезення); результати духовної і інтелектуальної творчості (твори літератури, науки і мистецтва, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, наукові відкриття); особисті немайнові блага (ім'я, честь, гідність, таємниця листування і т.д.); комерційна таємниця (банківський рахунок, рецептура страв чи напоїв).

Зміст цивільних правовідносин – суб'єктивні права й обов'язки учасників даного правовідношення.

Суб'єктивне цивільне право - надана суб'єкту законом можливість певної поведінки, а також можливість вимагати відповідної поведінки від іншої особи. Суб'єктивне право нерозривно пов'язано з відповідним йому *обов'язком*. Так, для здійснення громадянином права приватної власності на житловий будинок необхідно, щоб інші особи були зобов'язані не перешкоджати власнику володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном.

4. Поняття форми власності в Україні. Захист власності

Право власності – це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном.

Право володіння – юридична можливість особи фізично впливати на річ.

Право користування – юридична можливість здобувати корисливі властивості речі для задоволення потреб (користування автомобілем, одягом, здавання приміщення в оренду тощо).

Право розпорядження – юридична можливість власника визначати долю речі (передача в користування, знищення, продаж, дарування).

Суб'єктами права власності відповідно до Закону України «Про власність» є:

- 1) народ України;
- 2) громадяни;
- 3) юридичні особи;
- 4) держава;
- 5) спільні підприємства;
- 6) міжнародні організації;
- 7) громадяни інших держав і особи без громадянства.

В Україні існують: приватна, державна, комунальна і інші форми власності. (Додаток 32)

Право приватної власності - це виняткове право фізичної особи володіти, користуватися, розпоряджатися майном на свій розсуд. Винятковим дане право є тому, що воно нероздільне, тобто належить тільки власнику, який ні з ким його не ділить.

Суб'єктами права приватної власності є громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Іноземні громадяни та особи без громадянства користуються рівними правами і несуть обов'язки відносно того майна, що належить їм на території України нарівні з громадян України.

Об'єктами права приватної власності можуть бути підприємства, житлові будинки, квартири, транспортні засоби, предмети особистого користування, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва і т.д.

Право колективної власності

Суб'єктами права колективної власності є трудові колективи державних підприємств, колективи орендарів, колективні підприємства, кооперативи,

акціонерні товариства, господарські об'єднання, професійні союзи, політичні партії та інші суспільні об'єднання, релігійні й інші організації, що є юридичними особами.

Об'єктами права колективної власності можуть бути: статутний (складений) капітал юридичної особи - суб'єкта права колективної власності, створений за рахунок вкладів (пайових внесків) її учасників (членів); викуплене членами трудового колективу, іншими фізичними та юридичними особами майно державного підприємства шляхом його акціонування; кредити банків, отримані суб'єктом права колективної власності; виготовлена продукція, отримані доходи та інше майно, набуте суб'єктом права колективної власності на законних підставах (субсидії, дивіденди від цінних паперів тощо).

До державної власності належать майно та грошові кошти, необхідні для виконання державою своїх функцій.

Суб'єктом права загальнодержавної, республіканської власності є держава в особі Верховної Ради України і Верховної Ради Республіки Крим.

Об'єкти загальнодержавної власності складають: земля, майно, яке забезпечує діяльність Верховної Ради України і утворюваних нею державних органів; майно Збройних сил, органів державної безпеки, прикордонних і внутрішніх військ; оборонні об'єкти; єдина енергетична система; системи транспорту загального користування, зв'язку і інформації, мають загальнодержавне значення; засоби державного бюджету; різні державні банки і фундації; майно вищих і середніх спеціальних учбових закладів; майно державних підприємств; об'єкти соціально-культурної сфери або інше майно, що становить матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний і соціальний розвиток.

Комунальна власність є власністю відповідної територіальної громади, яка розглядається як сукупність жителів, об'єднаних постійним мешканням в

межах села, селища, міста або добровільного об'єднання жителів декількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Суб'єктами права комунальної власності є територіальна громада, а від її імені – представницький орган місцевого самоврядування (рада), яка обирається жителями міста, сіла, селища або об'єднання сіл.

Органам місцевого самоврядування належить право комунальної власності на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші засоби, землю, природні ресурси, підприємства, установи й організації, у тому числі банки, пенсійні фонди, частки в майні підприємств, житлові фонди, нежитлові приміщення, установи культури, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування, інше майно й майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності, а також засоби, одержані від їх відчуження.

5. Поняття і види цивільно-правових договорів

Договір - дії громадян і організацій, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Умови дійсності договору:

- волевиявлення сторін;
- дотримання форми;
- право- та дієздатність сторін;
- законність.

Види договорів: (Додаток 33)

- *залежно від учасників: односторонні* (воля однієї особи, яка породжує права і обов'язки інших осіб – доручення на отримання грошового переводу, дарування); *двосторонні* (воля двох осіб, наприклад, купівля-продаж), *багатосторонні* (воля більше двох осіб);

- *залежно від способу укладання: консенсуальні* (досягнута згода між сторонами – купівля-продаж); *реальні* (укладені в момент передачі речі – позика, дарування).

- *залежно від плати: оплачувані* (передача речей, надання послуг); *безоплатні* (договір дарування).

- *залежно від юридичної завершеності: попередні, остаточні* (укладені);

- *залежно від змісту: купівлі-продажу* (продавець зобов'язаний передати майно у власність покупцеві, а покупець зобов'язується прийняти майно і сплатити за нього певну грошову суму); *міни* (обмін одного майна на інше, де кожен учасник і продавець і покупець одночасно); *дарування* (одна сторона передає безоплатно іншій стороні майно у власність, вважається укладеним з моменту передачі майна); *поставки* (поставщик зобов'язується передати в певний строк замовникові у власність (оперативне управління, певну продукцію, замовник зобов'язаний прийняти її і оплатити); *майнового найму* (наймодавець зобов'язується надати наймачеві майно у тимчасові користування за плату); *позики* (одна сторона – позикодавець передає іншій – позичальникові у власність гроші або речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошей або рівну кількість речей того ж роду і якості).

6. Поняття зобов'язання, підстави його виникнення та припинення, засоби забезпечення виконання зобов'язань

Зобов'язальне право - це правовий інститут цивільного права, який регулює відносини у сфері майнового обороту, опосередковує процес руху майна.

Сторони в зобов'язанні іменуються боржник і кредитор.

Зобов'язання - це відношення, через яке боржник зобов'язаний вчинити на користь кредитора певну дію (передати майно, виконати роботу, сплатити гроші

тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Підставою виникнення зобов'язання є різні види договорів.

Виникнення зобов'язань обумовлено взаємними інтересами сторін.

До способів забезпечення виконання зобов'язань належать: неустойка, застава, завдаток, поручительство (гарантія) тощо.

Неустойка (штрафом, пенею) – визначена законом або договором грошова сума, яку боржник зобов'язаний сплатити кредитору у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання.

Штраф – це неустойка, яка визначається в твердій грошовій сумі за кожне порушення за зобов'язанням.

Пеня – це неустойка, обчислювана, як правило, у відсотковому відношенні до суми простроченого платежу за кожний день прострочки.

Застава – кредитор має право у разі невиконання боржником забезпеченої заставою вимоги одержати відшкодування від вартості закладеного майна переважно перед іншими кредиторами.

Завдаток – грошова сума, видана однієї з договірних сторін з рахунку тих, що належать їй за договором платежів іншій стороні на доказ укладення договору і в забезпечення його виконання. Завдаток застосовується тільки у відносинах між громадянами.

Поручительство (гарантія) – поручитель зобов'язаний перед кредитором іншої особи відповідати за виконання останнім свого зобов'язання повною мірою чи частково.

7. Спадкування за цивільним правом

Спадкове право – це інститут цивільного права, сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані зі спадкуванням.

Спадкування — це перехід майна, цивільних прав та обов'язків померлого громадянина (спадкодавця) до інших осіб його спадкоємців. Це правонаступництво.

Спадкодавець — особа, після смерті якої здійснюється спадкове правонаступництво.

Спадкоємці — особи, зазначені в законі або в заповіті, правонаступники спадкодавця. Можливість стати спадкоємцем не залежить від стану дієздатності громадян, тобто можуть бути спадкоємцям як дієздатні, так і недієздатні громадяни.

Спадщина — це майно, цивільні права та обов'язки, які передаються в процесі спадкування. Права і обов'язки особистого характеру не можуть успадковуватися (наприклад, пенсія, певні пільги тощо).

Спадкування виникає у день відкриття спадщини. *Підставами відкриття спадщини* закон визнає смерть громадянина або оголошення громадянина померлим. *Місце відкриття спадщини* – останнє місце проживання спадкодавця.

Спадкоємцями можуть бути як фізичні особи, так і юридичні особи, у тому числі держава. (Додаток 34)

Спадкодавець може завчасно вирішити, кому перейде його майно на випадок власної смерті. В такому випадку він складає заповіт.

Заповіт — одностороннє розпорядження особи з приводу належного їй майна на випадок своєї смерті. Укладається у письмовій формі з зазначенням місця і часу його укладання, підписується особисто заповідачем і нотаріально посвідчується. Заповідачем може бути дієздатна особа, а також особа, яка обмежена в дієздатності.

До нотаріально посвідчених заповітів прирівнюються посвідчення, зроблені за відповідних обставин головним лікарем, його заступником, черговим лікарем, капітаном морського чи річкового судна, начальником експедиції, командиром військової частини, начальником місць позбавлення волі і т.п.

У разі, коли заповіт власноручно не може посвідчити заповідач (фізичні вади, хвороба...), за його дорученням і в його присутності та присутності нотаріуса (особи, яка посвідчує заповіт), заповіт може підписати інша людина.

Заповідач вправі в будь-який час змінити або скасувати зроблений ним заповіт, склавши новий.

Згідно заповіту, громадянин може залишити усе своє майно або частину його (не виключаючи предметів звичайного домашнього вжитку) одній або кільком особам (родичам чи чужим), державним, кооперативним чи громадським організаціям. Заводач може у заповіті позбавити права спадкоємства одного, кількох або всіх спадкоємців за законом.

Коли спадкодавець не виражає своєї волі, здійснюється *спадкування за законом*.

Цивільний Кодекс визначає п'ять черг при спадкуванні за законом:

Перша черга - діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки.

Друга черга - рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.

Третя черга - рідні дядько та тітка спадкодавця.

Четверта черга - особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш, як п'ять років до часу відкриття спадщини.

П'ята черга - інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення, (ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця, народження самого спадкодавця не входить до цього числа.) У п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї.

Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш, як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини.

Не мають права стати спадкоємцями ні за законом, ні за заповітом:

- особи, які навмисно позбавили життя спадкодавця або кого-небудь із спадкоємців, або зробили замах на їх життя
- батьки після дітей, у відношенні до яких вони позбавлені батьківських прав,
- батьки і повнолітні діти, що злісно ухилялися від обов'язків по утриманню спадкодавця.

Надаючи заповідачу вільне право розпорядитися своїм майном, закон одночасно встановлює правило, відповідно до якого не можна позбавити спадщини найбільш близьких спадкодавцю непрацездатних спадкоємців за законом. Заповідач «не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині».

Право на обов'язкову частку у спадщині мають: неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки, які спадкують, незалежно від змісту заповіту, *половину частки*, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Зазначені особи мають право на обов'язкову частку незалежно від розподілу заповідачем спадкової маси між спадкоємцями в заповіті. Навіть у тих випадках, коли заповідач усунув необхідних спадкоємців від спадкування, вони вправі одержати зі спадщини свою обов'язкову частку.

Непрацездатність особи може бути обумовлена віком чи станом здоров'я. За віком до непрацездатного відносяться жінки, що досягли 55 років, чоловіки - 60 років, а також особи, що не досягли 16, а учні - 18 років. За станом здоров'я до непрацездатних законодавство відносить інвалідів I, II і III груп.

Предмети звичайної домашньої обстановки і вжитку переходять до спадкоємців за законом, які проживали спільно зі спадкодавцем, незалежно від їх

черги і спадкової частки, якщо вони проживали з спадкодавцем до його смерті не менше одного року.

Для набуття спадщини необхідна наявність кількох юридичних фактів:

- відкриття спадщини (день смерті спадкодавця або день набрання законної сили рішення суду про оголошення громадянина померлим);
- прийняття спадщини (здійснюється протягом шести місяців з часу відкриття)

Прийняття спадщини здійснюється шляхом фактичного вступу в управління або володіння спадковим майном, найчастіше — шляхом подання до нотаріальної контори заяви про право на спадщину. Не допускається прийняття спадщини з умовою чи з застереженням. Заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто. Особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника. Заяву про прийняття спадщини від імені малолітньої, недієздатної особи подають її батьки (усиновлювачі), опікун.

Якщо спадкоємців декілька, то розподіл спадщини вони здійснюють за власною згодою. У разі відсутності такої згоди — за рішенням суду.

Цивільним Кодексом передбачено, що у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає *спадщину відумерлою* за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. Заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу одного року з часу відкриття спадщини. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

8. Поняття і підстави цивільно-правової відповідальності

Цивільно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, який передбачає примусовий вплив на особу, що порушила цивільні права і

обов'язки шляхом застосування санкцій, які мають для неї негативні майнові наслідки.

Підставами виникнення відповідальності є неправомірні дії боржника, пов'язані з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Як загальна форма відповідальності виступає обов'язок боржника відшкодувати збитки.

Збитки – витрати, яких особа зазнала, втрата або пошкодження її майна, а також не одержана вигода, яку особа одержала б, якщо її право не було порушене. Для стягнення збитків особа повинна довести:

- 1) факт порушення зобов'язання;
- 2) наявність причинного зв'язку між допущеним порушенням і збитками;
- 3) розмір необхідних збитків.

Види цивільно-правової відповідальності:

- за підставами виникнення – *договірна* (передбачена у договорі) та *позадоговірна* (передбачена законодавством);

- залежно від обсягу відшкодування – *повна* та *часткова* (обмежена);

- залежно від розподілу відповідальності між кількома боржниками – *дольова* (кожен несе відповідальність у межах своєї долі, що встановлюється договором чи законом); *солідарна* (відповідальність усіх відповідачів у повній мірі); *субсидіарна* (коли основний боржник не в змозі відшкодувати завдану шкоду, її відшкодовує додатковий боржник).

Обставини, що звільняють від цивільно-правової відповідальності:

- необхідна оборона;
- вина кредитора;
- непереборна сила;
- випадок;
- інші обставини, що виникли не за вини боржника (карантин, протиправні дії третіх осіб, відмова у візі тощо).

Питання для самостійної роботи:

1. Цивільне законодавство України: загально-правова характеристика.
2. Об'єкти цивільних правовідносин.
3. Які види цивільної дієздатності фізичної особи вам відомі?
4. Що таке юридична особа і які ознаки їй властиві?
5. Який порядок здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків?
6. Як виражається воля суб'єктів права у цивільних договорах?
7. Які правочини відносяться до нікчемних і заперечних?
8. Охарактеризуйте форми та способи забезпечення виконання зобов'язань.
9. Хто є суб'єктами права власності?
10. Охарактеризуйте форми власності в Україні.
11. Які способи здійснення захисту права власності ви знаєте?
12. Що таке спадкування? Хто може бути спадкодавцем і спадкоємцем?
13. Що входить до складу спадщини? Коли і де вона відкривається?
14. Коли має місце спадкування за законом, а коли за заповітом?
15. У чому полягає цивільно-правова відповідальність?
16. Особливості цивільно-правової відповідальності неповнолітніх.

Темі рефератів:

1. Поняття і загальна характеристика цивільної правоздатності і цивільної дієздатності.
2. Особисті немайнові права громадян та їх захист.
3. Майнові права громадян і юридичних осіб.
4. Форми та види власності
5. Право власності та його конституційний захист.
6. Здійснення цивільних прав та виконання юридичних обов'язків.
7. Здійснення права на спадкування.
8. Форми і види зобов'язань.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. Розтлумачити зміст наступних понять і термінів:

цивільне право, цивільно-правові відносини, майнові та особисті немайнові відносини, суб'єкти та об'єкти цивільних правовідносин, цивільна правосуб'єктність, право власності, право приватної власності, право спільної власності, зобов'язальне право, суб'єкти та об'єкти зобов'язань, цивільно-правовий договір, цивільно-правова відповідальність, спадкове право, спадкодавець, спадкоємець, спадщина, спадкування за законом, спадкування за заповітом.

Завдання 2. Методичні завдання

1. Назвати та охарактеризувати різновиди цивільної дієздатності.
2. Використовуючи Цивільний кодекс України, скласти схему форм власності в Україні.
3. Скласти схему видів договорів.
4. Зобразити схематично спадкування за законом.
5. Охарактеризувати порядок проведення державної реєстрації юридичних осіб.

Завдання 3. Розв'язування задач

1. Вийшовши на пенсію, громадянин Федірко вирішив зайнятися сільським господарством. Для цього він придбав автомобіль ГАЗ. Щоб зібрати гроші, Федірко взяв гроші у борг. Але через місяць після придбання автомобіля у фірми «Укравто» у нього зіпсувався двигун. Відремонтувати двигун не вдалося, і Федірко звернувся з претензіями до фірми «Укравто», яка відмовила в задоволенні претензії, тому що дефект припущено заводом, та запропонувала звернутися безпосередньо на Горьковський автозавод. *До кого може звернутися громадянин Федірко, до продавця чи до виготовлювача товару?*

2. Громадянин Ніконов здав до хімчистки своє зимове пальто зі штучного хутра. Коли через два тижні він отримав замовлення, виявилось, що пальто після чистки непридатне до використання, бо тканина підкладки не витримала хімічної обробки. На вимогу Ніконова відшкодувати його збитки адміністрація хімчистки відмовила, мотивуючи це відсутністю своєї вини у тому, що сталося. *Що можна порадити Ніконову у цьому випадку?*

3. Батько восьмирічного Миколи уклав від його імені угоду, за якою він став власником житлового будинку, який раніше належав громадянину Павлову. Через деякий час було підписано угоду про дарування громадянину Носову автомобіля, що раніше отримав Микола у спадщину від своєї бабусі. *Чи відповідають угоди вимогам законодавства?*

4. Костянтин Уваров домовився з Оксаною Микитюк про купівлю велосипеда. Він сплатив гроші, отримав розписку і, зважаючи на сильний дощ та пізній час, вирішив за згодою Оксани забрати велосипед наступного дня. Але наступного дня, коли він прийшов до продавця, виявилось, що велосипед продано Валерію Донцю, який запропонував значно більшу суму. Але Костянтин вимагав передачі купленого ним велосипеда. *Хто правий у цій ситуації?*

5. Після загибелі в автокатастрофі батьків п'ятнадцятирічний Віктор жив із своєю бабусею, яку було призначено опікуном. Але найбільше часу він проводив разом із своїм однолітком Сергієм та його батьком Ніконоровим. Через рік на день народження Ніконорова Віктор подарував батькові друга зібрання творів відомого письменника. На заперечення Ніконорова Віктор запевнив, що це його власність, яка перейшла до нього у спадщину від батьків. Але через деякий час бабуся звернулася з вимогою до Ніконорова повернути книги, мотивуючи це відсутністю своєї згоди на подарунок. *Хто правий у цій ситуації?*

6. Працюючи у геологічній експедиції у віддаленому районі Карпат, громадянин Федірко дістав важку травму. Побоюючись за своє життя, він

вирішив залишити заповіт. Написавши заповіт, він звернувся до начальника експедиції з проханням засвідчити його. Той, прочитавши заповіт вголос, висловив обурення щодо його змісту – своє майно Федірко заповідав не дружині, а сторонній особі, але після наполягань Федірка засвідчив документ. *Чи відповідає ця процедура вимогам закону?*

7. Герасимов взяв у борг у свого родича Федорова 170 грн. І видав останньому розписку. Через півроку Федоров подав до суду позов про стягнення з Герасимова 170 грн. У судовому засіданні виявилось, що дійсна розписка Герасимова позивачем втрачена, однак відповідач не заперечував отримання від Федорова 170 грн. Районний суд відмовив Федорову у позові, оскільки ним не були надані письмові докази. *Чи правильно поступив суд? Яке доказове значення має визнання сторін?*

8. За справою Жудрової до Жудрова про стягнення аліментів на утримання дитини, відповідач позов не признав, посилаючись на те, що Жудрова сама пішла від нього і, не дивлячись на всі вмовляння, не хоче повертатися. Зі своєї сторони відповідач заявив, що не заперечує необхідності утримувати сина, але лише при умові, що дружина до нього повернеться. В підтвердження того, що він добре відносився до жінки і віддавав їй в період спільного проживання всі гроші, Жудров просив допитати сусідок по квартирі Ситкіну і Пяріну. *Чи мають правове значення факти, що приведені Жудровим для обґрунтування своїх заперечень? Ким встановлюються факти, що підлягають доказуванню?*

9. Мати п'ятикласника Сашка уклала договір купівлі-продажу від імені сина. За договором Сашко став власником легкового автомобіля. *Чи відповідає закону такий договір? Чи було дотримано усіх умов дійсності цивільно-правового договору?*

Завдання 4. Тести-тренінги

1. Право самостійно обирати місце проживання виникає у фізичної особи з досягненням:

- а) 10 років;
- б) 14 років;
- в) 16 років;
- г) 18 років.

2. У п'яту чергу право на спадкування за законом мають:

- а) баба та дід з боку батька;
- б) рідні брати та сестри спадкодавця;
- в) особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше як п'ять років до часу відкриття спадщини;
- г) інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів дальшого ступеня споріднення.

3. Які з нижченаведених елементів є елементами правосуб'єктності:

- а) правоздатність;
- б) дієздатність;
- в) право на участь в виборах;
- г) право на освіту;
- д) деліктоздатність.

4. Який об'єкт відноситься до особистих немайнових прав:

- а) майно;
- б) предмети матеріального світу;
- в) ім'я, честь, гідність.

5. Яке право власника визначається як можливість мати у себе визначене майно :

- а) право володіння;
- б) право користування;
- в) право розпорядження.

6. Як називається особа яка виступає ініціатором початку судового процесу:

- а) позивач;
- б) відповідач;
- в) захисник.

7. Які суспільні відносини є предметом цивільного права:

- а) майнові та особисті немайнові відносини;
- б) відносини між працівником і роботодавцем;
- в) адміністративні відносини.

8. В якому випадку громадяни можуть визнані недієздатними:

- а) у випадку зловживання наркотичними засобами;
- б) у випадку психічного захворювання;
- в) у випадку захворювання венеричною хворобою.

9. З якого моменту особа має право на спадщину по заповіту:

- а) з моменту смерті спадкодавця;
- б) з моменту отримання свідоцтва про право на спадщину;
- в) з моменту фактичного вступу в володіння майном.

10. Який договір визначається як угода, за якою одна сторона передає безоплатно іншій стороні майно у власність:

- а) договір купівлі – продажу;
- б) договір дарування;
- в) договір міни.

11. Яка зі сторін зобов'язання повинна виконати на користь іншої певні дії:

- а) кредитор;
- б) боржник;
- в) третя особа.

Завдання 5. *Заповнити пропущене*

Заява про державну реєстрацію смерті подається не пізніше ..... днів з дня настання смерті або виявлення трупа, а в разі якщо неможливо одержати документ закладу охорони здоров'я або судово-медичної установи,- не пізніше .....днів

Завдання 6. *Визначити:*

1. *Право володіння, користування та розпорядження:*

- отримання будинку у спадок;
- керування автомобілем за довіреністю;
- купівля магнітофону за дешевою ціною у наркомана;
- здача складу в оренду;
- передача майна у користування;
- знищення художником власної картини;
- скупка краденого;
- продаж квартири власником.

2. *Форми і види власності:*

- ранець школяра;
- залізничний вокзал;
- міська школа;
- телевізор, куплений подружжям;
- земля сільськогосподарського кооперативу;

- майно осіб, які ведуть фермерське господарство;
- майно інституту;
- майно товариства з обмеженою відповідальністю.

Завдання 7. Ситуативне моделювання

Ви покупець, який зайшов до магазину. Які права ви маєте? Яким чином можете їх захистити?

Література та джерела:

1. Цивільне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. / заг. ред. Я.М. Шевченко. — К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. — Т.1: Загальна частина. — 696с.
2. Бірюков І.А., Заїка Ю.О. Цивільне право України. Загальна частина. Навчальний посібник / К.: КНТ, 2006. — 480 с.
3. Зорислава Ромовська - Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. — К.: Атіка, 2005. — 560 с.
4. Курс лекцій: У 6 - ти томах. / Р. Б. Шишка (керівник авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін.; За ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора — Харків: Національний університет внутрішніх справ. 2004. — 417с.
5. Кухарев О. Є. Спадкове право України : навч.-практ. посіб. / Кухарев О. Є. — К. : «Правова єдність», всеукр. асоц. видавців, 2011. — 221 с.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України в 2 томах. / За редакцією Дзери О.В, Кузнєцової Н.С, Луця В.В. Видання 5-те, перероблене і доповнене. — К.: Юрінком Інтер, 2013.
7. Право власності в Україні: Навч. посіб. / За ред.О.В.Дзери, Н.С.Кузнєцової. - К., Юрінком Інтер, 2000. — 816 с.
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року станом на 04.07.2013 № 406-VII // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
9. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.),

Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.

10. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 2. – 552 с.

Тема 8. Основи сімейного права

Лекційні та семінарські питання

1. Сімейне право України: поняття та предмет правового регулювання.
2. Сім'я за сімейним законодавством.
3. Шлюб.
4. Права та обов'язки подружжя.
5. Права та обов'язки матері, батька і дитини.

Мета вивчення: надати цілісних системних знань про сімейне право як галузь приватного права України.

Завдання:

- визначити основні терміни та поняття теми;
- розглянути шлюб та умови його укладання;
- проаналізувати відносини, що виникають між подружжям, батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;
- встановити порядок припинення шлюбу та підстави визнання його недійсним;
- визначити причини позбавлення батьківських прав на усиновлення дітей;
- охарактеризувати інститути опіки та піклування.

Конспект лекції до теми 8

1. Сімейне право України:

поняття та предмет правового регулювання

Сімейне право — це сукупність правових норм і принципів, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини фізичних осіб, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї.

Це право регулює відносини між подружжям щодо порядку укладення шлюбу, особистих і майнових відносин між ними, порядку та умов припинення шлюбу, відносин між батьками й дітьми, іншими родичами, регулює і охороняє відносини усиновлення (удочеріння), опіки й піклування.

Особливості сімейно-правових відносин:

- 1) виникають зі спорідненості – правовідносини пов'язують не сторонніх, а близьких осіб - родичів, подружжя;
- 2) сімейні правовідносини - це особисті немайнові відносини;
- 3) сімейні права й обов'язки не можна відчужувати, передавати, купувати, продавати чи дарувати;
- 4) сімейні відносини в Україні в багатьох випадках регулюються нормами моралі, а не тільки правовими нормами.

Регулювання сімейних відносин здійснюється з метою зміцнення сім'ї як соціального інституту; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; забезпечення дітей сімейним вихованням, можливостями духовного та фізичного розвитку.

Сімейний кодекс встановлює такий перелік **суб'єктів сімейних правовідносин**:

- 1) подружжя;
- 2) батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;
- 3) баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки;
- 4) рідні брати, рідні сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

Об'єктами сімейних правовідносин можуть бути:

- 1) майнові блага (речі);

- 2) особисті немайнові блага;
- 3) дії, в тому числі послуги.

Основними *джерелами* сімейного права є Конституція України, Сімейний кодекс та інші нормативно-правові акти України.

Сімейний кодекс України був прийнятий 10 січня 2002 року і набрав чинності 1 січня 2004 року. Складається він з двох частин - загальної та особливої. Загальна частина містить норми, що поширюються на всі сімейно-правові відносини. Особлива частина — це сукупність норм і принципів, кожен з яких регулює та охороняє окремих різновид сімейних відносин.

Сімейні відносини можуть бути врегульовані також за домовленістю (договором) між їх учасниками, який має бути укладений у письмовій формі. Такий договір є обов'язковим до виконання, якщо він не суперечить вимогам Сімейного кодексу, іншим законам України та моральним засадам суспільства.

Система сучасного сімейного права — це його внутрішня структурна організація, елементами якої є сімейні норми, принципи й інститути.

Сімейна норма — це одиничне, формально-визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, що регулює та охороняє сімейні відносини.

Сімейні принципи — це основні засади, керівні ідеї, відповідно до яких здійснюються сімейно-правове регулювання та охорона сімейно-правових відносин.

Принципами сімейного права є:

- 1) рівноправність громадян у сімейних відносинах;
- 2) одношлюбність (моногамія) – громадянин може перебувати одночасно тільки в одному шлюбі;
- 3) свобода і добровільність при вступі до шлюбу;
- 4) свобода розірвання шлюбу, проте під контролем держави;
- 5) повна рівність жінки і чоловіка в особистих і майнових правах;
- 6) моральна і матеріальна підтримка членів сім'ї.

Сімейний інститут — це сукупність сімейних норм і принципів, що регулюють та охороняють однорідні сімейні відносин шлюбу, прав та обов'язків подружжя, батьків та дітей, усиновлення, опіки та піклування, реєстрації актів цивільного стану.

2. Сім'я за сімейним законодавством

Сім'я в соціальному розумінні - це заснована на шлюбі чи кровному спорідненні невелика група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною матеріальною і моральною відповідальністю та взаємодопомогою.

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення та інших підставах, не заборонених законом. Права члена сім'ї має і одинока особа. Сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку.

Правовий статус *дитини* має особа до досягнення нею повноліття, а *малолітньою* вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. *Неповнолітньою* визнається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права чи інтересу.

Особа має також право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування.

3. Шлюб

Шлюб – сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав і обов'язків подружжя.

Ознаками шлюбу є: (Додаток 35)

- 1) *добровільність*, тобто наявність добровільної згоди обох із подружжя;
- 2) *досягнення шлюбного віку* жінкою та чоловіком, які беруть шлюб;

3) *реєстрація шлюбу* у встановленому законом порядку органом, визначеним Сімейним кодексом;

4) *спрямованість на утворення особистого сімейного союзу* чоловіка та жінки.

Шлюбний вік встановлюється у вісімнадцять років (на день реєстрації шлюбу). У виняткових випадках суди можуть знижувати шлюбний вік (з 16 р.)

Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати тільки в одному шлюбі, тобто вони мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього.

У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення, а саме:

- 1) рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра;
- 2) двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця;
- 3) усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком до державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором особисто.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні повідомити одна одну про стан свого здоров'я.

Шлюб реєструється по закінченні одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. У разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також якщо є безпосередня загроза для життя наречених, шлюб реєструється у день подання заяви.

Наречені мають право обрати прізвище.

Державна реєстрація шлюбу засвідчується *Свідоцтвом про шлюб*.

Недійсним є шлюб, зареєстрований:

- 1) з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;
- 2) між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою;
- 3) з особою, яка визнана недієздатною.

Шлюб, зареєстрований за відсутності нареченої і (або) нареченого, вважається неукладеним.

Припинення шлюбу: (Додаток 36)

1) унаслідок смерті або оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя;

2) унаслідок розірвання шлюбу шляхом розлучення за заявою одного з подружжя або їх обох, при цьому чоловік не має права без згоди дружини порушувати справу про розірвання браку під час вагітності дружини і протягом одного року після народження дитини.

Шлюб розривається:

1) *в органах реєстрації актів цивільного стану:*

- при взаємній згоді подружжя на розірвання шлюбу, якщо у них немає неповнолітніх дітей і немає суперечки про майно і аліменти;
- з особами, визнаними в судовому порядку безвісно відсутніми;
- з особами, визнаними в судовому порядку недієздатними унаслідок душевної хвороби або недоумства (за відсутності суперечки про дітей, про майно або про стягнення аліментів);
- з засудженими за здійснення злочину до позбавлення волі на термін не менше 3 років (за відсутності суперечки про дітей, про майно або про стягнення аліментів).

2) *у судовому порядку* - у решті випадків. При розгляді справи про розірвання шлюбу суд повинен встановити дійсні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаєностосунки подружжя і зобов'язаний вжити заходів до їх примирення. Шлюб розривається, якщо судом буде встановлено, що подальше сумісне життя подружжя і збереження сім'ї стали неможливими.

Особа, що змінила своє прізвище при вступі до шлюбу, має право при розірванні шлюбу зберегти за собою це прізвище або ж перейти на дошлюбне прізвище.

Шлюб вважається припиненим з моменту реєстрації розлучення в органах РАЦСу.

Розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем, а також шлюбу іноземців між собою в Україні здійснюється за законом України.

Розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем, здійснене за межами України за законом відповідної держави, є чинним в Україні.

4. Права та обов'язки подружжя

Подружжя, що знаходиться у зареєстрованому шлюбі, має особисті та майнові права і обов'язки, якими кожен з подружжя користується на рівних умовах.

Особисті немайнові права подружжя:

- право на материнство та батьківство;
- право дружини і чоловіка на повагу до своєї індивідуальності (звичок, уподобань);
- право на фізичний і духовний розвиток (на здобуття освіти, прояв здібностей, створення умов для праці та відпочинку);
- право на вибір та зміну прізвища;
- право на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї;
- право на особисту свободу (вибір місця проживання, припинення шлюбних відносин).

Законодавство покладає на подружжя взаємні обов'язки.

Подружжя зобов'язане:

- матеріально підтримувати один одного;
- спільно опікуватись побудовою сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги;
- вагітній дружині мають бути створені умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини.

Крім особистих немайнових прав, подружжя має і майнові. Згідно з сімейним законодавством розрізняють особисту приватну власність дружини і чоловіка та спільну сумісну власність подружжя.

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:

- майно, набуте кожним з них до шлюбу;
- майно, набуте кожним з них за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- майно, набуте кожним з них за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто;
- речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть у разі, якщо вони були придбані на спільні кошти подружжя;
- премії, нагороди, отримані за особисті заслуги тощо.

Спільна сумісна власність подружжя – майно, набуте подружжям за час шлюбу, незалежно від того, що один з них не мав з поважних причин (навчання, ведення домашнього господарства) самостійного заробітку або доходу.

Майном, нажитим під час шлюбу, подружжя розпоряджається за загальною згодою. При здійсненні операцій одним з подружжя вважається, що він діє з відома іншого з подружжя. Для здійснення операцій по відчуженню спільного і роздільного майна подружжя, що вимагає обов'язкового нотаріального посвідчення, згода іншого з подружжя повинна бути висловлена у письмовій формі.

Речі професійних занять кожного з подружжя (музичні інструменти, лікарське устаткування тощо), придбані під час шлюбу, є загальною сумісною власністю подружжя. Проте, у разі розділу загального сумісного майна суд може присудити ці речі тому з подружжя, в користуванні якого вони знаходилися; при цьому на нього покладається обов'язок компенсувати іншій людині її частину грошима.

У разі розподілу майна, що є загальною сумісною власністю подружжя, їх частки визнаються рівними. В окремих випадках суд може відступити від

початку рівності часток подружжя, враховуючи інтереси неповнолітніх дітей або заслуговуючі увагу інтереси одного з подружжя. Майно, нажите кожним з подружжя під час їх роздільного мешкання при фактичному припиненні шлюбу, суд може визнати за власність кожного з них.

Розділ майна подружжя може бути проведений як під час перебування в шлюбі, так і після його розірвання. Для вимоги про розділ майна, що є загальною сумісною власністю розведеного подружжя, встановлюється трирічний термін позовної давності.

Після розірвання шлюбу особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року з дня розірвання шлюбу та потребує матеріальної допомоги і якщо її колишній чоловік (дружина) може надавати таку допомогу.

Дружина має право на утримання від чоловіка під час вагітності, а також, якщо з нею проживає дитина – від чоловіка, батька дитини, до досягнення дитиною 3-х років. Якщо ж дитина має вади психічного або фізичного розвитку до досягнення нею 6-ти років.

Дружина (чоловік) взаємно зобов'язані брати участь у витратах, пов'язаних з хворобою або каліцтвом другого з подружжя.

Якщо жінка і чоловік, які не перебувають у шлюбі, тривалий час проживали однією сім'єю, той з них, хто став непрацездатним під час спільного проживання, також має право на утримання.

Розмір аліментів, що стягуються на користь одного з подружжя, визначається судом у пайовому відношенні до заробітку (доходу) з урахуванням матеріального і сімейного становища обох сторін, а також можливості утримання з боку дітей. У разі зміни матеріального або сімейного становища одного з них кожний з подружжя має право звернутися до суду з позовом про зміну розміру аліментів.

Суд може звільнити одного з подружжя від обов'язку утримання іншого, що є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги, або обмежити цей обов'язок терміном у випадках:

- 1) нетривалого перебування подружжя в шлюбних відносинах;
- 2) негідної поведінки в шлюбних відносинах тої особи, яка потребує матеріальної допомоги;
- 3) коли непрацездатність того з подружжя, який потребує матеріальної допомоги, з'явилася результатом зловживання спиртними напоями, наркотичними речовинами або здійснення ним злочини.

Право особи на утримання припиняється у разі відновлення його працездатності або коли він перестав потребувати матеріальної допомоги, а також у разі вступу його до нового шлюбу.

5. Права та обов'язки матері, батька й дитини

Права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану. Дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя. Це визначається на підставі Свідоцтва про шлюб і документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини.

Мати та батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони в шлюбі між собою.

Якщо мати й батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою.

Права та обов'язки батьків і дітей поділяються на особисті немайнові та майнові. ***Особисті немайнові права та обов'язки:***

- обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку;
- обов'язок батьків не пізніше одного місяця з дня народження дитини зареєструвати народження дитини в органі РАЦСу;

- право та обов'язок батьків визначити ім'я, по батькові та прізвище дитини;
- право та обов'язок батьків визначити місце проживання дитини;
- право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб, які незаконно їх утримують;
- право та обов'язок батьків на представництво від імені дитини;
- право та обов'язок батьків на особисте виховання та розвиток дитини;
- право батьків на захист дитини, у тому числі і звернення до суду;
- обов'язок батьків піклуватись про здоров'я дитини;
- обов'язок батьків забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- обов'язок батьків поважати дитину;
- право батьків та дітей на безперешкодне спілкування;
- право дитини на захист своїх прав та інтересів;
- обов'язок дитини (повнолітніх дочки та сина) піклуватись про батьків.

Питання для самостійної роботи:

1. Визначте поняття та предмет правового регулювання сімейного права України.
2. Які принципи сімейного права вам відомі?
3. Поясніть поняття «шлюб» та «аліменти».
2. Умови, необхідні для вступу до шлюбу.
3. Обставини, які виключають можливість укладання шлюбу.
4. Визначте основні майнові та немайнові права подружжя.
5. Який порядок укладання та припинення шлюбу?
6. Які відносини регулює шлюбний договір?
7. Що таке спільна сумісна власність?
8. Хто може бути опікуном і піклувальником?
9. Які форми правового захисту дітей вам відомі?

Теми рефератів:

1. Поняття шлюбу, умови і порядок його укладання.
2. Майнові та немайнові права та обов'язки подружжя.
3. Особисті немайнові права і обов'язки батьків та дітей.
4. Опіка і піклування.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. Методичні завдання

1. Дослідити проблему «Сім'я як суб'єкт суспільства» на базі порівняння основ сімейного права в Україні та однієї з країн Сходу.
2. Заповнити таблицю «Укладання та припинення шлюбу».
3. Накреслити схему особистих немайнових прав подружжя.
4. Скласти схему прав та обов'язків батьків і дітей.
5. Охарактеризуйте порядок створення прийомної сім'ї.

Завдання 2. Розв'язування задач

1. До державного органу реєстрації актів цивільного стану (РАЦС) Київського району м. Харкова звернулася Швецова з заявою про реєстрацію шлюбу. При цьому вона пояснила, що Попов – особа, з якою вони вирішили зареєструвати шлюб, – на день подання заяви є відсутнім, бо перебуває у відрядженні за кордоном, і повернеться до м. Харкова через 5 місяців. Швецова подала письмову заяву Попова, відповідно до якої останній згоден на реєстрацію шлюбу з заявницею. Через свою відсутність Попов просить орган РАЦС, по-перше, прийняти його заяву про реєстрацію шлюбу з Швецовою і, по-друге, зареєструвати їх шлюб. Працівник органу РАЦС відмовив у задоволенні заяви. У зв'язку з цим Швецова звернулася до адвоката за роз'ясненням.

Дайте юридично обґрунтоване пояснення по справі.

2. До органу РАЦС із заявою про реєстрацію шлюбу звернулися Шустренков та Панкова. Вони просили зареєструвати шлюб через два дні у зв'язку з тим, що Шустренков через три дні має виїжджати на один рік за кордон працювати. Наступного дня до органу РАЦС звернулася Шустренкова – мати Шустренкова – із заявою про неможливість реєстрації шлюбу її сина. У заяві вона пояснила, що Панкова є неповнолітньою, їй виповнилося лише 16 років. Крім того, Шустренков – рідний син заявниці, а Панкова – усиновлена дитина, яка проживає в сім'ї близько 10 років. Панкова була всиновлена тому, що вона є дитиною двоюрідного брата Шустренкової, який разом з дружиною загинув в автомобільній катастрофі. Отже, Панкова, по-перше, є родичкою Шустренкових, по-друге, фактично доводиться сестрою її синові, бо проживає в сім'ї як усиновлена дитина, і, по-третє, неповнолітня.

Яке рішення має прийняти орган РАЦС?

3. Василенко та її чоловік Шемшуков, які проживають у шлюбі протягом 8 років і мають двох малолітніх дітей (трьох та шести років), звернулися до нотаріуса з проханням посвідчити їх шлюбний договір. Сторони бажають внести до цього договору такі умови: 1) усе нерухоме майно, яке буде подаровано кожному з них протягом перших п'яти років після укладення шлюбного договору, має належати їм на праві спільної сумісної власності; 2) Василенко передає у спільну сумісну власність подружжя автомобіль «Мерседес», який належить їй на праві приватної власності; 3) Василенко відмовляється на майбутнє від пред'явлення до свого чоловіка вимог щодо утримання їх малолітніх дітей; 4) Шемшуков бере на себе обов'язок надати в користування дружини та дітей жилий будинок, розташований на березі Чорного моря, який належить йому на праві приватної власності; 5) Шемшуков зобов'язується також надати матері своєї дружини – Онтошко – право проживати в належній йому на праві приватної власності квартирі в м. Тернополі протягом усього її життя; 6) Шемшуков зобов'язується не претендувати на майно, що є спільною сумісною

власністю подружжя, у разі його поділу; 7) Василенко зобов'язується не вступати в новий шлюб доки їх діти не досягнуть повноліття.

Нотаріус відмовився посвідчити цей договір у зв'язку з тим, що деякі його умови не відповідають вимогам закону. *Чи правильно вчинив нотаріус?*

4. Подружжя Швидкових прожило у шлюбі 20 років. Під час розірвання шлюбу дружина поставила питання щодо поділу майна не в рівних частках і просила суд визнати за нею право на 4/5 спільного майна. Свої вимоги вона пояснювала тим, що під час шлюбу вона працювала значно більше, ніж її чоловік. Останній змінював неодноразово місце роботи, протягом тривалого часу шукав собі роботу, кожного разу пояснюючи своє небажання працювати різними сторонніми причинами. Позивачка вимушена була одночасно працювати в різних установах, підтримувала своїх батьків і практично сама виховала дочку. Останнім часом вона досягла певних успіхів у роботі, мала значні доходи і фактично утримувала свого чоловіка. Швидков не погодився з твердженнями позивачки і пояснив, що він художник, йому потрібні умови для праці, а позивачка весь час перешкоджала розвитку його особистості, кожного разу вимагала гроші на сім'ю і дитину. Він працював як тільки міг і задовольняв потреби сім'ї. Швидков заперечує проти визнання за ним меншої частки в праві на майно подружжя при його поділі. Крім того, він включає до переліку майна, яке підлягає поділу, деякі речі, що залишилися в позивачки: дві каблучки з діамантами, норкове манто позивачки, що є дуже дорогим, а також фарби, які йому потрібні для малювання і які позивачка забрала з дому, коли залишала його. *Вирішіть справу.*

5. Подружжя Чернових подало до суду спільну заяву про розірвання шлюбу. У заяві було вказано, що сторони прожили у шлюбі 6 років, мають двох неповнолітніх дітей п'яти та двох років. Сімейні стосунки сторін не склалися, тому вони бажають розірвати шлюб. Разом із заявою подружжя подало до суду письмовий договір, відповідно до якого діти після розірвання шлюбу будуть

проживати разом із матір'ю. Батько дітей за договором зобов'язується надавати старшій дитині – синові – утримання, яке буде відповідати $\frac{1}{4}$ його заробітку. У свою чергу Чернова зобов'язалася за договором змінити своє прізвище на дошлюбне – Горошко. Суд відмовив подружжю Чернових у прийнятті заяви, пояснивши це тим, що в ній сторони не вказали підстав розірвання шлюбу, а це позбавляє суд можливості винести остаточне рішення по справі. *Чи вправі суд відмовити?*

6. Подружжя Колісників прожило 20 років у шлюбі, після чого його було розірвано. Від шлюбу подружжя має двох дітей (дванадцяти та дев'ятнадцяти років), які залишилися проживати з матір'ю. При розірванні шлюбу між сторонами не виникло суперечки щодо надання дітям утримання. У березні 2012 р. Колісник О. подала позов про стягнення аліментів на неповнолітню дочку, в якому вказала, що матеріальна допомога Колісника П. стала нерегулярною і недостатньою. При розгляді справи Колісник П. заявив, що бере участь в утриманні обох дітей за власною ініціативою. Старшій дочці він оплачує навчання у вищому навчальному закладі. Кошти на утримання неповнолітньої дочки з наступного місяця будуть нараховуватися з його заробітної плати. Крім того, він систематично купує необхідні для дітей речі (одяг, книги, медикаменти). Тому, на думку відповідача, підстав для примусового стягнення з нього аліментів немає. *Як треба вирішити спір?*

7. Корольков одружився з Івановою в січні 2010 р. і через шість місяців усиновив її сина Петра від першого шлюбу, отримавши згоду кровного батька Петра. Через півроку після всиновлення між подружжям почалися сварки. Ще через 2 місяці Іванова повернулася на постійне проживання до свого першого чоловіка разом із сином Петром. Шлюб з Корольковим вона не розірвала, але останній поїхав на постійне проживання в інше місто і на прохання Іванової добровільно сплачував аліменти на утримання хлопчика. Деякий час Корольков кожного місяця приїздив до Петра, бо любив його, як свого сина, а той вважав

його за свого батька. Однак потім Іванова, посилаючись на те, що Петро страждає після таких побачень, перестає спілкуватися з рідним батьком, заборонила такі зустрічі, але гроші продовжувала отримувати. У вересні 2012 р. шлюб між Корольковим і Івановою за позовом Королькова був розірваний, бо він брав шлюб з іншою жінкою. Ще через деякий час Корольков звернувся до суду з позовом про скасування всиновлення щодо Петра, мотивуючи тим, що дитина кілька років проживає разом з кровним батьком, спілкується з ним, а Корольков як усиновитель позбавлений права зустрічатися з хлопцем і впливати на його виховання, тобто таке всиновлення суперечить інтересам дитини. Іванова вважає, що в цьому випадку Королькова треба позбавити батьківських прав, що не звільняє його від подальшого утримання Петра. *Як має бути вирішена справа?*

8. Незаміжня 20-річна Сорокіна народила дитину і не схотіла забирати її з пологового будинку. Адміністрація пологового будинку вимагала від неї заяву про згоду на всиновлення її дитини без вказівки щодо особи усиновителя. Таку заяву Сорокіна не підписала. Дитину було прийнято в дитячий заклад. Подружжя Громових хотіло всиновити дитину, але знайти її матір для того, щоб одержати згоду, не вдалося. Після півторарічних пошуків матері адміністрація дитячого будинку дала згоду на всиновлення дитини подружжям Громових. Усиновлення було належним чином оформлено. Незабаром Сорокіна дізналася про всиновлення своєї дитини і добилася від медсестри відомостей про усиновителів. Вона почала шантажувати їх, вимагати виплати великої суми грошей, погрожуючи в противному разі відібрати дитину. При цьому вона стверджувала, що дитину всиновили незаконно і у неї є право на її відібрання.

Чи було в даному випадку допущено порушення закону? Як слід вирішити цей конфлікт? Які права та обов'язки матері й батька щодо дитини?

9. Одружившись, Рогова на вимогу майбутнього чоловіка Олексюка дала йому розписку, згідно з якою вона зобов'язалася протягом сімейного життя не

вступати на навчання чи роботу. Але після трьох років сімейного життя Рогова виявила бажання вступити до вищого навчального закладу, Олексюк заперечував, посилаючись на зобов'язання. Виник конфлікт. *Хто правий у цій ситуації?*

10. Після розлучення громадянки Тетяни із своїм колишнім чоловіком Романом, у них виник конфлікт. Роман вимагав, щоб колишня дружина змінила своє прізвище на дошлюбне, але Тетяна не погоджувалася. Конфлікт затягнувся і набув нової сили через два роки, коли Тетяна взяла новий шлюб і вирішила змінити прізвище сина, що жив з нею, на прізвище нового чоловіка, яке взяла собі і вона. Але Роман не дав згоди на це. *Як вирішити цей конфлікт?*

11. Після припинення шлюбу громадянки Волкової з громадянином Шапошниковим за рішенням суду Шапошников повинен був виплачувати на двох своїх неповнолітніх дітей аліменти. Але невдовзі Шапошников почав часто змінювати місце роботи, влаштовувався працювати таким чином, щоб основний доход мати на роботі за сумісництвом, намагаючись зменшити аліменти. Внаслідок цього розмір аліментів постійно зменшувався і був недостатній для утримання дітей. *Що можна порадити Волковій, щоб вийти з цього становища?*

12. Навчаючись на п'ятому курсі університету, киянин Леоненко одружився з однокурсницею Рисіною, яка приїхала на навчання із Закарпаття. Батьки Леоненка дали згоду на шлюб, а батьки нареченої на весілля не приїхали, пояснюючи це транспортними складнощами. Після реєстрації шлюбу Рисіну було прописано у квартирі чоловіка, але вона майже не бувала тут. Постійні сварки з Леоненком та його батьками, відмова брати участь у веденні домашніх справ призвели до швидкого погіршення відносин. Уже через сім місяців постало питання про неможливість сімейного життя. *Що можна порадити чоловіку-невдачі, щоб вийти зі складної ситуації з найменшими втратами, адже Рисіна вимагає поділу майна та житлової площі?*

13. Випускник школи (16,5 років) вважає, що батьки зобов'язані оплатити його навчання на контрактній основі в університеті. *Роз'ясніть ситуацію з правової точки зору.*

14. 20 липня 2012 р. громадянка Небийбаклуши - інвалід II групи, подала до суду заяву про призначення їй аліментів з 1 березня 2012 р., з моменту розірвання шлюбу. В заяві вона зазначила, що неодноразово (в тому числі письмово) зверталась до колишнього чоловіка за матеріальною підтримкою, але той весь час ухилявся від свого обов'язку. Її колишній чоловік на це заперечив, що ніколи не обіцяв їй матеріальної підтримки, особливо після розлучення. *Чи має громадянка Небийбакулуши право на отримання аліментів? З якого моменту стягуються аліменти?*

15. Громадянин Семиноженко звернувся до суду з заявою про розірвання шлюбу. Причиною цього, як зазначено у заяві, був вступ дружини до педагогічного університету без згоди чоловіка. *Чи буде задоволено позов?*

16. Євген (21 рік) та Оля (16 років, вагітна) вирішили одружитися, про що дівчина повідомила своїх батьків. Батьки Олі проти шлюбу, оскільки хлопець не має вищої освіти та ніде не працює. *Як буде вирішено ситуацію?*

Завдання 3. Тести-тренінги

1. Підставою для визнання батьківства за рішенням суду є:

- а) будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від особи;
- б) будь-які відомості, що засвідчують фізіологічну спроможність даного чоловіка бути батьком;
- в) будь-які відомості, що засвідчують факт близького знайомства даного чоловіка з матір'ю дитини.

2. Чоловік, який записаний батьком дитини, не в змозі оспорювати батьківство:

- а) якщо дитина досягла повноліття;
- б) у разі смерті дитини;
- в) якщо він не надає належного утримання дитині;
- г) якщо в момент реєстрації себе батьком він знав, що не є батьком дитини;
- д) якщо він дав згоду на штучне запліднення своєї дружини.

3. Якщо батьки дитини змінили прізвище для зміни прізвища дитини необхідна її згода у разі досягнення нею:

- а) п'яти років;
- б) семи років;
- в) десяти років;
- г) чотирнадцяти років;
- д) шістнадцяти років;
- е) повноліття.

4. Постановити рішення про відібрання чи негайне відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав може:

- а) суд;
- б) прокурор;
- в) адміністрація освітнього закладу, де навчається дитина;
- г) орган опіки і піклування.

5. Аліменти на дитину присуджуються з моменту, коли:

- а) батько, мати відмовились надавати утримання добровільно;
- б) пред'явлено позов до суду;
- в) вступило в законну силу рішення суду;
- г) пред'явлено до виконання виконавчий лист.

6. Визначте порушення порядку вступу до шлюбу:

а) уклали шлюб 17-річна громадянка України Ворона та 19-річний громадянин США;

б) уклали шлюб 20-річна громадянка України Прокопова та її двоюрідний брат, 21-річний громадянин України Красько;

в) зареєстрували шлюб у м. Києві громадяни США — 32-річна громадянка Петерсон та 28-річний громадянин Уельс;

г) уклали шлюб громадянин Романюк, засуджений до позбавлення волі та перебуває під вартою, та громадянка Лисакова.

7. Право самостійно обирати місце проживання виникає у фізичної особи з досягненням:

а) 10 років;

б) 14 років;

в) 16 років;

г) 18 років.

8. Якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання:

а) належить їм на праві спільної часткової власності;

б) належить їм на праві спільної сумісної власності;

в) належить тому із них, на чий гроші воно було придбано;

г) не є спільною їхньою власністю.

9. Рівність прав чоловіка і жінки забезпечуються:

а) спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг;

б) обов'язком чоловіків бути главою родини;

в) створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством;

- г) покладенням на чоловіків обов'язку виховувати своїх дітей;
- д) наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти й професійній підготовці, у праці та винагороді за неї.

10. Опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування:

- а) укладати договори щодо поділу або обміну житлового будинку;
- б) відмовлятися від майнових прав підопічного;
- в) надавати довідки на підопічного;
- г) надавати медичну допомогу підопічному;
- д) укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню;
- е) укладати договори, які підлягають державній реєстрації;
- є) видавати письмові зобов'язання від імені підопічного.

11. Регулювання сімейних відносин здійснюється Сімейним кодексом України з метою:

- а) зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- б) утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;
- в) утвердження почуття обов'язку перед вчителями, вихователями та іншими педагогічними працівниками;
- г) побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;
- д) побудови сімейних відносин на засадах взаємності, поваги, взаємодопомоги і підтримки.

Завдання 4. *Знайти помилки у тексті:*

Шлюб – це сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану або через релігійний обряд у церкві

після досягнення жінкою та чоловіком 18 років, а якщо у них є діти, - можливе зменшення шлюбного віку на 2-3 роки за рішенням державного органу реєстрації актів цивільного стану із обов'язковим укладенням шлюбного договору напередодні одруження.

Завдання 5. Проблемна ситуація

Ірина та Антон вирішили під час одруження укласти шлюбний договір.
Вкажіть умови дійсності такого договору.

Завдання 6. Диспут

Шлюб – вершина щастя чи початок випробувань?

Завдання 7. Юридичний рахунок

1. До якого віку людина має правовий статус дитини?
2. До якого віку дитина вважається малолітньою?
3. З якого і до якого віку дитина вважається неповнолітньою?
4. Який шлюбний вік встановлено в Україні?
5. У скількох шлюбах жінка та чоловік можуть перебувати одночасно?
6. Пенсійний вік для жінок.
7. Пенсійний вік для чоловіків.

Література та джерела:

1. Долинська М. Усиновлення (удочеріння) дитини // Нотаріат для вас. – 2007. – № 7-8. – С. 58-63.
2. Жилінкова І. Проблеми захисту прав дітей при відчуженні майна, щодо якого вони мають право власності або право користування // Нотаріат для вас. — 2006. – №12. – С. 22-24.
3. Кидалова А. Обов'язки та права батьків щодо виховання та розвитку дитини: окремі проблеми // Право України. – 2004. – № 3. – С. 88-91.

4. Маломуж О. Згода органів опіки та піклування при вчиненні батьками правочинів щодо майна їхніх дітей // Нотаріат для вас. – 2006. – № 12. - С. 19-22.
5. Мироненко В. П. Умови здійснення усиновлення як засіб забезпечення прав дитини // Нотаріат для вас. – 2007. – № 11. – С. 25-30.
6. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2003. – 464 с.
7. Сімейне право України: Підручн. / За ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2004. – 400 с.
8. Сімейне право України: Підручник / заг.ред. В.П. Мироненко. — К.: Правова єдність, 2008. — 477 с.
9. Сімейне право: Нотаріат Адвокатура Суд: Наук.-практ. посіб. з інформ. додатком на лазерному носії: У 2 кн. / Драгнєвич Л.Ю., Пульнєва О.С., Фурса Є.І., Фурса С.Я. та ін. / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С.Я., 2005. – 896 с.
10. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. станом на 06.11.2012 № 5477-VI // ВВР. – 2013. – № 50. – Ст. 693.
11. Фурса С., Драгнєвич Л. Поняття сім'ї, родини і фактичних шлюбних відносин // Юридична Україна. – 2003. – № 1.
12. Харитонов Є. Новий Сімейний кодекс України: перехрестя правових традицій // Юридична Україна. – 2003. – № 3.

Тема 9. Основи трудового права

Лекційні та семінарські питання

1. Поняття трудового права, його джерела.
2. Колективний і трудовий договір.
3. Підстави та порядок звільнення з роботи.
4. Робочий час і час відпочинку.

5. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність.
6. Особливості праці молоді.

Мета вивчення: надати цілісних системних знань про юридичну природу, види, підстави та порядок укладання (припинення) трудового договору згідно чинного законодавства.

Завдання:

- визначити основні терміни та поняття теми;
- розглянути види та сторони трудового договору;
- з'ясувати підстави та порядок укладання й припинення трудового договору;
- визначити види робочого часу та часу відпочинку;
- встановити порядок переведення на іншу роботу;
- розглянути трудову дисципліну та дисциплінарну і матеріальну відповідальність працівника;
- з'ясувати особливості праці молоді, жінок та інвалідів;
- проаналізувати вирішення індивідуальних та колективних спорів.

Конспект лекції до теми 9

1. Поняття трудового права, його джерела

Трудове право – самостійна галузь права, яка регулює порядок виникнення, зміни і припинення трудових відносин працівників, робочий час і час відпочинку, питання нормування і оплати праці, основи внутрішнього трудового розпорядку підприємств, установ і організацій, заохочення і дисциплінарну відповідальність працівників тощо.

Трудові правовідносини – врегульовані нормами трудового права та колективним договором трудові відносини, які виникають у процесі праці між працівником та роботодавцем.

Структура трудових правовідносин:

- 1) *суб'єкти* – працівник та роботодавець;
- 2) *об'єкти* – трудова діяльність та її результати (матеріальні і духовні цінності);
- 3) *зміст* – права та обов'язки працівника та роботодавця.

Трудове право поділяється на дві частини. Перша — загальна, до якої входять такі інститути: поняття і предмет трудового права; основні принципи трудового права; джерела трудового права; суб'єкти трудового права; трудові правовідносини; колективний договір; правова організація працевлаштування працівників.

Друга група самостійних інститутів трудового права утворює особливу частину трудового права, до якої входять: трудовий договір; робочий час і час відпочинку; оплата праці; трудова дисципліна; матеріальна відповідальність; охорона праці; поєднання роботи з навчанням; нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю; трудові спори.

Джерела трудового права:

1. *Конституція України* – має найвищу юридичну силу, тому інші закони і нормативні акти не повинні суперечити їй.

2. *Кодекс законів про працю України* – головний нормативно-правовий акт, який регулює трудові відносини. Він складається з двадцяти глав, зміст яких говорить сам за себе: Колективний договір. Трудовий договір. Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників. Робочий час. Час відпочинку. Заробітна плата. Трудова дисципліна. Охорона праці. Праця жінок. Праця молоді. Індивідуальні трудові спори та ін.

3. *Інші закони України* (наприклад, Закони «Про зайнятість населення», «Про колективні договори і угоди», «Про оплату праці», «Про охорону праці», «Про відпустки» тощо).

4. Підзаконні акти:

- *укази і розпорядження Президента України* (наприклад, Указ «Про невідкладні заходи по забезпеченню своєчасної виплати заробітної платні,

пенсій, стипендій і інших соціальних виплат»;

- *Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України* (наприклад, Постанова «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій»);

- *інструкції, положення, накази міністерств і відомств* (наприклад, «Інструкція про порядок організації і проведення оплачуваних громадських робіт», затверджена наказом Міністерства праці України);

- *накази і розпорядження нормативного характеру голів місцевої державної адміністрації, рішення органів місцевого самоврядування;*

- *соціально-партнерські угоди на державному, галузевому і регіональному рівнях.*

5. *Локальні (місцеві) правові акти* є специфічним джерелом трудового права. Вони приймаються безпосередньо на підприємствах, в установах і організаціях за погодженням між власником (або уповноваженим їм органом) і трудовим колективом або профспілковим комітетом. До локальних актів відносяться колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку, положення про структурні підрозділи підприємств, положення про преміювання, інструкції по охороні праці і т.п.

6. *Діючі міжнародні договори*, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою, є частиною національного законодавства України: міжнародні договори, угоди, конвенції, ратифіковані Україною (наприклад, Конвенції Міжнародної Організації Праці, «Угода про співпрацю в області трудової міграції і соціального захисту працівників-мігрантів).

2. Колективний і трудовий договір

Досягнення соціальної згоди і співпраці між роботодавцями і працівниками є однією з цілей трудового права. А щоб досягти вказаної мети повинно здійснюватися соціальне партнерство на державному, галузевому і виробничому рівнях, повинен здійснюватися діалог між профспілками, урядом і

підприємцями. Однією з форм такого партнерства є проведення переговорів і підписання колективних угод і договорів.

Колективна угода - це строковий нормативний акт, який укладається на державному, галузевому і регіональному рівні між власниками і органами, уповноваженими представляти трудящих, про встановлення нормативних положень з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів держави, трудящих і власників, а також уповноважених ними органів.

Колективний договір є різновидом колективної угоди, яка укладається між власником підприємства, установи, організації (або уповноваженим їм органом) і трудовим колективом найманих працівників з метою врегулювання:

- 1) виробничих, трудових і соціально-економічних відносин, що вимагають додаткової регламентації з урахуванням особливостей праці на даному підприємстві, в установі, організації;
- 2) питань, не врегульованих чинним законодавством.

У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін по регулюванню виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, у тому числі по:

- зміні в організації виробництва і праці;
- забезпеченню продуктивної зайнятості;
- нормуванню й оплаті праці, встановленню форми, системи, розмірів заробітної платні й інших видів трудових виплат (премій і т.п.);
- встановленню гарантій, компенсацій, пільг;
- участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом);
- режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку;
- умовам і охороні праці;
- забезпеченню житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників;

- гарантіям діяльності профспілкової або інших представницьких організацій трудящих і т.п.

Усіх працюючих, а також щойно прийнятих на підприємство працівників власник або уповноважений ним орган повинен ознайомити з колективним договором.

Положення колективного договору поширюються на всіх працівників підприємства, незалежно від того, чи є вони членами профспілки, та є обов'язковими як для власника, так і для працівника підприємства.

Основним засобом реалізації громадянами України права на працю є трудовий договір.

Трудовий договір - це угода між працівником і роботодавцем, відповідно до якої працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, а роботодавець зобов'язаний виплачувати працівнику заробітну плату і забезпечувати безпечні й здорові умови праці, належні санітарно-побутові умови.

Сторонами трудового договору є найманий працівник з одного боку та роботодавець з іншого.

Працівник – це фізична особа, яка працює на підставі договору на підприємстві, в установі або організації чи у фізичної особи, яка використовує найману працю.

Роботодавець - власник підприємства, установи або організації незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності або уповноважений ним орган чи фізична особа, які відповідно до законодавства використовують найману працю.

Вік, з досягненням якого громадянин набуває трудової дієздатності в повному обсязі - 16 років, як виняток, за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, можуть прийматися на роботу особи, які досягли 15 років.

Умови трудового договору, що визначаються угодою сторін, залежно від волевиявлення цих сторін:

1) **обов'язкові** (необхідні), без домовленості про які трудовий договір вважається недійсним:

- про трудову функцію - ким буде працівник — техніком, оператором, слюсарем тощо;
- про місце роботи - де саме він працюватиме (із зазначенням цеху, відділення чи без визначення місця роботи);
- про строк дії трудового договору (на невизначений чи на певний строк тощо);
- про час початку виконання трудової функції (через день, два чи тиждень тощо);
- про розмір винагороди за виконану роботу;

2) **факультативні (додаткові)** не є обов'язковими, але якщо сторони домовляться про них, то стають такими:

- про встановлення випробування;
- про встановлення неповного робочого дня або тижня;
- про роботу в одну зміну при багатозмінному режимі праці;
- забезпечення житлом;
- надання для дитини працівника місця в дошкільних дитячих закладах (яслах, садку).

Правова сутність додаткових умов полягає в тому, що вони уточнюють, доповнюють і розвивають умови конкретного трудового договору.

Забороняється укладання трудового договору з особою, якій за медичними висновками конкретна робота протипоказана за станом здоров'я.

Види трудових договорів.

Трудові договори поділяються на групи за трьома ознаками: формою, строками і змістом. За першою ознакою трудові договори поділяють на *усні* й *письмові*. За другою ознакою трудові договори поділяють на:

- *безстрокові*, що укладаються на невизначений строк;

- *строкові* – укладені на визначений строк, установлений чинним законодавством;

- *укладені на час виконання певної роботи.*

У тих випадках, коли в трудовому договорі строк дії не обумовлюється, вважається, що він укладений на невизначений строк.

Строковий трудовий договір перетворюється в безстроковий, якщо, після закінчення раніше обумовленого строку, трудові відносини продовжуються і ні роботодавець, ні працівник не проявили ініціативи для їх припинення.

Трудові договори на певний строк укладаються у випадках, якщо трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника, та в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

Працівники, які уклали трудові договори на строк до двох або до чотирьох місяців для заміщення тимчасово відсутнього працівника, за яким зберігається місце роботи, вважаються тимчасовими.

Працівники, прийняті на роботу, яка через природні та кліматичні умови виконується не цілий рік, а протягом визначеного періоду (сезону), який не перевищує 6 місяців, вважаються сезонними.

Укладення трудового договору оформляється наказом або розпорядженням власника чи уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу. Наказ оголошується працівнику під розписку.

Правила укладення трудового договору передбачають подання працівником відповідних документів:

- 1) трудової книжки;
- 2) паспорта або довідки за місцем проживання;
- 3) документа про освіту (диплома);
- 4) інших документів, подання яких передбачене чинним законодавством.

Наприклад, диплом про освіту обов'язковий, коли приймають на роботу лікаря, викладача вищого навчального закладу тощо.

Довідку про медичний огляд обов'язково подають:

- неповнолітні працівники;
- працівники, які приймаються на роботу на підприємства зі шкідливими, важкими чи небезпечними умовами праці;
- працівники харчової промисловості, підприємств водопостачання, дитячих установ тощо.

Записи про прийом працівника на роботу, його переміщення по службі проводяться в його *трудовій книжці*. Трудові книжки ведуться на всіх працівників підприємств усіх форм власності, які пропрацювали на них понад 5 днів, включаючи осіб, які є співвласниками (власниками) господарств, сезонних і тимчасових працівників, а також позаштатних працівників за умови, що вони підлягають державному соціальному страхуванню.

На робітників, які працюють на умовах трудового договору у підприємств, що не мають прав юридичної особи, а також на робітників, які працюють у окремих громадян по їх обслуговуванню (як домашні робітниці, няньки, шофера, охоронники та ін.), трудові книжки не ведуться. Їх робота підтверджується довідкою організації, за участю якої було укладено трудовий договір між наймачем і працівником, а також довідкою про сплату внесків до фонду державного соціального страхування. Заповнення вперше проводиться роботодавцем не пізніше тижневого строку з дня прийняття працівника на роботу.

Трудові книжки ведуться роботодавцем і зберігаються в нього.

До трудової книжки заносяться відомості про працівника: прізвище, ім'я, по-батькові, дата народження, про зарахування на роботу, переведення на іншу, звільнення, відомості про нагородження і заохочення, про відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, присвоєння кваліфікаційних розрядів, категорій. Усі записи до трудової книжки вносяться на підставі наказу чи розпорядження з посиланням на відповідну статтю КЗпПУ. З кожним записом, що заноситься до трудової книжки роботодавець зобов'язаний ознайомити

працівника під розписку, а у випадку, коли запис зроблено неточно або неправильно – виправити його. Кожен працівник має уважно ставитися до ведення трудової книжки, адже від правильних записів залежить підрахунок трудового стажу, що впливає на надання певних пільг, нарахування пенсії. До трудової книжки за першим місцем роботи вносять відомості про навчання у ПТУ чи ВУЗі, службу у Збройних Силах та інші види діяльності.

З метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається, може бути встановлено *випробування*. Для робітників термін випробування становить 1 місяць, для осіб з вищою освітою (інженери, лікарі, вчителі) – до 3 місяців, службовцям та керівникам різних рангів – до 6 місяців.

Чинне законодавство України про працю передбачає випадки, коли під час прийняття працівника на роботу *випробування не встановлюється*. До таких працівників належать:

- неповнолітні;
- молоді робітники після закінчення професійних навчально-виховних закладів;
- молоді фахівці після закінчення вищих навчальних закладів;
- особи, звільнені в запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби;
- інваліди, направлені на роботу за рекомендацією медико-соціальної експертизи;
- особи, які змінюють роботу у зв'язку з переїздом в іншу місцевість або з переходом на інше підприємство та в інших передбачених законодавством випадках.

3. Підстави та порядок звільнення з роботи

Загальними підставами припинення трудового договору є:

- угода сторін;
- ініціатива працівника;

- ініціатива роботодавця;
- закінчення строку трудового договору;
- переведення працівника за його згодою на інше підприємство, в установу, організацію.

Порядок припинення трудового договору за ініціативою працівника.

Працівник повинен подати заяву роботодавцю про свій намір звільнитися з роботи. Про розірвання трудового договору він повинен попередити роботодавця письмово за два тижні до бажаної дати звільнення. Протягом цього часу роботодавець зможе знайти заміну.

Якщо працівник в силу об'єктивних причин (переїзд на нове місце проживання; переведення дружини чи чоловіка на роботу в іншу місцевість; вступ до навчального закладу; неможливість проживання в даній місцевості, підтверджена медичним висновком; вагітність; догляд за дитиною до досягнення нею 14-річного віку або дитиною-інвалідом; догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку або інвалідом 1 групи; вихід на пенсію; прийняття на роботу за конкурсом і т.п.) не може відпрацювати ці два тижні, роботодавець повинен розірвати трудовий договір у строк, про який просить працівник.

Якщо працівник після закінчення двотижневого строку не залишив роботи і не вимагає розірвання трудового договору, то роботодавець не має права звільняти його за поданою раніше заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому не може бути відмовлено в укладанні трудового договору.

Звільнення за ініціативою роботодавця.

- скорочення штатів у результаті змін в організації виробництва і праці;
- виявлення невідповідності працівника займаній посаді за станом здоров'я;
- поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- порушення працівником трудової дисципліни;
- за появу на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або

токсичного сп'яніння;

- за розкрадання майна за місцем роботи коли до винного застосовано заходи громадського впливу, адміністративні стягнення чи рішення суду;

- за прогул – відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня без поважних причин;

- за нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і пологах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи при певному захворюванні.

Для окремих категорій працівників законодавство передбачає **додаткові підстави звільнення працівника з ініціативи власника:**

1. Одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівником підприємства, його заступником, бухгалтером, працівником податкової інспекції, митного органу.

2. Винні дії працівника, який обслуговує матеріальні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку роботодавця;

3. Вчинення працівником, який здійснює виховні функції, аморального поступку, не сумісного з продовженням даної роботи.

4. Якщо працівника визнано таким, що не витримав випробування.

У зв'язку з тим, що звільнення з ініціативи роботодавця відбувається всупереч волі працівника, законодавством передбачено ряд гарантій, які дають змогу забезпечити правильність звільнення. Так, забороняється звільнення працівників у період тимчасової непрацездатності чи перебування у відпустці. Звільнення у випадку скорочення чисельності або штату працівників допускається лише тоді, якщо неможливо перевести працівника за його згодою на іншу роботу. При цьому про звільнення працівника необхідно попередити не пізніше, як за два місяці до дати звільнення.

При скороченні штату переважне право на залишення на роботі надається працівникам з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці (працівник

має порівняно вищий розряд чи кваліфікацію, відсутні дисциплінарні стягнення).

При рівних умовах продуктивності праці і кваліфікації перевага в залишенні на роботі надається:

1. Сімейним – при наявності двох і більше утриманців.
2. Особам, в сім'ях яких немає інших працівників з самостійним заробітком.
3. Працівникам з більшим стажем роботи на даному підприємстві.
4. Працівникам, які навчаються у вищих і середніх спеціальних учбових закладах без відриву від виробництва.
5. Учасникам бойових дій, інвалідам війни та прирівняним до них особам.
6. Авторам винаходів і корисних пропозицій.
7. Працівникам, які отримали професійні захворювання на даному підприємстві.
8. Працівникам з числа колишніх військовослужбовців строкової (альтернативної) служби протягом двох років після звільнення зі служби.

Звільненому по скороченню працівнику виплачується вихідна допомога в розмірі не меншому середнього місячного заробітку і гарантується переважне право протягом одного року на укладення трудового договору у разі повторного прийняття на роботу, якщо роботодавець проводить прийняття на роботу працівників аналогічної кваліфікації.

Працівник у випадку незаконного звільнення може у місячний термін з дня вручення копії наказу про звільнення або видачі трудової книжки звернутися до суду. У разі незаконного звільнення працівник повинен бути поновлений на роботі, йому виплачують середню заробітну плату за час вимушеного прогулу або різницю в зарплаті за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більше як за один рік.

4. Робочий час і час відпочинку

Час, протягом якого працівники виконують доручену їм роботу, називають

робочим.

Законом встановлено такі **види тривалості робочого часу**: (Додаток 37)

- нормальна тривалість;
- скорочена тривалість;
- неповний робочий час;
- ненормований робочий день;
- робота в нічний час;
- надурочні роботи.

Нормальна тривалість робочого часу працівників *не може перевищувати 40 годин на тиждень*, незалежно від форм власності підприємства, де він працює.

Більшість працівників має п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. На тих підприємствах, де запровадження п'ятиденного тижня є недоцільним, встановлено шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем.

П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється роботодавцем спільно з профспілковим комітетом з урахуванням специфіки роботи, думки трудового колективу і за погодженням з органами місцевого самоврядування. Тривалість щоденної роботи за п'ятиденного робочого тижня не повинна перевищувати 8, а шестиденного – 7 годин.

Напередодні святкових і неробочих днів тривалість роботи працівників (як при 5 -ти так і при 6-денному) робочому тижні скорочується на одну годину.

Законодавством передбачено **скорочену тривалість робочого часу** для працівників, зайнятих на роботах зі *шкідливими умовами праці* (робота під землею в шахтах, ливарних цехах, на хімічних виробництвах, рентгенівських кабінетах тощо). Для збереження здоров'я таких категорій працівників запроваджено скорочену тривалість робочого тижня – *не більше 36 годин на тиждень*. Скорочена тривалість робочого часу і для ряду інших працівників – диспетчерів, учителів, лікарів, робота яких пов'язана з великим інтелектуальним і

нервовим навантаженням. Для неповнолітніх працівників до 16 років тривалість робочого тижня не може перевищувати 24 години на тиждень, а для працівників віком 16-18 років – 36 годин. Скорочується тривалість роботи (зміни) для тих, хто працює в нічний час.

Неповний робочий час означає, що працівник працює менше нормальної тривалості робочого тижня (тобто менше 40-годинного робочого тижня). Неповний робочий час може встановлюватися за погодженням між працівником і роботодавцем. При цьому тривалість його не повинна бути меншою, ніж половина нормальної тривалості робочого дня. Власник зобов'язаний встановити неповний робочий день (або тиждень) на прохання:

- вагітної жінки;
- жінки, яка має дитину віком до 14 років або дитину-інваліда;
- працівника, який здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Термін «**ненормований робочий день**» зовсім не означає, що працівники, для яких він встановлений, повинні працювати необмежений час. Загальна тривалість роботи і для таких працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень з відповідним розподілом цього часу на 5 чи 6 робочих днів. На них повністю поширюються правила внутрішнього трудового розпорядку. Залучення до роботи понад норму робочого дня не перетворює цей робочий день у подовжений. Роботодавець не може постійно залучати працівників до роботи за межами нормального робочого дня. Але, якщо така необхідність виникла, то працівник зобов'язаний виконати без будь-якої додаткової оплати роботи за межами робочого дня. Установлюється для адміністративного, управлінського, технічного, господарського персоналу, працівників правоохоронних органів та інших державних установ.

Нічним часом є час з 22 години до 6 години.

При роботі в нічний час встановлена тривалість роботи скорочується на одну годину. Тривалість нічної роботи зрівнюється з денною, коли це необхідно

за умовами виробництва, зокрема, у безперервних виробництвах та змінних роботах при шестиденному робочому тижні з одним вихідним днем.

Забороняється залучення до роботи в нічний час:

- вагітних жінок;
- жінок, які мають дітей до 3 років;
- неповнолітніх працівників.

Надурочними вважають роботи понад встановлену тривалість робочого дня. Роботодавець може застосовувати надурочні роботи лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством, а саме:

- при проведенні робіт, необхідних для оборони країни, відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і усунення її наслідків;

- при проведенні громадсько необхідних робіт по водопостачанню, газопостачанню, опаленню, освітленню, каналізації, транспорту, зв'язку;

- при необхідності закінчити почату роботу, яка не могла бути закінчена в нормальний робочий час внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва, коли припинення її може погубити майно чи викличе зупинення робіт для значної кількості працівників;

- при виконанні вантажно-розвантажувальних робіт для недопущення простою транспорту і скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення;

- для продовження роботи при нез'явленні працівника, коли робота не допускає перерви; в цих випадках роботодавець повинен негайно вжити заходів для заміни змінника на іншого працівника.

До надурочних робіт заборонено залучати вагітних жінок; жінок, що мають дітей до 3-х років; неповнолітніх; осіб, що навчаються в середніх загальноосвітніх школах чи професійно-технічних училищах без відриву від виробництва.

Можуть залучатися до надурочних робіт жінки, які мають дітей від 3 до 14 років або дитину-інваліда *лише за їх згодою.*

Робота в надурочний час компенсується тільки підвищеною оплатою.

Компенсація шляхом відгулу не допускається.

Надурочні роботи можуть проводитися лише з дозволу профспілкового комітету підприємства. Вони не повинні перевищувати для кожного працівника 4 годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік.

Важливим розділом правил внутрішнього трудового розпорядку є охорона праці. **Охорона праці** – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження здоров'я і працездатності людини в процесі праці.

Конституція України і Кодекс законів про працю України в числі основних трудових прав працівників передбачають право на відпочинок. Таке право забезпечується, з одного боку, законодавчим обмеженням тривалості робочого часу, з іншого, - чіткою регламентацією видів часу відпочинку і порядку їх надання.

Час відпочинку – це встановлений законом час, на протязі якого працівники вільні від виконання своїх трудових обов'язків і який вони можуть використовувати на свій розгляд. Кожна людина, яка працює, має відпочивати для відновлення своїх сил і здоров'я.

Основними видами відпочинку є: (Додаток 38)

-перерви на протязі робочого дня – надаються через 4 години після початку роботи і тривають не більше 2 годин (як правило, від 30 хвилин до години), використовується працівником на власний розсуд);

-перерви між робочими змінами чи робочими днями - тривалість перерви в роботі між змінами має бути не меншою від подвійної тривалості роботи у попередній день;

-щотижневі дні відпочинку (вихідні) – при 5-денному робочому тижні 2 дні, при 6-денному – один день, але загальна тривалість щотижневого відпочинку повинна бути не менша 42 годин. Робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні проводиться за письмовим

наказом роботодавця лише у виняткових випадках. Робота у вихідний день може компенсуватися за згодою сторін наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі в подвійному розмірі;

-*святкові і неробочі дні* (згідно закону у ці дні припиняються усі роботи, крім тих, без яких не можна обійтись – транспорт, лікарні, безперервні виробництва);

КЗпП України встановив такі *святкові і неробочі дні*:

- 1 січня – Новий рік;
- 7 січня – Різдво Христове;
- 8 березня – Міжнародний жіночий день;
- 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих;
- 9 травня – День Перемоги;
- 28 червня – День Конституції України;
- 24 серпня – День незалежності України.

Робота також не проводиться у дні релігійних свят:

- 7 січня – Різдво Христове;
- один день (неділя) – Пасха (Великдень);
- один день (неділя) – Трійця.

Якщо святковий, неробочий день збігається з вихідним днем, то вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого.

Одним з видів часу відпочинку є *відпустка*.

Право на відпустку мають працівники, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами незалежно від форм власності, виду діяльності чи галузевої належності, а також ті, хто працює за трудовим договором у фізичної особи.

Право на відпустку забезпечується гарантованим наданням відпустки визначеної тривалості зі збереженням місця роботи, заробітної плати, неперервності трудового стажу.

Види відпусток :

- щорічні відпустки (основна; додаткова відпустка за роботу з шкідливими і важкими умовами праці; додаткова відпустка за особливий характер роботи; інші додаткові відпустки, передбачені законодавством);

- додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;

- творчі відпустки - для завершення наукової роботи (дисертації, підручника і т.д.);

- соціальні відпустки (відпустка по вагітності і пологам; відпустка по догляду за дитиною до досягнення ним трирічного віку; додаткова відпустка працівникам, що мають дітей);

- відпустки без збереження заробітної плати.

Основна щорічна відпустка не може тривати менше 24 календарних днів. Надається вона працівникові за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору.

Для деяких категорій працівників законодавством встановлена *інша тривалість щорічної основної відпустки*:

- 1) для осіб, молодше 18 років - 31 календарний день;

- 2) інвалідам I і II групи - 30 календарних днів, а інвалідам III групи - 26 календарних днів;

- 3) керівним, педагогічним, науково-педагогічним працівникам освіти і науковцям - 56 календарних днів і т.д.

Право на основну чи додаткову відпустку в перший рік роботи працівник має після шести місяців безперервної праці на даному підприємстві, а за другий і наступні роки щорічні відпустки надаються в будь-який час відповідно до графіка черговості надання відпусток.

5. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність

Трудова дисципліна - це чітке виконання працівниками своїх службових трудових і посадових обов'язків, регламентованих законом, правилами внутрішнього трудового розпорядку, статутами, колективним і трудовим

договорами.

Трудова дисципліна забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для високопродуктивної роботи, методами переконання, виховання, а також заохочення за сумлінну працю.

Порядок застосування заохочень та їх види.

Заохочення застосовується роботодавцем разом або за погодженням з профспілковим комітетом, оголошується наказом (розпорядженням) в урочистій обстановці і заноситься до трудової книжки працівника.

Найпоширенішими *видами заохочень* є: оголошення подяки, видача премії, нагородження цінним подарунком, присвоєння вищих розрядів, кваліфікацій. Працівникам, які успішно й сумлінно виконують свої трудові обов'язки, надаються в першу чергу переваги в галузі соціально-культурного і житлово-побутового обслуговування. Таким працівникам надається також перевага при просуванні по роботі. За особливі заслуги працівників подають до нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними значками, до присвоєння почесних звань і звання кращого працівника даної професії.

Щодо окремих несумлінних працівників застосовують заходи дисциплінарного і громадського впливу.

Дисциплінарна відповідальність полягає в обов'язку працівника відповісти перед роботодавцем за здійснений дисциплінарний проступок і зазнати дисциплінарних санкцій, передбачених законодавством про працю.

Види дисциплінарних санкцій:

- дисциплінарне стягнення;
- заходи дисциплінарного впливу.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких *заходів стягнення*:

- догана;
- звільнення.

Для окремих категорій працівників законодавством, статутами і

положеннями про дисципліну можуть бути передбачені й інші дисциплінарні стягнення (наприклад, для військових: пониження в званні і т.п.)

Не можна застосовувати як дисциплінарні стягнення щодо працівників будь-які інші, не передбачені законом заходи впливу, зокрема такі, як: накладення штрафу, зниження розряду, зменшення зарплати, позбавлення надбавки за класність, чергової відпустки тощо.

Стягнення може бути застосоване не пізніше одного місяця з дня виявлення порушення трудової дисципліни, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебуванням у відпустці, і шести – з дня його вчинення; а за результатами перевірки фінансово-господарської діяльності – не пізніше двох років з дня її вчинення. У ці строки не включають час на судочинність.

Стягнення оголошується в наказі чи постанові про застосування дисциплінарного стягнення із зазначенням мотивів його застосування і доводиться працівнику, на якого воно накладається під розписку.

Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

Крім дисциплінарного стягнення до порушника трудової дисципліни роботодавець має право застосувати також *заходи дисциплінарного впливу*:

- позбавлення премії;
- позбавлення винагороди за підсумками роботи за рік тощо.

Працівник, який завдав матеріальної шкоди підприємству, установі чи організації, несе матеріальну відповідальність.

Матеріальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, суть якої полягає в тому, що працівник повинен відшкодувати заподіяну роботодавцю шкоду внаслідок порушення трудових обов'язків.

Матеріальна відповідальність можлива лише за наявності вини працівника. Якщо майно було пошкоджено чи знищено внаслідок дій працівника у стані крайньої необхідності або внаслідок незалежних від нього обставин (брак деталі

агрегату, раптове вимкнення електроенергії і т.п.) і його вини в цьому немає, то матеріальна відповідальність виключена.

Нести матеріальну відповідальність можуть як окремі працівники, так і колектив. Колективну матеріальну відповідальність запроваджує роботодавець за погодженням з профкомом. Письмовий договір про колективну матеріальну відповідальність укладають між роботодавцем і всіма членами колективу, бригади. Такий договір може бути укладеним при виконанні касових операцій, прийманні платежів і виплаті грошей через касу, прийманні на зберігання, збереженні та відпуску матеріальних цінностей.

У разі розкрадання, недостачі, умисного знищення чи псування матеріальних цінностей, розмір шкоди визначається за цінами, що діють у даній місцевості на день відшкодування шкоди.

Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника він може передати для покриття шкоди рівноцінне майно або полатодити пошкоджене.

Суд, визначаючи розмір шкоди, що підлягає покриттю, крім прямої дійсної шкоди, враховує ступінь вини працівника і ту конкретну обстановку, за якої було її завдано. Якщо шкода є наслідком не лише винної поведінки працівника, а й відсутності умов, що забезпечують збереження матеріальних цінностей, розмір покриття повинен бути відповідно зменшеним. Суд може зменшити розмір покриття шкоди, заподіяної працівником, залежно від його майнового стану, за винятком випадків, коли шкода вчинена з корисливою метою.

6. Особливості праці молоді

Держава гарантує працездатній молоді право на працю, рівне з іншими громадянами. Проте, враховуючи фізіологічні, психологічні, вікові та інші особливості, правове регулювання трудових відносин молоді має певні відмінності щодо інших категорій працівників.

Закон, дозволяючи брати на роботу неповнолітніх, встановлює водночас

особливі правила їх роботи, захищає їх інтереси, охороняє здоров'я та можливості подальшого розвитку.

За загальним правилом на роботу приймають з 16-ти років. Проте, за згодою одного з батьків, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли 15 років. Також допускається прийняття на роботу учнів у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків.

При прийомі на роботу роботодавець повинен забезпечити для неповнолітнього проходження медичного огляду і надалі – до виповнення йому 21 року – регулярно його проводити. Висновки медичної установи про необхідність створення більш легких умов праці для неповнолітнього є обов'язковими для роботодавця.

Для неповнолітніх робочий час встановлюється залежно від віку :

- для осіб віком від 15 до 16 років - 24 години,
- для осіб 16 -18 років - 36 годин на тиждень.

Забороняється застосовувати працю неповнолітніх на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах. До факторів, які можуть негативно впливати на стан здоров'я і фізичний розвиток молоді відносять: значне фізичне напруження (особливо при підйманні і переміщенні деталей, виробів та інших вантажів); вимушене ненормальне положення тіла під час роботи, яке може привести до патологічних змін в організмі молодих працівників, вібрація від пневматичного інструменту та деяких станків і механізмів; несприятливі метеорологічні умови (високі та низькі температури повітря і навколишнього середовища); праця під землею і можливість впливу деяких видів промислової отрути (свинцю, фосфору, ртуті, миш'яку), пилу, рентгенівських променів, електромагнітних полів, іонізуючих випромінювань та ін. Така заборона пов'язана з необхідністю не допустити шкідливого впливу окремих видів виробництв на здоров'я та розвиток організму молоді.

Не допускається залучення осіб молодше вісімнадцяти років до робіт, які

можуть негативно вплинути на формування моральних якостей молоді. Так, забороняється прийняття неповнолітніх на роботу, пов'язану з виробництвом, збереженням і торгівлею спиртними напоями.

Забороняється залучати неповнолітніх працівників до нічних та надурочних робіт і робіт у вихідні дні. Надурочною є праця понад встановлену тривалість робочого дня для даної категорії працівників.

З неповнолітнім не може бути заключено письмовий договір про повну матеріальну відповідальність.

Оплата праці працівникам молодше вісімнадцяти років при скороченій тривалості щоденної роботи здійснюється в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи.

Крім того *звільнення неповнолітнього* з роботи теж має певні особливості. Коли відбувається звільнення за ініціативою роботодавця, то потрібна на це згода не лише профкому, а й комісії в справах неповнолітніх.

Коли неповнолітній звільняється за власним бажанням, то повинен попередити про це роботодавця не за два тижні (як для дорослих), а за три дні.

Отже, неповнолітні мають вагомі права за трудовим законодавством.

Питання для самостійної роботи:

1. Який порядок укладення трудового договору?
2. Чим відрізняється контракт від звичайного трудового договору?
3. Як оформлюється прийняття працівника на роботу і які документи він надає при прийнятті на роботу?
4. Що таке суміщення професій та сумісництво?
5. Поняття трудової книжки та її значення для працівника.
6. Які види відпочинку ви знаєте?
7. Якими правовими методами забезпечується трудова дисципліна?
8. Які види заохочень та дисциплінарної відповідальності ви знаєте?
9. Що таке правила внутрішнього трудового розпорядку?

10. Розмежуйте поняття «матеріальна відповідальність» та «дисциплінарна відповідальність».

11. Що таке трудовий спір та його види?

12. У чому полягає правова сутність матеріальної відповідальності сторін трудового договору?

13. Які підстави розірвання трудового договору вам відомі?

14. Що таке колективний договір?

15. Які види та тривалість додаткових відпусток встановлені трудовим законодавством?

Теми рефератів:

1. Підстави виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин.

2. Умови та порядок прийняття на роботу.

3. Робочий час і його види.

4. Поняття і види часу відпочинку.

5. Підстави та види переведення на іншу роботу.

6. Види та порядок припинення трудового договору.

7. Особливості трудової діяльності неповнолітніх.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. Методичні завдання

1. Написати заяву про прийняття на роботу.

2. Заповнити таблицю «Підстави звільнення працівника з роботи».

3. Схематично зобразити види робочого часу.

Завдання 2. Рольова гра «Прийняття на роботу»

1. Розподілити ролі: керівник підприємства, начальник відділу кадрів та кілька претендентів на роботу (дев'ятикласник у віці 15 років, який влаштовується на роботу у вільний від навчання час; випускник школи 17 років,

який вперше влаштовується на роботу; вчитель, що переходить на нове місце роботи; водій, який повернувся з лав збройних сил).

2. Серед підготовлених карток з назвами документів, потрібних для прийняття на роботу, а також обов'язкових при укладанні трудового договору, обрати необхідні документи з урахуванням ролі, яку ви отримали. «Претендент» повинен провести з «керівником підприємства» переговори, під час яких слід визначити необхідні та додаткові умови трудової угоди (місце роботи, посада та кваліфікація, питання оплати праці, початок роботи тощо).

3. «Начальник відділу кадрів», який перевіряє документи, коментує їх комплектність і правильність підбору. Після чого здійснює юридичне оформлення прийняття на роботу – пропонує написати заяву та підготувати наказ про прийняття на роботу.

Група спостерігає за діями кожного з учасників з метою подальшого аналізу дій, визначення допущених помилок.

Завдання 3. Розв'язування задач

1. Громадянин Макаров написав заяву про призначення його на посаду старшого викладача університету з 20 серпня 2012 р. та приступив до виконання своїх обов'язків з 1 вересня 2012 р. 5 жовтня Макаров прийшов отримувати заробітну плату, яку йому не виплатили. Головний бухгалтер пояснив, що наказ про призначення Макарова на посаду старшого викладача не був виданий, отже, трудовий договір не був укладений.

Поясніть, чи був укладений трудовий договір у цьому випадку і чи підлягає оплаті робота, яку виконав громадянин Макаров?

2. Робітники об'єднання «Азот» під час профспілкової конференції пред'явили вимогу про покращення роботи міського транспорту по перевезенню працівників вранці і по закінченні роботи. Вимога була викладена у письмовій формі і пред'явлена керівнику об'єднання. Через місяць адміністрація також у письмовій формі відповіла представникам трудового колективу, що покращення

роботи міського транспорту не належить до компетенції адміністрації об'єднання. З такою вимогою трудового колективу необхідно звернутися до місцевої державної адміністрації. *Чи правильно у даному випадку поступило керівництво об'єднання «Азот»?*

3. Лобова працювала старшим бібліографом бібліотеки біологічного факультету університету. У квітні 2009 року вона пішла у відпустку по вагітності і пологах. На її місце був прийнятий інший постійний працівник, а після повернення Лобової з відпустки їй запропонували роботу старшого бібліографа бібліотеки фізичного факультету того ж університету. Лобова звернулась до суду з позовом про поновлення її в колишній посаді. Заперечуючи позов, представник університету в суді указав на те, що працівників можна переміщувати з одного місця на інше, якщо при цьому не змінюються умови трудового договору, Лобова наполягала на поновленні в колишній посаді, оскільки нова робота їй незнайома. *Яке рішення повинен винести суд?*

4. До юрисконсульта фабрики звернувся начальник цеху з проханням роз'яснити, чи є правомірним наказ директора фабрики, відповідно до якого начальники цехів та інженерно-технічні працівники мають бути на роботі за півгодини до початку зміни і йти з роботи через півгодини після закінчення зміни. Свій наказ директор мотивував тим, що відповідно до посадових інструкцій інженерно-технічні працівники до початку зміни повинні перевірити обладнання, підготувати інструменти і наряд на виконання робіт, а це можна зробити тільки до початку зміни. Крім того, наказ поширюється на працівників з ненормованим робочим днем. *Якою має бути відповідь юрисконсульта?*

5. Бригада робітників-котельників у складі 5 чоловік була запрошена для монтажу 20 металевих резервуарів для зберігання нафтопродуктів. Трудові книжки на робітників бригади заведені не були, зарахування на роботу наказом не було оформлено, оплата проводилась за кожний змонтований резервуар. Через 5 місяців робота була закінчена, і котельники попросили виплатити їм

компенсацію за невикористану відпустку і вихідну допомогу. *Чи мають бути задоволенні вимоги робітників?*

6. Громадянка Максакова, яка мала 10-річну доньку, працювала швачкою на швейній фабриці міста Золотоноші. 10.12.2010 р. її хотіли залучити до виконання надурочних робіт для усунення наслідків стихійного лиха. Максакова відмовилася брати участь у цих роботах, посилаючись на ч. III ст. 63 Кодексу законів про працю України, у якій вказано що жінки, які мають дітей віком від 3 до 14 років, можуть залучатися до надурочних робіт лише за їхньою згодою. Адміністрація вважала, що твердження Максакової є безпідставними, оскільки в неї тільки одна дитина відповідного віку, а в статті закону поняття дитина вжито у множині. *Вирішіть справу.*

7. Учителька ЗОШ I-III ступенів №19 м. Ужгорода Брусова, мати 10-річних близнят, звернулася до дирекції школи з заявою про надання додаткової відпустки тривалістю 5 календарних днів одразу після закінчення щорічної основної відпустки. Директор школи погодився надати відпустку тривалістю тільки 3 календарні дні, мотивуючи це рішення тим, що згідно з ч. III ст. 10 Закону «Про відпустки» загальна тривалість щорічних основної і додаткової відпусток не може перевищити 59 календарних днів, а Брусова, як педагог, має щорічну відпустку тривалістю 56 календарних днів. *Чи правомірне рішення директора? Свою відповідь обґрунтуйте.*

8. 1 вересня Мотрич подав заяву про звільнення за власним бажанням. Але 12 вересня він звернувся до старшого менеджера та повідомив, що змінив своє рішення та вирішив залишитися працювати. Незважаючи на це, 18 вересня його викликали до відділу кадрів і видали розрахунок та трудову книжку із записом про звільнення. Мотрич звернувся до суду з вимогою поновити його на роботі. *Яким буде рішення суду?*

9. Черкашина працювала у санаторії завідуючою складом. Вирішивши перейти на інше місце роботи, вона подала заяву про звільнення за власним бажанням. Адміністрація перевірила наявність майна, яке було доручено Черкашиній, і виявила нестачу деякої кількості речей. У зв'язку з цим адміністрація відмовилася звільнити Черкашину та видати їй трудову книжку до того, як вона розрахується з санаторієм за втрачені речі. *Чи правильно діяла адміністрація?*

Завдання 3. Тести-тренінги

1. Визначте, яка з зазначених умов трудового договору є обов'язковою:

- а) трудова функція працівника (посада, кваліфікація);
- б) строк дії договору;
- в) умови надання неповного робочого часу;
- г) пільги, що надаються працівникові.

2. Визначте, в якому з зазначених випадків не було порушено порядок укладання трудового договору:

а) громадянину Царику, 17 років, влаштовується продавцем, призначено випробування строком 1 тиждень;

б) громадянину Рибаку, 57 років, влаштовується на роботу матросом, призначено випробування строком 3 місяці;

в) громадянці Турчиній, 26 років, матері двох дітей, влаштовується на роботу ткалею, призначено випробування строком 1 місяць;

г) громадянці Оленюк, 26 років, влаштовується бухгалтером після закінчення інституту, призначено випробування строком 2 місяці.

3. Визначте, яка максимальна тривалість робочого тижня встановлена для працівників, які працюють в шкідливих умовах:

- а) 18 годин;
- б) 24 години;
- в) 36 годин;
- г) 40 годин.

4. Вчителю для написання підручника адміністрація школи надала відпустку. Вона буде:

- а) творчою;
- б) додатковою;
- в) соціальною.

5. Надурочні роботи за загальним правилом:

- а) не допускаються;
- б) допускаються;
- в) допускаються, якщо не заперечує працівник.

6. Тривалість робочого часу для працівників віком від 16 до 18 років:

- а) 36 год. на тиждень;
- б) 30 год. на тиждень;
- в) 35 год. на тиждень.

7. Існують наступні види робочого часу:

- а) нормальний;
- б) скорочений;
- в) неповний;
- г) обмежений.

8. Працівник має право розірвати строковий трудовий договір:

- а) попередивши власника письмово за два тижні;
- б) лише в разі хвороби або інвалідності, при порушенні власником законодавства про працю та з інших поважних причин;
- в) працівник у будь-якому випадку не має права розірвати такий договір;
- г) лише у разі хвороби або інвалідності, що перешкоджають виконанню роботи за договором.

Завдання 4. Проблемна ситуація

1. Адміністрація підприємства веде набір нових працівників для виконання підсобних робіт. На дверях відділу кадрів вивішено таке оголошення: «Перелік документів, обов'язкових для оформлення на роботу:

- 1) паспорт;
- 2) трудова книжка;
- 3) атестат про середню освіту;
- 4) довідка про партійну приналежність;
- 5) медична довідка;
- 6) довідка РЕУ про відсутність заборгованості з комунальних платежів»

Прокоментуйте зміст оголошення з правової точки зору.

2. Програміст Нікітін протягом тривалого часу намагався перейти на роботу до проектного інституту. Нарешті йому вдалося знайти можливість для переходу. Після бесіди директор написав на заяві Нікітіна резолюцію та побажав успіху в роботі. Наступного дня Нікітін прийшов на роботу, але через дві години він відчув себе погано, і через деякий час «швидка допомога» відвезла його до лікарні, де йому було зроблено операцію. Коли майже через місяць він знову прийшов на робоче місце, начальник відділу, здивувавшись його появі, повідомив, що на його місце прийнято іншу людину - адже наказ про прийняття на роботу не був виданий. *Прокоментуйте ситуацію.*

Література та джерела:

1. Болотіна Н.Б. Трудове право України: підруч. – [5–те вид., перероб. і доп.]. – К.: Знання, 2008. – 860 с.
2. Болотіна Н.Б. Трудове право України: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 375 с.
3. Дмитришин Ю.Л. Трудове право України: Методичні матеріали для організації аудиторної та самостійної роботи студентів / Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2010. – 102 с.
4. Жернаков В.В., Гончарова Г.С., Прилипко С.Н. Трудовое право Украины в вопросах и ответах: Учебно-справочное пособие. Издание пятое, переработанное и дополненное / Под ред. В.В.Жернакова. – Х.: «Одиссей», 2007. – 664 с.
5. Законодавство України про працю: Збірн.норм.актів: У 3-х томах. Упорядник і наук.редактор В.М.Вакуленко. – К.: Істина, 1999.
6. Кодекс законів про працю України станом на 04.07.2013. № 406-VII // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08.
7. Кодекс законів про працю України: Науково–практичний коментар / [І.В.Арістова, В.В.Безусий, С.О.Бондар та ін.]; за ред. О.О.Погрібного, М.І.Іншина, І.М.Шопіної. – К.: Правова єдність, 2008. – 456 с.
8. Науково–практичний коментар до законодавства України про працю / В.Г. Ротань, І.В. Зуб, Б.С. Сличинський. – [8–е вид., доп. і перероб.]. – К.: А.С.К., 2008. – 944 с.
9. Рубан В.В. Правознавство. 250 задач з трудового права: [посібник]. — Х.: Основа, 2007. — 112с.
10. Трудове право України: Академ. курс: підруч. / [А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк, С.В. Дріжчана та ін.]; за заг. ред. Н.М. Хуторян. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 608 с.
11. Трудове право України: Академічний курс: Підручник / за ред. П.Д. Пилипенка. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. — 536 с.

Тема 10. Основи освітнього права

Лекційні та семінарські питання

1. Освітнє право та відносини, що ним регулюються.
2. Характеристика освітнього законодавства.
3. Система освіти в Україні, її структура.
4. Правовий статус закладів освіти.
5. Управління освітою.
6. Структура освітніх відносин та правовий статус їх учасників.
7. Стратегічні напрями розвитку освіти.

Мета вивчення: ознайомити з основними нормативно-правовими документами в галузі освіти; сприяти формуванню правового понятійного апарату, що стосується законодавства про освіту; забезпечити усвідомлення значення освіти у житті окремої людини, суспільства та людства й ролі освітнього права як системи норм, що впливають на особистість протягом усього життя.

Завдання:

- виховання правової культури та громадянської активності майбутніх учителів;
- розкриття основних правових актів вітчизняного і зарубіжного законодавства в галузі освіти, особливостей їх застосування в освітній практиці України;
- ознайомлення майбутнього вчителя з правами та обов'язками учасників освітнього процесу;
- здійснення аналізу правового статусу закладів освіти та учасників освітнього процесу;
- формування правового понятійного апарату в галузі освіти.

Конспект лекції до теми 10

1. Освітнє право та відносини, що ним регулюються

У сучасній класифікації галузей, яка представлена в науковій і навчальній юридичній літературі, освітньому праву, як галузі, самостійного місця практично не відводиться. Таке положення обумовлене досить гострими дискусіями серед учених-юристів щодо того, чи вважати освітнє право правовою галуззю чи ні.

В Україні освітнє право знаходиться на етапі становлення. Термін «*освітнє право*» вживається в різних значеннях, зокрема:

- *сукупність нормативних правових актів*, які регулюють відносини в галузі освіти (по - перше, відносини, що виникають у процесі виховання та навчання між тими, хто навчається, та освітнім закладом (педагогом, вихователем, викладачем) та, які націлені на здобуття в ході навчання знань, навичок та вмінь, рівень яких відповідає державному освітньому стандарту, що підтверджується підсумковою атестацією тих, хто навчається та посвідчується відповідним документом про освіту; по-друге, це комплексні відносини, які виникають на стику освітньої та інших галузей права (цивільного, трудового, адміністративного, фінансового тощо).

- *галузь (напрям, розділ) юридичної науки*, яка є сукупністю знань про освітні правовідносини, джерела освітнього права, особливості правозастосування в сфері освіти, організацію освітнього процесу, правового регулювання управління системою освіти та економіки освіти, освітнього права зарубіжних країн тощо.

- *навчальна дисципліна*, яка викладається у вищих навчальних закладах.

Предметом правового регулювання освітнього права є регулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України.

Для освітнього права як нової галузі права є характерним власний понятійний апарат (державний освітній стандарт, освітня програма, навчальний план, освітній процес, форми отримання освіти, освітні рівні, тип та види

освітнього закладу, державна акредитація освітнього закладу та інші), не специфічний для інших правових галузей.

Типи суспільних відносин з приводу освіти:

1) конституційно-правові відносини – щодо визначення та здійснення державної освітньої політики;

2) адміністративні відносини, які виникають між суб'єктами управління та підпорядкування у галузі освіти;

3) відносини соціального забезпечення учасників освітніх правовідносин;

4) трудові відносини, у які вступають освітяни;

5) цивільно-правові відносини щодо надання освітніх послуг;

6) відносини з приводу авторських та суміжних прав;

7) відносини, врегульовані сімейним правом, у тому числі в частині надання освіти у сім'ї;

8) фінансові відносини, у які вступають навчальні заклади, їх структурні підрозділи, органи управління освітою, їх працівники;

9) господарські відносини, у які вступають навчальні заклади, їх структурні підрозділи, органи управління освітою тощо;

10) податкові відносини, у які вступають навчальні заклади, їх структурні підрозділи, органи управління освітою тощо;

11) бюджетні правовідносини, у які вступають навчальні заклади, їх структурні підрозділи, органи управління освітою тощо;

12) земельні відносини, у які вступають навчальні заклади, їх структурні підрозділи, органи управління освітою тощо;

13) безпосередньо освітні правовідносини (педагогічні відносини як їх складову частину або тотожній феномен).

Неоднорідність відносин з приводу освіти з одного боку дозволяє сказати, що освітнє право (як комплексний міжгалузевий правовий інститут) не має власного предмету, а з другого боку – ядром цих відносин є саме освітні

відносини, які виникають між суб'єктом і об'єктом з приводу надання освітніх послуг на всіх етапах її здійснення.

Освіта є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави.

Метою освіти є:

- всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства;
- розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей;
- виховання високих моральних якостей;
- формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору;
- збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу та забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями.

Громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від: статі, раси, національності; соціального і майнового стану; роду та характеру занять; світоглядних переконань; належності до партій; ставлення до релігії, віросповідання; стану здоров'я; місця проживання та інших обставин.

Це право забезпечується:

- розгалуженою мережею навчальних закладів, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установ, закладів післядипломної освіти;
- відкритим характером навчальних закладів, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина;
- різними формами навчання - очною, вечірньою, заочною, екстернатом, а також педагогічним патронажем.

Основними принципами освітнього права в Україні є:

- доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;

- рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;
- гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей;
- органічний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- науковий, світський характер освіти;
- інтеграція з наукою і виробництвом;
- взаємозв'язок з освітою інших країн;
- гнучкість і прогностичність системи освіти;
- єдність і наступність системи освіти;
- безперервність і різноманітність освіти;
- поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

2. Характеристика освітнього законодавства

Освітнє законодавство – система нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію особою права на освіту.

1) *Конституція України* гарантує кожному право на освіту; забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам;

2) *Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»)* створена з метою визначення стратегії розвитку освіти в Україні на найближчі роки, створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного

духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації;

3) *Національна доктрина розвитку освіти* визначає систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти в першій чверті ХХІ століття, а саме: створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід’ємну складову європейської та світової спільноти;

4) *Закон України «Про освіту»* від 23 травня 1991 р. (в редакції від 23 березня 1996 р.) є базовим у чинному законодавстві держави та спрямований на врегулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України. Він встановлює правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування системи освіти, створює умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави;

5) *Закон України «Про дошкільну освіту»* від 11 липня 2001 р.;

6) *Закон України «Про загальну середню освіту»* від 13 травня 1999 р.;

7) *Закон України «Про професійно-технічну освіту»* від 10 лютого 1998 р.;

8) *Закон України «Про вищу освіту»* від 17 січня 2002 р.;

9) *Закон України «Про позашкільну освіту»* від 22 червня 2000 р.

Ці закони є основою для прийняття підзаконних нормативних актів у галузі освіти: Указів Президента, Постанов Верховної Ради й Кабінету Міністрів, наказів і розпоряджень міністра освіти й науки, інструкцій, рекомендацій, циркулярних листів тощо.

3. Система освіти в Україні, її структура

Система освіти – це сукупність навчально-виховних та культурно-освітніх закладів, які відповідно до Конституції та інших законів України здійснюють освіту і виховання її громадян.

Освіта в Україні має складну структуру європейського типу.

Структура освіти включає: (Додаток 4б)

- 1) дошкільну освіту;
- 2) загальну середню освіту;
- 3) позашкільну освіту;
- 4) професійно-технічну освіту;
- 5) вищу освіту;
- 6) післядипломну освіту;
- 7) аспірантуру;
- 8) докторантуру;
- 9) самоосвіту.

Система освіти передбачає здобуття громадянами України певних освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів.

Освітні рівні:

- 1) початкова загальна освіта;
- 2) базова загальна середня освіта;
- 3) повна загальна середня освіта;
- 4) професійно-технічна освіта;
- 5) базова вища освіта;
- 6) повна вища освіта.

Освітньо-кваліфікаційні рівні:

- 1) кваліфікований робітник;
- 2) молодший спеціаліст;
- 3) бакалавр;
- 4) спеціаліст, магістр.

Положення про освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) затверджується Кабінетом Міністрів України.

Науковими ступенями в Україні є:

- кандидат наук (присуджується особам з вищою освітою, що склали кандидатський мінімум і захистили дисертацію);
- доктор наук (присуджується особам, що захистили докторську дисертацію й мали до того науковий ступінь кандидата наук).

Наукові ступені кандидата і доктора наук присуджуються спеціалізованими вченими радами вищих закладів освіти, наукових установ та організацій у порядку встановленому Кабінетом Міністрів України.

Вченими званнями є:

- старший науковий співробітник;
- доцент;
- професор.

Вчені звання старший науковий співробітник, доцент, професор присвоюються на основі рішень вчених рад вищих закладів освіти, наукових установ та організацій у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Така розгалужена система освіти гарантує людині свободу вибору й дає можливість отримати освіту відповідно до розумових і професійних здатностей.

4. Правовий статус закладів освіти

Навчальний заклад – це заклад освіти різних типів та форм власності головним завданням яких є надання освітніх послуг громадянам. Вони діють на підставі власних статутів, затверджених органами державної виконавчої влади.

Навчальний заклад повинен мати власну назву, в якій обов'язково вказується його:

- тип (дитячий садок, школа, гімназія, ліцей, колегіум, коледж, інститут, консерваторія, академія, університет чи інше);

- організаційно-правова форма (наприклад, Сумський педагогічний університет, спеціалізована загальноосвітня середня школа №17 м. Суми).

Дошкільний навчально-виховний заклад є закладом освіти і суспільного виховання дітей віком від двох місяців до 6-ти років, який здійснює завдання щодо задоволення потреб у догляді, оздоровленні, вихованні та навчанні дітей дошкільного віку.

Головними завданнями дошкільного закладу є:

- 1) реалізація державної політики в галузі освіти;
- 2) забезпечення фізичного і психічного здоров'я дітей;
- 3) розвиток творчих здібностей та інтересів дітей;
- 4) надання кваліфікаційної допомоги в корекції недоліків розвитку дитини;
- 5) формування умінь і навичок, необхідних для навчання в школі.

Базовий компонент дошкільної освіти – державний стандарт, що містить норми і положення, які визначають державні вимоги до рівня розвиненості та вихованості дитини дошкільного віку, а також умови, за яких вони можуть бути досягнуті. Він розробляється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки спільно з Академією педагогічних наук України, затверджується в установленому порядку, переглядається не рідше одного разу на десять років і є обов'язковим для усіх дошкільних навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форми власності, інших форм здобуття дошкільної освіти.

Типи дошкільних закладів:

- а) ясла – для дітей віком від двох місяців до трьох років, де забезпечуються догляд за ними, а також їх розвиток і виховання;
- б) ясла-садок – для дітей віком від двох місяців до трьох років, де забезпечуються їх догляд, розвиток, виховання та навчання;
- в) ясла-садок компенсуючого типу (спеціальні і санаторні) – для дітей віком від двох до шести (семи) років, які потребують корекції фізичного здоров'я;

г) дитячий садок – для дітей віком від трьох до шести (семи) років, де забезпечуються їх догляд, розвиток, виховання та навчання;

д) будинок дитини – дошкільний навчальний заклад системи охорони здоров'я для медико-соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також для дітей з вадами фізичного та (або) розумового розвитку від народження до трьох (для здорових дітей) та до чотирьох (для хворих дітей) років;

е) дитячий будинок інтернатного типу забезпечує розвиток, виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного та шкільного віку, які перебувають у родинних стосунках та утримуються за рахунок держави;

є) ясла-садок сімейного типу для дітей віком від двох місяців до шести (семи) років, які перебувають в родинних стосунках і де забезпечуються їх догляд, розвиток, виховання і навчання;

ж) центр розвитку дитини – в якому забезпечуються фізичний, розумовий і психологічний розвиток, корекція психологічного і фізичного розвитку, оздоровлення дітей, які відвідують інші навчальні заклади чи виховуються вдома.

Залежно від форми власності дошкільні навчальні заклади поділяються на заклади:

- державні дошкільні навчальні заклади, що створюються центральними органами виконавчої влади;

- комунальні дошкільні навчальні заклади – місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування з урахуванням соціально-економічних, національних, культурно-освітніх і мовних потреб за наявності дітей відповідного віку, необхідної навчально-методичної та матеріально-технічної бази, педагогічних кадрів, а також з дотриманням санітарно-гігієнічних норм, правил і стандартів.

До сфери повноважень дошкільного навчального закладу належить:

- задоволення потреб громадян відповідної території в здобутті дошкільної освіти;
- створення безпечних та нешкідливих умов розвитку, виховання та навчання дітей, режим роботи, умови для фізичного розвитку та зміцнення здоров'я відповідно до санітарно-гігієнічних вимог та забезпечує їх дотримання;
- формування у дітей гігієнічних навичок та основ здорового способу життя, норм безпечної поведінки;
- сприяння збереженню та зміцненню здоров'я, розумовому, психологічному і фізичному розвитку дітей.

Загальноосвітній навчальний заклад – навчальний заклад, що забезпечує реалізацію права громадян на загальну середню освіту.

До загальноосвітніх навчальних закладів належать: (Додаток 47)

- середня загальноосвітня школа – загальноосвітній навчальний заклад I-III ступенів;
- спеціалізована школа (школа-інтернат) – загальноосвітній навчальний заклад I-III ступенів для поглибленого вивчення окремих предметів (курсів);
- гімназія – загальноосвітній навчальний заклад II-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів відповідно до профілю;
- ліцей – загальноосвітній навчальний заклад III ступеня з профільним навчанням і допрофесійною підготовкою;
- колегіум – загальноосвітній навчальний заклад III ступеня філологічно-філософського та культурно-естетичного профілів.
- загальноосвітня школа-інтернат – загальноосвітній навчальний заклад з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги.
- спеціальна загальноосвітня школа (школа-інтернат) – загальноосвітній навчальний заклад для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку.

- загальноосвітня санаторна школа (школа-інтернат) – загальноосвітній навчальний заклад для дітей, які потребують тривалого лікування.

- школа соціальної реабілітації – загальноосвітній навчальний заклад для дітей, які потребують особливих умов виховання (створюється окремо для хлопців і дівчат).

- вечірня (змінна) школа – загальноосвітній навчальний заклад для осіб, які не мають можливості навчатися у школах з денною формою навчання.

Види загальноосвітніх навчальних закладів за організаційно-правовими формами:

- державний - заснований на державній формі власності;
- комунальний - заснований на комунальній формі власності;
- приватний - заснований на приватній формі власності.

Якщо загальноосвітній навчальний заклад, заснований на приватній формі власності, він має здійснювати свою діяльність за наявності ліцензії.

Зарахування до загальноосвітнього навчального закладу проводиться:

- наказом директора, що видається на підставі заяви, за наявності медичної довідки встановленого зразка і відповідного документа про освіту (крім учнів першого класу);
- до гімназій, ліцеїв, колегіумів, спеціалізованих шкіл (шкіл-інтернатів) – на основі конкурсу, правила якого оголошуються не пізніше ніж за два місяці до його початку.
- до загальноосвітньої санаторної школи (школи-інтернату) – на підставі висновків психолого-медико-педагогічних консультацій, санаторно-курортних відбіркових комісій дитячих поліклінік або консультативно-діагностичних центрів, психоневрологічних диспансерів та тубдиспансерів.

- направлення учнів (вихованців) до шкіл соціальної реабілітації та дострокове звільнення їх із цих навчальних закладів здійснюються за рішенням суду.

Державний стандарт загальної середньої освіти – зведення норм і положень, що визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової, базової і повної загальної середньої освіти та гарантії держави у її досягненні.

Контроль за відповідністю освітнього рівня учнів (вихованців), які закінчили загальноосвітній навчальний заклад I, II і III ступенів, вимогам Державного стандарту загальної середньої освіти здійснюється шляхом їх державної підсумкової атестації.

Переведення учнів (вихованців) до іншого загальноосвітнього навчального закладу здійснюється за наявності особових справ учнів (вихованців) встановленого Міністерством освіти і науки України зразка.

Позашкільні навчальні заклади – заклади, основною діяльністю яких є розвиток творчих та фізичних здібностей учнівської молоді.

Позашкільний навчальний заклад:

- працює за річним планом роботи, погодженим із засновником (або власником);

- реалізує основні напрями своєї діяльності з урахуванням особливостей соціально-економічного розвитку регіону, інтересів вихованців, учнів і слухачів, потреб сім'ї, запитів інших навчальних закладів, молодіжних і дитячих громадських організацій.

Позашкільний навчальний заклад за своїми організаційно-правовими формами може бути: державним, комунальним та приватним.

Типи позашкільних навчальних закладів як:

- дитячо-юнацькі спортивні школи: комплексні дитячо-юнацькі спортивні школи, дитячо-юнацькі спортивні школи з видів спорту, дитячо-юнацькі спортивні школи для інвалідів, спеціалізовані дитячо-юнацькі школи

олімпійського резерву, спеціалізовані дитячо-юнацькі спортивні школи для інвалідів паралімпійського та дефлімпійського резерву;

- клуби: військово-патріотичного виховання, дитячо-юнацькі (моряків, річковиків, авіаторів, космонавтів, парашутистів, десантників, прикордонників, радистів, пожежників, автолюбителів, краєзнавців, туристів, етнографів, фольклористів, фізичної підготовки та інших напрямів);

- мала академія мистецтв (народних ремесел);

- мала академія наук учнівської молоді;

- оздоровчі заклади для дітей та молоді: дитячо-юнацькі табори (містечка, комплекси): оздоровчі, заміські, профільні, праці та відпочинку, санаторного типу, з денним перебуванням; туристські бази;

- початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади: школи естетичного виховання: музичні, художні, хореографічні, театральні, хорові, мистецтв та інші;

- центр, палац, будинок, клуб художньої творчості дітей, юнацтва та молоді, художньо-естетичної творчості учнівської молоді, дитячої та юнацької творчості, естетичного виховання;

- центр, будинок, клуб еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді, станція юних натуралістів;

- центр, будинок, клуб науково-технічної творчості учнівської молоді, станція юних техніків;

- центр, будинок, клуб, бюро туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді, туристсько-краєзнавчої творчості учнівської молоді, станція юних туристів;

- центри: військово-патріотичного та інших напрямів позашкільної освіти;

- дитяча бібліотека, дитяча флотилія моряків і річковиків, дитячий парк, дитячий стадіон, дитячо-юнацька картинна галерея, дитячо-юнацька студія (хорова, театральна, музична, фольклорна тощо), кімната школяра, курси, студії, школи мистецтв, освітньо-культурні центри національних меншин.

Позашкільні навчальні заклади можуть бути:

- комплексними – організовують роботу з вихованцями, учнями і слухачами за різними напрямками позашкільної освіти (художньо-естетичним, туристсько-краєзнавчим, еколого-натуралістичним, науково-технічним, дослідницько-експериментальним, фізкультурно-спортивним або спортивним, військово-патріотичним, бібліотечно-бібліографічним, соціально-реабілітаційним, оздоровчим, гуманітарним); до комплексних позашкільних навчальних закладів належать палаци, будинки дітей та юнацтва, центри дитячої та юнацької творчості);

- профільними – організовують роботу за певним напрямом позашкільної діяльності; до профільних позашкільних навчальних закладів належать центри, клуби туристсько-краєзнавчої, науково-технічної, еколого-натуралістичної, спортивно-оздоровчої, художньо-естетичної творчості, військово-патріотичного спрямування, станції юних туристів, натуралістів, техніків, школи мистецтв, початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади, дитячо-юнацькі спортивні школи, оздоровчі заклади, туристські бази).

Прийом до позашкільного навчального закладу:

1. До позашкільного навчального закладу зараховуються вихованці, учні і слухачі, як правило, віком від 5 до 18 років, але положеннями про окремі типи позашкільних навчальних закладів або статутом позашкільного навчального закладу може передбачатися інший вік.

2. Прийом до позашкільного навчального закладу може здійснюватися протягом навчального року (в міру закінчення комплектування гуртків, груп та інших творчих об'єднань) за бажанням вихованців, учнів, слухачів і за згодою батьків або осіб, які їх замінюють, як на безконкурсній основі, так і за конкурсом, умови якого розробляються позашкільним навчальним закладом.

3. Прийом вихованців, учнів і слухачів до позашкільного навчального закладу для одержання професійної, спеціальної освіти здійснюється на підставі заяви батьків або осіб, які їх замінюють.

4. Для зарахування учнів до спортивних, спортивно-технічних, туристських, хореографічних об'єднань, початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів потрібна довідка медичного закладу про відсутність у них протипоказань для занять у зазначених навчальних закладах.

Позашкільні навчальні заклади видають своїм випускникам відповідні документи про позашкільну освіту в порядку, встановленому спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі освіти, а випускникам, які в установленому порядку склали кваліфікаційні іспити, видається документ про позашкільну освіту.

Професійно-технічний навчальний заклад – це заклад освіти, що забезпечує реалізацію потреб громадян у професійно-технічній освіті, оволодінні робітничими професіями, спеціальностями, кваліфікацією відповідно до їх інтересів, здібностей, стану здоров'я.

Професійно-технічний навчальний заклад створюється відповідно до соціально-економічних потреб держави чи окремого регіону за наявності необхідної матеріально-технічної і навчально-методичної бази, відповідних педагогічних працівників.

Професійно-технічний навчальний заклад, що має статус юридичної особи, діє на підставі статуту, може мати:

- філії та відділення;
- підрозділи – навчально-виробничі, навчально-комерційні, видавничо-поліграфічні, соціально-культурні, спортивно-оздоровчі та інші.

Основні повноваження та напрями діяльності професійно-технічного навчального закладу:

- організація навчально-виховного процесу, вибір форм та методів навчання;
- навчально-виробнича, навчально-виховна, навчально-методична, фінансово-господарська та виробничо-комерційна діяльність;

- розробка робочих навчальних планів з професій та робочих навчальних програм з навчальних предметів на основі типових навчальних планів і типових навчальних програм, визначення регіонального компоненту змісту професійно-технічної освіти, які затверджуються в установленому порядку;

- розробка правил прийому учнів до навчального закладу на основі типових правил прийому;

- атестація педагогічних працівників;

- забезпечення якості професійного навчання та виховання учнів тощо.

Відповідно до ступенів професійно-технічної освіти встановлюється три атестаційні рівні професійно-технічних навчальних закладів.

На першому ступені професійно-технічної освіти забезпечується формування відповідного рівня кваліфікації з технологічно нескладних, простих за своїми виробничими діями і операціями професій, що дає змогу робітнику вільно працювати з раніше вивченими предметами, об'єктами, виконувати конкретні дії, виробничі операції та роботи під контролем робітника з більшим досвідом і вищим рівнем кваліфікації. Навчання здійснюється шляхом прискореного формування необхідних умінь і навичок у учнів, слухачів професійно-технічних навчальних закладів першого атестаційного рівня та шляхом індивідуального чи групового навчання на виробництві, у сфері послуг.

До професійно-технічних навчальних закладів першого атестаційного рівня належать:

- навчальні курси певного професійного спрямування;

- професійні школи;

- навчально-курсів комбінати;

- автомобільні навчальні комбінати;

- інші прирівняні до них навчальні заклади.

Особливості навчання на першому рівні:

1. Навчання не вимагає від учнів, слухачів базової чи повної загальної середньої освіти і здійснюється за навчальними планами та навчальними

програмами, що затверджуються відповідним місцевим органом управління професійно-технічною освітою. Термін навчання визначається навчальними планами та навчальними програмами, але не повинен перевищувати 1 року.

2. Навчання завершується кваліфікаційною атестацією, а особам, які успішно її пройшли, присвоюється кваліфікація «кваліфікований робітник» з набутої професії відповідного розряду (категорії) та видається свідоцтво.

На другому ступені професійно-технічної освіти забезпечується формування відповідного рівня кваліфікації з масових робітничих професій середньої технологічної складності у різних галузях економіки, що дає змогу робітнику самостійно виконувати по пам'яті чи з допомогою технологічних карт, інструкцій, креслень або іншої документації типові дії, виробничі операції, роботи за встановленими нормами часу і забезпечувати необхідну якість. Навчання здійснюється у професійно-технічних навчальних закладах другого атестаційного рівня і вимагає, як правило, від учнів, слухачів базової загальної середньої освіти.

До професійно-технічних навчальних закладів другого атестаційного рівня належать:

- професійно-технічні училища відповідного профілю;
- професійно-художні училища;
- художні професійно-технічні училища;
- училища-агрофірми;
- училища-заводи;
- навчально-виробничі центри;
- навчальні центри;
- інші прирівняні до них навчальні заклади.

Особливості навчання на другому рівні:

1. Навчання здійснюється за державними стандартами професійно-технічної освіти. Учні, слухачі можуть одночасно з отриманням професії

здобувати у професійно-технічному або в іншому навчальному закладі повну загальну середню освіту.

2. Навчання завершується кваліфікаційною атестацією. Особам, які успішно пройшли кваліфікаційну атестацію, присвоюється кваліфікація «кваліфікований робітник» з набутої професії відповідного розряду (категорії) та видається диплом.

На третьому ступені професійно-технічної освіти забезпечується формування високого рівня кваліфікації з технологічно складних, наукоємних професій та спеціальностей у різних галузях економіки, що дає змогу робітнику чи службовцю на основі отриманих знань та вивчених раніше типових дій самостійно виконувати складні виробничі операції, продуктивні дії, створювати алгоритми діяльності у нетипових ситуаціях. Навчання здійснюється у професійно-технічних навчальних закладах третього атестаційного рівня і вимагає від учнів, слухачів повної загальної середньої освіти.

До професійно-технічних навчальних закладів третього атестаційного рівня належать:

- вищі професійні училища;
- вищі художні професійно-технічні училища;
- вищі училища-агрофірми;
- центри професійно-технічної освіти;
- центри підготовки і перепідготовки робітничих кадрів;
- інші прирівняні до них навчальні заклади.

Особливості навчання на третьому рівні:

1. Нормативний термін навчання визначається державними стандартами професійно-технічної освіти, але не повинен перевищувати 2 років.

2. Особам, які успішно пройшли кваліфікаційну атестацію по закінченні навчального закладу, присвоюється кваліфікація «кваліфікований робітник» з набутої професії відповідного розряду (категорії) та, за умови закінчення відповідного курсу навчання в акредитованому професійно-технічному

навчальному закладі, - кваліфікація молодшого спеціаліста і видаються дипломи, зразки яких затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Вищий навчальний заклад – освітньо-науковий заклад, що має один з чотирьох рівнів акредитації, реалізує відповідно до наданої ліцензії освітньо-професійні програми вищої освіти за певними освітніми та освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечує навчання, виховання та професійну підготовку осіб відповідно до їх покликання, інтересів, здібностей та нормативних вимог у галузі вищої освіти, а також здійснює наукову та науково-технічну діяльність.

Рівні акредитації вищих навчальних закладів:

- перший рівень – вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста;

- другий рівень – вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста та за напрямками підготовки освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра;

- третій рівень – вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за напрямками освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста, а також за окремими спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня магістра;

- четвертий рівень – вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за напрямками освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліста, магістра.

Типи вищих навчальних закладів:

- університет – багатопрофільний вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів науки, техніки,

культури і мистецтв, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, відповідний рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення, сприяє поширенню наукових знань та здійснює культурно-просвітницьку діяльність. Можуть створюватися класичні та профільні (технічні, технологічні, економічні, педагогічні, медичні, аграрні, мистецькі, культурологічні тощо) університети;

- академія – вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром у сфері своєї діяльності і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

- інститут – вищий навчальний заклад третього або четвертого рівня акредитації або структурний підрозділ університету, академії, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить наукову, науково-методичну та науково-виробничу діяльність і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

- консерваторія (музична академія) – вищий навчальний заклад третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у галузі культури і мистецтва - музичних виконавців, композиторів, музикознавців, викладачів музичних дисциплін, проводить наукові дослідження, є провідним центром у сфері своєї діяльності і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

- коледж – вищий навчальний заклад другого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям

певної вищої освіти та кваліфікації у споріднених напрямках підготовки (якщо є структурним підрозділом вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації або входить до навчального чи навчально-науково-виробничого комплексу) або за кількома спорідненими спеціальностями і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

- технікум (училище) – вищий навчальний заклад першого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації за кількома спорідненими спеціальностями, і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення.

Структурними підрозділами вищого навчального закладу третього і четвертого рівнів акредитації є:

1. Кафедра – це базовий структурний підрозділ вищого навчального закладу (його філій, інститутів, факультетів), що проводить навчально-виховну і методичну діяльність з однієї або кількох споріднених спеціальностей, спеціалізацій чи навчальних дисциплін і здійснює наукову, науково-дослідну та науково-технічну діяльність за певним напрямом. Кафедра створюється рішенням Вченої ради вищого навчального закладу за умови, якщо до її складу входить не менше ніж п'ять науково-педагогічних працівників, для яких кафедра є основним місцем роботи, і не менше ніж три з яких мають науковий ступінь або вчене звання. Керівництво кафедрою здійснює завідуючий кафедрою, який обирається на цю посаду за конкурсом Вченою радою вищого навчального закладу строком на п'ять років (для національного вищого навчального закладу - строком на сім років).

2. Факультет – основний організаційний і навчально-науковий структурний підрозділ вищого навчального закладу третього та четвертого рівнів акредитації, що об'єднує відповідні кафедри і лабораторії. Факультет створюється рішенням Вченої ради вищого навчального закладу за умови, якщо до його складу входить

не менше ніж три кафедри і на ньому навчається не менше ніж 200 студентів денної (очної) форми навчання. Рішення про створення факультету поза місцем розташування вищого навчального закладу державної форми власності приймається спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки, іншими центральними органами виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади.

Структурними підрозділами вищого навчального закладу першого та другого рівнів акредитації є:

1. Відділення – структурний підрозділ, що об'єднує навчальні групи з однієї або кількох спеціальностей, методичні, навчально-виробничі та інші підрозділи. Відділення створюється рішенням керівника вищого навчального закладу, якщо на ньому навчається не менше ніж 150 студентів.

2. Предметна (циклова) комісія – структурний навчально-методичний підрозділ, що проводить виховну, навчальну та методичну роботу з однієї або кількох споріднених навчальних дисциплін. Предметна (циклова) комісія створюється рішенням керівника вищого навчального закладу за умови, якщо до її складу входить не менше ніж три педагогічних працівники.

3. Філія – відокремлений структурний підрозділ, що створюється з метою забезпечення потреб у фахівцях місцевого ринку праці та наближення місця навчання студентів до їх місця проживання. Філію очолює директор, який призначається у порядку, встановленому статутом вищого навчального закладу.

Навчання у вищих навчальних закладах здійснюється за такими *формами*:

- денна (очна);
- вечірня;
- заочна;
- дистанційна;
- екстернатна.

Види навчальної діяльності:

- навчальні заняття (лекція, лабораторне, практичне, семінарське, індивідуальне заняття, консультація);
- самостійна робота;
- практична підготовка;
- контрольні заходи.

5. Управління освітою

Управління освітою в Україні здійснюється системою державних органів і органів місцевого самоврядування.

До державних органів управління освітою в Україні належать:

- Міністерство освіти і науки України;
- міністерства і відомства України, яким підпорядковані навчальні заклади;
- Вища атестаційна комісія України;
- Міністерство освіти Автономної Республіки Крим;
- місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою.

Центральним органом управління у галузі освіти є Міністерство освіти і науки України, яке бере участь у визначенні державної політики в галузі освіти, науки, професійної підготовки кадрів, розробляє програми розвитку освіти та державні стандарти освіти.

Функції та повноваження Міністерства освіти і науки України:

- забезпечує зв'язок із навчальними закладами, державними органами інших країн з питань, які входять до його компетенції;
- проводить акредитацію вищих і професійно-технічних навчальних закладів незалежно від форм власності та підпорядкування, видає їм ліцензії, сертифікати;
- формує і розміщує державне замовлення на підготовку спеціалістів з вищою освітою;
- розробляє умови прийому до навчальних закладів;

- забезпечує випуск підручників, посібників, методичної літератури;
- організовує атестацію педагогічних і науково-педагогічних працівників щодо присвоєння їм кваліфікаційних категорій, педагогічних і вчених звань;
- здійснює керівництво державними навчальними закладами.

Акти Міністерства освіти і науки України, прийняті в межах його повноважень, є обов'язковими для міністерств і відомств, яким підпорядковані заклади освіти, міністерства освіти АРК, місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підпорядкованих їм органів управління освітою, закладів освіти незалежно від форм власності.

Інші міністерства і відомства України, яким підпорядковані заклади освіти (Міністерство культури і мистецтв, Міністерство охорони здоров'я, Мін'юст, МВС, Служба безпеки, прокуратура та ін.) здійснюють разом з Міністерством освіти і науки України державне управління підпорядкованими їм закладами освіти шляхом їх фінансування, утворення матеріальної бази, призначення на посаду керівників цих закладів, організації підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів, забезпеченням організаційного та методичного керівництва, здійснюють контрольні функції по додержанню вимог щодо якості освіти та ін. Акти цих органів, прийняті в межах їх компетенції, є обов'язковими для місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підпорядкованих їм органів управління освітою, закладів освіти відповідного профілю незалежно від форм власності.

Вища атестаційна комісія України (далі — ВАК України) відповідно до Положення про Вищу атестаційну комісію України організовує і проводить атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів, керує роботою по присудженню наукових ступенів, присвоєнню вченого звання старшого наукового співробітника.

Міністерство освіти АРК здійснює повноваження керівництва освітою на підвідомчій території, крім повноважень, віднесених до компетенції

Міністерства освіти і науки України, міністерств і відомств, яким підпорядковані заклади освіти.

Місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування здійснюють державну політику в галузі освіти і в межах їх компетенції, а саме:

- встановлюють, не нижче визначених Міністерством освіти і науки України мінімальних нормативів, обсяги бюджетного фінансування навчальних закладів, установ, організацій системи освіти, що є комунальною власністю, та забезпечують фінансування витрат на їх утримання;

- організують облік дітей дошкільного та шкільного віку, контролюють виконання вимог щодо навчання дітей у навчальних закладах;

- вирішують у встановленому порядку питання, пов'язані з опікою і піклуванням про неповнолітніх, які залишилися без піклування батьків, дітей-сиріт, захист їх прав, надання матеріальної та іншої допомоги;

- створюють належні умови за місцем проживання для виховання дітей, молоді, розвитку здібностей, задоволення їх інтересів;

- забезпечують у сільській місцевості регулярне безкоштовне підвезення до місця навчання і додому дітей дошкільного віку, учнів та педагогічних працівників;

- визначають потреби, обсяги і розробляють пропозиції щодо державного замовлення на підготовку робітничих кадрів для регіону тощо.

Органами громадського самоврядування в освіті є:

- загальні збори (конференція) колективу навчального закладу;
- районна, міська, обласна конференції педагогічних працівників, з'їзд працівників освіти Автономної Республіки Крим;
- Всеукраїнський з'їзд працівників освіти.

Самоврядування навчальних закладів передбачає їх право на:

- самостійне планування роботи, вирішення питань навчально-виховної, науково-дослідної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності;

- участь у формуванні планів прийому учнів, студентів, слухачів з урахуванням державного контракту (замовлення) та угод підприємств, установ, організацій, громадян;

- визначення змісту компонента освіти, що надається навчальним закладом понад визначений державою обсяг;

- прийняття на роботу педагогічних, науково-педагогічних, інженерно-педагогічних та інших працівників, а також фахівців з інших держав, у тому числі за контрактами;

- самостійне використання усіх видів асигнувань, затвердження структури і штатного розпису в межах встановленого фонду заробітної плати;

- здійснення громадського контролю за організацією харчування, охорони здоров'я, охорони праці в навчальних закладах.

6. Структура освітніх відносин та правовий статус їх учасників

Освітні правовідносини – врегульовані переважно джерелами освітнього законодавства багатосторонні (з обов'язковою участю навчального закладу) відносини щодо реалізації/засвоєння/здобуття змісту загальної чи професійної освіти, яка отримує державне визнання та підтверджується спеціальним документом. Структура освітніх правовідносин складається з суб'єктів, об'єктів та змісту.

За суб'єктами освітні відносини виникають між:

- навчальним закладом і особою, яка навчається;
- органами управління освітою та навчальними закладами;
- навчальним закладом та батьками або особами, які їх замінюють, батьками-вихователями дитячих будинків сімейного типу;
- органами управління освітою різного рівня;

- органами виконавчої влади та навчальними закладами;
- органами судової влади та навчальними закладами;
- навчальними закладами та представниками підприємств, установ, кооперативних, громадських організацій, які беруть участь у навчально-виховній роботі;
- дітьми дошкільного віку, вихованцями, учнями, студентами, курсантами, слухачами, стажистами, клінічними ординаторами, аспірантами, докторантами;
- керівниками, педагогічними, науковими, науково-педагогічними працівниками, спеціалістами;
- особами, які навчаються у навчальних закладах і працівниками навчальних закладів тощо.

Об'єкт освітніх відносин – це те, відносно чого вони виникають, розвиваються і припиняються. Передусім це відносини, що уособлюють характер діяльності суб'єктів, юридичні наслідки їх поведінки, певні правові інтереси.

Об'єкт освітнього права не є однорідним. До об'єктів освітніх відносин можна віднести:

- освітні послуги (їх доступність та якість);
- умови для кожної людини створені з метою повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку (їх рівність).

Зміст освітніх відносин – права та обов'язки учасників навчально-виховного процесу (осіб, які навчаються; осіб, які навчають; батьків або осіб, які їх замінюють тощо).

Права осіб, які навчаються:

- навчання для здобуття певного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів;
- вибір навчального закладу, форми навчання, освітньо-професійних та індивідуальних програм, позакласних занять;

- продовження освіти за професією, спеціальністю на основі одержаного освітньо-кваліфікаційного рівня, здобуття додаткової освіти відповідно до угоди із навчальним закладом;

- одержання направлення на навчання, стажування до інших навчальних закладів, у тому числі за кордон;

- користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою навчального закладу;

- доступ до інформації в усіх галузях знань;

- участь у науково-дослідній, дослідно-конструкторській та інших видах наукової діяльності, конференціях, олімпіадах, виставках, конкурсах;

- особисту або через своїх представників участь у громадському самоврядуванні,

- безпечні і нешкідливі умови навчання та праці;

- забезпечення стипендіями, гуртожитками, інтернатами,

- перерву в навчанні у вищих та професійно-технічних навчальних закладах;

- користування послугами закладів охорони здоров'я, засобами лікування, профілактики захворювань та зміцнення здоров'я;

- захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, від дій педагогічних, інших працівників, які порушують права або принижують їх честь і гідність.

Обов'язки осіб, які навчаються:

- додержання законодавства, моральних, етичних норм;

- систематичне та глибоке оволодіння знаннями, практичними навичками, професійною майстерністю, підвищення загального культурного рівня;

- додержання статуту, правил внутрішнього розпорядку навчального закладу,

- випускники вищих навчальних закладів, які здобули освіту за кошти державного або місцевого бюджетів, направляються на роботу і зобов'язані відпрацювати за направленням.

Права осіб, які навчають:

- захист професійної честі, гідності;
- вільний вибір форм, методів, засобів навчання, виявлення педагогічної ініціативи;
- індивідуальна педагогічна діяльність;
- користування подовженою оплачуваною відпусткою;
- забезпечення житлом у першочерговому порядку, пільгові кредити для індивідуального і кооперативного будівництва;
- придбання для працюючих у сільській місцевості основних продуктів харчування за цінами, встановленими для працівників сільського господарства;
- одержання службового житла;
- підвищення кваліфікації, перепідготовку, вільний вибір змісту, програм, форм навчання, навчальних закладів, установ та організацій, що здійснюють підвищення кваліфікації і перепідготовку.

Обов'язки осіб, які навчають:

- постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, загальну культуру;
- забезпечувати умови для засвоєння вихованцями, учнями, студентами, курсантами, слухачами, стажистами, клінічними ординаторами, аспірантами навчальних програм на рівні обов'язкових вимог щодо змісту, рівня та обсягу освіти, сприяти розвиткові здібностей дітей, учнів, студентів;
- настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до принципів загальнолюдської моралі,
- виховувати у дітей та молоді повагу до батьків, жінки, старших за віком, народних традицій та звичаїв, національних, історичних, культурних цінностей

України, її державного і соціального устрою, дбайливе ставлення до історико-культурного та природного середовища країни;

- готувати учнів та студентів до свідомого життя в душі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами;

- додержувати педагогічної етики, моралі, поважати гідність дитини, учня, студента;

- захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства, запобігати вживанню ними алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам.

Права батьків або осіб, які їх замінюють:

- вибирати навчальний заклад для неповнолітніх дітей;
- обирати і бути обраними до органів громадського самоврядування навчальних закладів;

- звертатися до державних органів управління освітою з питань навчання, виховання дітей;

- захищати у відповідних державних органах і суді законні інтереси своїх дітей.

Обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють:

- постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей;

- поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до державної і рідної мови, сім'ї, старших за віком, до народних традицій та звичаїв;

- виховувати повагу до національних, історичних, культурних цінностей українського та інших народів, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання та навколишнього природного середовища, любов до своєї країни;

- сприяти здобуттю дітьми освіти у навчальних закладах або забезпечувати повноцінну домашню освіту відповідно до вимог щодо її змісту, рівня та обсягу;

- виховувати повагу до законів, прав, основних свобод людини.

7. Стратегічні напрями розвитку освіти

Стратегічними напрямками державної політики у сфері освіти повинні стати:

- реформування системи освіти, в основу якої покладатиметься принцип пріоритетності людини;
- оновлення згідно з вимогами часу нормативної бази системи освіти;
- модернізація структури, змісту та організації освіти на засадах компетентнісного підходу;
- створення та забезпечення можливостей для реалізації різноманітних освітніх моделей, створення навчальних закладів різних типів і форм власності;
- побудова ефективної системи національного виховання, розвитку і соціалізації дітей та молоді;
- забезпечення доступності та безперервності освіти протягом усього життя;
- формування безпечного освітнього середовища, екологізації освіти;
- розвиток наукової та інноваційної діяльності в освіті, підвищення якості освіти на інноваційній основі;
- інформатизація освіти, вдосконалення бібліотечного та інформаційно-ресурсного забезпечення освіти і науки;
- забезпечення проведення національного моніторингу системи освіти;
- підвищення соціального статусу педагогічних і науково-педагогічних працівників;
- створення сучасної матеріально-технічної бази системи освіти.

Питання для самостійної роботи:

1. Які існують точки зору науковців щодо поняття, предмету та методів освітнього права?
2. Які особливості системи освіти України?
3. Яка структура і зміст джерел освітнього права?
4. Які існують міжнародно-правові стандарти в галузі освіти?
5. Які основні етапи участі України у Болонському процесі?
6. Що являють собою освітні правовідносини та їх учасники?
7. У чому особливість управління системою освіти?
8. Які існують сьогодні проблеми управління освітнім закладом в Україні?

Теми рефератів:

1. Правовий статус педагогічних працівників: порядок набуття, основні права та обов'язки.
2. Правовий статус здобувачів освіти: порядок набуття, основні права та обов'язки.
3. Навчальний заклад: поняття, види, форми, типи, акредитаційні рівні.
4. Правовий статус навчальних закладів та його складові.
5. Юридичні особливості освітніх послуг.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. Диспут

1. Чи приведе участь України в Болонському процесі до позитивних змін в освіті?
2. Дайте своє розуміння поліфункціональності педагогічної діяльності.

Завдання 2. Методичні завдання

1. Змодельювати педагогічну раду школи, розробивши питання, які виносяться на засідання, її основні етапи підготовки і проведення.

2. Скласти схему та охарактеризувати структуру закладів освіти м. Суми.

3. Визначити основні вимоги до професійної діяльності сучасного вчителя (Закон «Про освіту», «Національна доктрина розвитку освіти», «Державна цільова комплексна програма «Вчитель»).

Завдання 3. Розв'язування задач

1. Сергійко привів 6-річну доньку до загальноосвітньої школи. Вчитель, якій вів запис дітей, повідомив, що дівчинка має виконати тестові завдання, за результатами яких її можуть зарахувати до школи. У разі невиконання (або неналежного виконання) тесту дівчинкою Сергійко має сплатити до батьківського фонду 3000 грн., інакше дитина не буде прийнята до школи. *Яку правову норму було порушено? Які гарантії держава надає дітям і підліткам у сфері освіти?*

2. Класний керівник 8-А класу Котенко сповідує баптизм. На виховних годинах вона розповідає дітям про основні положення баптизму та закликає щонеділі ходити до церкви. Учні, які відмовилися виконувати настанови вчителя, були залишені після уроків на додаткову виховну бесіду релігійного змісту. *Яку правову норму було порушено?*

3. Гальменко, мати учениці загальноосвітньої школи, звернулась до районного управління освіти з питання відповідності навчального матеріалу, який вивчає її донька на уроках зарубіжної літератури, її віку. В розгляді питання жінці було відмовлено на підставі того, що вона не є учасником навчально-виховного процесу. *Дайте правову оцінку ситуації. Охарактеризуйте учасників навчально-виховного процесу.*

4. Батьки привели до дошкільного навчального закладу близнят Машу і Дашу віком 2,5 роки. Директор закладу запропонувала прийняти одного з дітей, мотивуючи відмову наявністю в закладі однієї групи для дітей від 1 до 3 років,

наповненість якої 14 осіб. *Дайте правову оцінку діям директора. Яким чином батьки близнят можуть вирішити ситуацію, що склалась?*

5. У 2012 році до першого класу загальноосвітньої школи с.Сад мали зарахувати чотирьох першокласників. Директор школи відмовилась відкривати перший клас та запропонувала батькам проводити заняття з дітьми за індивідуальною формою навчання. *Обґрунтуйте рішення директора. В яких випадках допускається індивідуальна форма навчання?*

6. Батьки Шевченка подали заяву про зарахування хлопця до гімназії з поглибленим вивченням фізико-математичних дисциплін. Під час проведення конкурсних випробувань Шевченко до гімназії не з'явився та не був зарахований до навчального закладу. Батьки хлопця подали скаргу, мотивуючи її тим, що про конкурсні випробування їх не повідомили. *Дайте правову оцінку ситуації.*

7. Федорова пропрацювала вчителем трудового навчання в загальноосвітній школі 15 років, після чого перейшла на посаду керівника гуртка в центр дитячої творчості. Влітку, під час відпустки, їй зателефонував директор центру та запитав, чому вона не вийшла на роботу 11 серпня, якщо у відпустку Федорова пішла 1 липня. Жінка здивувалась та нагадала, що відпустка в неї, як працівника освіти становить 56 календарних днів. *Коли Федорова має вийти на роботу та на якій підставі?*

8. У Державному аграрному університеті було прийнято рішення винести на розгляд Вченої ради пропозицію про створення юридичного факультету на базі кафедри аграрного права, кафедри фінансового права та кафедри корпоративного права. Вчена рада відхилила пропозицію. *Назвіть обставину, яка могла завадити створенню юридичного факультету, якщо кількість кафедр і професорсько-викладацький склад відповідають вимогам законодавства.*

Завдання 4. Тести-тренінги

1. Система нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію особою права на освіту називається:

- а) Конституційним законодавством;
- б) освітнім законодавством;
- в) цивільним законодавством.

2. Всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей – це:

- а) мета освіти;
- б) завдання освіти;
- в) принципи освіти.

3. Доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою, рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку, гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей – це:

- а) мета освіти;
- б) завдання освіти;
- в) принципи освіти.

4. Основним джерелом освітнього права є:

- а) Закон України «Про дошкільну освіту»;
- б) Закон України «Про загальну середню освіту»;
- в) Закон України «Про освіту»;
- г) Закон України «Про професійно-технічну освіту»;
- д) Закон України «Про вищу освіту»;
- е) Закон України «Про позашкільну освіту».

5. До державних органів управління освітою в Україні належать:

а) Міністерство освіти України, міністерства і відомства України, яким підпорядковані навчальні заклади, місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою;

б) Кабінет Міністрів України, місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою;

в) Місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою, адміністрація навчального закладу.

6. Заклад освіти (незалежно від типу та форми власності), головним завданням якого є надання освітніх послуг громадянам – це:

- а) оздоровчий заклад;
- б) навчальний заклад;
- в) профілактичний заклад.

7. Сукупність об'єктів і відносин між ними, що утворюють єдине ціле – це:

- а) система освіти;
- б) структура освіти.

8. Певний взаємозв'язок складових частин цілого, внутрішня будова освіти – це:

- а) система освіти;
- б) структура освіти.

9. «Старший учитель», «старший вихователь», «вчитель-методист», «вихователь-методист» - це:

- а) педагогічні категорії;

- б) педагогічні звання;
- в) педагогічні рівні.

10. Дошкільна освіта і виховання є:

- а) обов'язковою первинною складовою частиною системи безперервної освіти в Україні;
- б) факультативною складовою частиною системи безперервної освіти в Україні;
- в) необов'язковою первинною складовою частиною системи безперервної освіти в Україні.

11. Державний стандарт, що містить норми і положення, які визначають державні вимоги до рівня розвиненості та вихованості дитини дошкільного віку, а також умови, за яких вони можуть бути досягнуті – це:

- а) базовий компонент загальної середньої освіти;
- б) базовий компонент дошкільної освіти;
- в) базовий компонент освіти.

12. Цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності забезпечує:

- а) вища освіта;
- б) дошкільна освіта;
- в) загальна середня освіта.

13. Навчальний заклад, що забезпечує реалізацію права громадян на загальну середню освіту називається:

- а) загальноосвітній навчальний заклад;
- б) професійно-технічний навчальний заклад;
- в) позашкільний навчальний заклад.

14. Вечірня (змінна) школа створюється для:

а) для осіб які не мають можливості навчатися у школах з денною формою навчання;

б) для дітей, які потребують особливих умов виховання (створюється окремо для хлопців і дівчат);

в) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку.

15. Школа соціальної реабілітації створюється для:

а) для осіб які не мають можливості навчатися у школах з денною формою навчання;

б) для дітей, які потребують особливих умов виховання (створюється окремо для хлопців і дівчат);

в) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку.

16. Обмеження для здобуття професійно-технічної освіти допускаються лише за:

а) медичними, віковими показниками, показниками професійної придатності;

б) медичними, віковими показниками, показниками розумової діяльності;

в) заборною батьків, віковими показниками, показниками професійної придатності.

17. Заклад освіти, що забезпечує реалізацію потреб громадян у професійно-технічній освіті, оволодінні робітничими професіями, спеціальностями, кваліфікацією відповідно до їх інтересів, здібностей, стану здоров'я називається:

а) дошкільний навчальний заклад;

б) вищий навчальний заклад;

в) професійно-технічний навчальний заклад.

18. Відпустка педагогічного працівника професійно-технічного навчального закладу складає:

- а) 36 календарних днів;
- б) 42 календарні дні;
- в) 56 календарні днів.

19. Освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста називається:

- а) неповною вищою освітою;
- б) базовою вищою освітою;
- в) повною вищою освітою.

20. Освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра називається:

- а) неповною вищою освітою;
- б) базовою вищою освітою;
- в) повною вищою освітою.

21. Освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула базову вищу освіту, фундаментальні і спеціальні уміння та знання щодо узагальненого об'єкта праці (діяльності), достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності називається:

- а) молодший спеціаліст;

- б) бакалавр;
- в) спеціаліст;
- г) магістр.

22. Вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за напрямками освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліста має:

- а) перший рівень акредитації;
- б) другий рівень акредитації;
- в) третій рівень акредитації;
- г) четвертий рівень акредитації.

23. Вищий навчальний заклад третього або четвертого рівня акредитації або структурний підрозділ університету, академії, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить наукову, науково-методичну та науково-виробничу діяльність і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення називається:

- а) університет;
- б) академія;
- в) інститут;
- г) консерваторія.

24. Основний організаційний і навчально-науковий структурний підрозділ вищого навчального закладу третього та четвертого рівнів акредитації, що об'єднує відповідні кафедри і лабораторії називається:

- а) кафедра;
- б) факультет;
- в) відділення.

Література та джерела:

1. Закон України «Про освіту» станом на 11.06.2008 №1060-XII // osvita.org.ua/pravo/law_00.
2. Закон України «Про дошкільну освіту» станом на 16.10.2012 № 5460-VI // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2628-14.
3. Закон України «Про загальну середню освіту» станом на 03.07.2012 № 5029-VI // ВВР. – 2013. – № 23. – Ст. 218.
4. Закон України «Про професійно-технічну освіту» станом на 22.06.2012. – № 5026-VI // ВВР. – 2013. – № 22. – Ст. 216.
5. Закон України «Про вищу освіту» станом на 18.09.2012 № 5290-VI // ВВР. – 2013. – № 41. – Ст. 549.
6. Закон України «Про позашкільну освіту» станом на 03.07.2012 № 5029-VI // ВВР. – 2013. – № 23. Ст. 218.
7. Національна доктрина розвитку освіти від 17.04.2002 р. // search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U347_02.html.
8. Державна програма «Вчитель» станом на 11.05.2011 № 493 // zakon4.rada.gov.ua/laws.
9. Конвенція ООН «Про права дитини» від 20.11.1989 р. // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
10. Державний стандарт базової і повної середньої освіти від 14.01.2004 р. // www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards.
11. Державний стандарт початкової загальної освіти від 06.12.2005 р. // www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards.
12. Андрусишин Б. Освітнє право України: проблеми та перспективи / Б. Андрусишин // Юрид. журн. – 2011. – № 1. – С. 91–100.
13. Валєєв Р.Г. Освітнє право України: навч. посібник. – Луганськ: Луганська правова фундація, 2011. – 287 с.
14. Вища освіта України і Болонський процес : навч. посіб. / за ред. В. Кременя. – К. ; Тернопіль : Вид-во «Навч. книга-Богдан», 2005. – 382 с.

15. Дєдова О. Правова освіта в Україні / О. Дєдова // ЮР. Газета. – 2010. – № 20(18 трав.). – С. 1, 5.
16. Домаранський О. Правове забезпечення освіти / О. Домаранський // Освіта України. – 2003. – № 40-41(3черв.). – С. 7.
17. Дробноход М. Про реформування освітньої галузі України в контексті проблем і тенденцій розвитку глобалізованого світу / М. Дробноход // Освіта і упр. – 2010. – № 4. – С. 7–17.
18. Жилияєв І. Особливості сучасного правового забезпечення модернізації освіти України / Ігор Жилияєв // Віче. – 2009. – № 3. – С. 26–28.
19. Зайчук В. Нормативно – правове забезпечення освіти в Україні / Валентин Зайчук // Вища шк. – 2002. – № 2/3. – С. 3–18.
20. Законодавчі та нормативні акти про освіту в Україні Т. 6 / Ін-т упр. та менедж. ; Укр. асоц. спожив. ; уклад. В. Г. Небабін. – К., 2000. – 461 с.
21. Кремень, В. Г. Структурна модернізація освіти в контексті цивілізаційних змін / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 2. – С. 5–13.
22. Монаєнко А. Удосконалення нормативно–правового забезпечення управління освітою в Україні / Антон Монаєнко // Теорія управління. – 2007. – № 10. – С. 16–19.
23. Освітнє право: навч.посіб.для студентів гуманітарних ВНЗ/ [авт.кол.: В.В.Астахов, К.В.Астахова (мол.), О.Л.Войно-Данчишина та ін.]; за заг.ред. В.В.Астахова; Нар.укр.акад.; Міжнар.фонд «Відродження». – Х.: Вид-во НУА, 2011. – 144 с.
24. Пальчиков В. І. Правові проблеми вдосконалення організації діяльності та управління у сфері освіти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В'ячеслав Іванович Пальчиков. – К., 2005. – 158 с.
25. Становлення освітнього права в Україні: прогр. та матеріали наук.-практ. семінару, Харків. 4.10.2010р. / М-во освіти та науки України, харк. облдержадмін., Нар.укр.акад.; (редкол.: В.І. Астахова та ін.). – Х.: Вид-во НУА, 2010. – 124 с.

26. <http://www.mon.gov.ua>. - Міністерство освіти і науки України.

27. Указ Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013 «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року».

Тема 11. Основи кримінального права

Лекційні та семінарські питання

1. Загальна характеристика кримінального права України. Функції і принципи кримінального права.
2. Кримінальний кодекс України
3. Поняття і ознаки злочину. Склад злочину.
4. Стадії вчинення злочину.
5. Співучасть у вчиненні злочину.
6. Кримінальна відповідальність та види покарань за кримінальним законодавством.

Мета вивчення: надати цілісних системних знань про завдання та систему кримінального права України, а також закону про кримінальну відповідальність; встановити, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які ознаки їм притаманні згідно Кримінального кодексу України, а також з'ясувати які покарання застосовуються до осіб, що вчинили злочин.

Завдання:

- визначити основні терміни та поняття теми;
- встановити особливості предмету та методу правового регулювання кримінального права України;
- розглянути поняття та структуру Кримінального кодексу України;
- розкрити юридичні характеристики інституту злочину відповідно до нормативних приписів Кримінального кодексу України;
- розкрити поняття, ознаки та склад злочину;

- дослідити стадії вчинення злочину;
- проаналізувати осудність, неосудність та обмежену осудність;
- ознайомитися з інститутом співучасті;
- охарактеризувати кримінальну відповідальність;
- визначити види кримінальних покарань.

Конспект лекції до теми 11

1. Загальна характеристика кримінального права України.

Функції і принципи кримінального права

Кримінальне право як одна з галузей права загалом охоплює два основні інститути: злочин і покарання.

Кримінальне право має загальнообов'язкову нормативність, формальну визначеність і державну забезпеченість, а також властиві йому предмет і метод правового регулювання.

Кримінальне право являє собою сукупність (систему) юридичних норм, прийнятих Верховною Радою України, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. (Додаток 39)

Основна ***функція*** кримінального права — *охоронна*. Воно охороняє відносини, що регулюються або виникають в інших галузях права.

Кримінальне право виконує *запобіжну* функцію, про що свідчить недопущення порушення кримінально-правових норм свідомими громадянами.

Завданням кримінального законодавства є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного ладу України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Особливістю кримінального законодавства є те, що воно спрямоване переважно на захист громадян та держави від учинення злочинів, а інші галузі законодавства орієнтуються на регулювання суспільних відносин, які виникають

у повсякденному житті.

Принципи кримінального права класифікуються на:

- а) загальноправові, властиві всім галузям права;
- б) спеціальні (галузеві), властиві тільки кримінальному праву.

До *загальноправових принципів* належать: верховенство права, законність, гуманізм, рівність громадян перед законом, справедливість і т. п.

Спеціальні принципи: особистий характер відповідальності (може застосовуватися тільки до конкретної особи, яка визнана судом винною у вчиненні злочину), відповідальність тільки за наявності вини, принцип невідворотності кримінальної відповідальності, принцип економії кримінальної репресії (до кримінально караних відносять лише ті протиправні діяння, що мають високий ступінь суспільної небезпеки, грубо порушують права та інтереси, завдають їм істотної шкоди) та ін. Кримінальна відповідальність і призначення покарання максимально конкретизовані й індивідуалізовані, виходячи з конкретних обставин вчиненого злочину з урахуванням особи винного.

2. Кримінальний кодекс України

Кримінальний кодекс України був прийнятий 5 квітня 2001 р., набрав чинності з 1 вересня 2001 р.

Концептуальними положенням Кримінального кодексу є:

- 1) кримінально-правова охорона основ національної безпеки України, особи, її прав і свобод, власності та правового порядку від злочинних посягань;
- 2) закріплення принципу про те, що КК України — це єдиний законодавчий акт, який включає в себе закони про кримінальну відповідальність;
- 3) наявність фактичного складу злочину в діях особи, що встановлений (описаний) в кримінальному законі;
- 4) закріплення особистої і винної відповідальності;

5) посилення відповідальності за вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів та посилення боротьби з організованою злочинністю;

6) урізноманітнення кримінально-правового впливу, що сприяє справедливості кари залежно від тяжкості вчиненого злочину й особи засудженого;

7) істотне зниження санкцій порівняно з Кримінальним кодексом України 1960 року;

8) широка можливість звільнення від кримінальної відповідальності (при дійовому каятті, примиренні з потерпілим у справах про злочини невеликої тяжкості та ін), а також звільнення від покарання (наприклад, з певними випробуваннями, при умовно-достроковому звільненні та ін);

9) відмова від покарання у вигляді смертної кари і заміна її довічним позбавленням волі;

10) заохочення позитивної посткримінальної поведінки (наприклад, звільнення від відповідальності учасника організованої групи, який повідомив в органи влади про діяльність цієї групи і сприяв її розкриттю, та ін.);

11) пом'якшення відповідальності неповнолітніх порівняно з дорослими злочинцями.

Кримінальний кодекс України поділено на Загальну й Особливу частини.

Загальна частина складається з 15 розділів і передбачає норми узагальненого характеру, в яких відображаються завдання КК України, підстави кримінальної відповідальності, чинність закону в часі й просторі; поняття злочину та його види; співучасть у злочині, повторність і рецидив злочинів тощо.

Особлива частина включає 20 розділів, систематизованих за групами споріднених суспільних відносин, у яких встановлюється відповідальність за окремі злочини і зазначені покарання щодо осіб, які їх вчинили. Ці норми передбачають, зокрема, відповідальність за злочини проти особи, її конституційних прав і свобод; власності; за злочини у сфері господарської діяльності; у сфері охорони довкілля; проти громадської безпеки, безпеки

виробництва та транспорту; проти здоров'я населення, громадського порядку й моральності; авторитету органів державної влади та органів місцевого самоврядування; у сфері службової діяльності; проти правосуддя, порядку несення військової служби, проти миру та міжнародного правопорядку тощо.

В абсолютній більшості норм Особливої частини встановлена кримінальна відповідальність за окремі види злочинів. Тому їхня структура однорідна і складається, як правило, з двох елементів — диспозиції і санкції.

Диспозицією називається частина норми Особливої частини, в якій визначається зміст злочинного діяння.

Види диспозицій:

- *проста* – називає лише склад злочину і не розкриває його змісту (вбивство через необережність);

- *описова* – називає склад конкретного злочину і розкриває його зміст, дає його визначення (крадіжка чужого майна);

- *бланкетна* – називає лише склад злочину, а для визначення його ознак відсилає до норм інших галузей права або інших підзаконних актів (порушення вимог законодавства про охорону праці);

- *відсильна* – називає ознаки складу злочину або сам склад злочину, а ознаки, що обтяжують такий злочин, вказує в наступній частині статті або відсилає до іншої статті (умисне вбивство).

У санкції визначається вид і розмір покарання за склад діяння, зазначений у диспозиції. За видом і розміром покарання можна встановити, якої тяжкості злочин вчинено — особливо тяжкий, тяжкий чи середньої або невеликої тяжкості.

Види санкцій:

1. *Відносно-визначені* - має один вид покарання і вказує його нижчу та вищу межі:

- з нижчою (мінімумом) і вищою (максимумом) межами покарання – на строк «від» і «до» (особливо злісне хуліганство карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років);

- максимумом покарання (на строк «до») – визначається тільки вища межа покарання, більше за яку суд не може призначити покарання (насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом — до 5 років позбавлення волі; вимагання — обмеження волі до 5 років або позбавлення волі на той самий строк). Нижчою межею санкції є нижча межа, встановлена в нормі Загальної частини КК України для даного виду покарання.

2. *Альтернативні – санкції*, в яких міститься вказівка на два або кілька видів основних покарань, з яких суд обирає лише одне. Значна частина санкцій у діючому КК України є альтернативними (за викрадення електричних мереж, кабельних ліній та їх обладнання — штраф від 100 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк до трьох років).

3. Поняття і ознаки злочину. Склад злочину

Злочин - передбачене кримінальним законом винне суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що робить замах на правопорядок.

Ознаки: (Додаток 41)

- *суспільна небезпечність* – у результаті злочину (дії або бездіяльності) заподіюється істотна шкода (збиток) або ж створюється загроза заподіяння такої шкоди суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом;

- *протиправність* – злочином є лише діяння, прямо передбачене кримінальним законом;

- *винність* – кримінальній відповідальності підлягають тільки особи, винні у вчиненні злочину, тобто ті, які навмисно або з необережності вчинили суспільно небезпечні діяння;

- *караність діяння* – за будь-який вчинений злочин у законі передбачено конкретний вид і розмір покарання.

Склад злочину - це сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних елементів, що дозволяють розглядати конкретне суспільно небезпечне діяння як злочин. Склад злочину - це логічна модель, що закріплює типові ознаки злочинного діяння. (Додаток 42)

Елементами складу злочину є:

- 1) об'єкт злочину;
- 2) об'єктивна сторона злочину;
- 3) суб'єкт злочину;
- 4) суб'єктивна сторона злочину.

Тільки наявність усіх цих елементів у сукупності є підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності. Відсутність у скоєному хоча б одного з зазначених елементів означає відсутність складу злочину і відсутність підстави для притягнення до кримінальної відповідальності.

Об'єкт злочину - це ті суспільні відносини і блага, які захищаються кримінальним законом від злочинних посягань.

Об'єктивна сторона злочину - це зовнішня поведінка людини, яка виявляється в діянні, тобто дії (активній поведінці) або бездіяльності (пасивній поведінці). Абсолютна більшість злочинів скоюється шляхом дій. Проте в деяких випадках злочином визнається бездіяльність (халатність посадовців, ненадання допомоги хворому особою медичного персоналу і т.п.).

Суб'єкт злочину – фізична осудна особа, що досягла певного віку.

Кримінальна відповідальність за загальним правилом настає з 16-річного віку, а за найтяжчі злочини - з 14 років (за вбивство, умисне нанесення тілесних пошкоджень, що заподіяли розлад здоров'я, згвалтування, крадіжку, грабіж, розбій, злісне і особливо злісне хуліганство і т.п.). По деяких видах злочинів кримінальна відповідальність настає з 18 років (військові злочини і ін.).

Не підлягають кримінальній відповідальності особи, які під час здійснення суспільно небезпечного діяння знаходилися в стані неосудності, тобто не могли усвідомлювати свої дії або керувати ними унаслідок хронічної душевної

хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану.

Якщо суспільно небезпечні діяння вчинили особи, що не досягли встановленого законом віку, або визнані неосудними, то до них у судовому порядку застосовується не кримінальне покарання, а примусові заходи виховного або медичного характеру.

Суб'єктивна сторона злочину - це внутрішнє, психічне відношення особи до скоюваного суспільно небезпечного діяння (тобто вина). Злочином визнається тільки винне діяння, без вини не може бути кримінальної відповідальності. В деяких випадках в суб'єктивну сторону окрім вини включається *мотив* (внутрішня спонука) і *мета* злочину (модель результату, досягнення якого прагне винний).

Вина виражається в двох формах:

- 1) умислу (прямого або непрямого) і
- 2) необережності (злочинної самовпевненості або злочинної недбалості).

Злочин визнається вчиненим *умисно*, якщо особа, що його скоїла, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання (*прямий умисел*) або свідомо припускала настання цих наслідків (*непрямий*), наприклад, стрільба на вулиці п'яного хулігана, внаслідок чого убитий випадковий перехожий.

Злочин визнається вчиненим з *необережності*, якщо особа, що його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але самовпевнено і легковажно розраховувала на їх запобігання (*злочинна самовпевненість*) або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачати (*злочинна недбалість*). Прикладом злочинної самовпевненості є перевищення водієм допустимої швидкості, внаслідок чого він скоює наїзд на пішохода. А прикладом

злочинної недбалості є помилкове введення лікарем не тих ліків, внаслідок чого наступили важкі наслідки для пацієнта.

Від вини необхідно відрізнити *невинне спричинення шкоди* (казус, випадок), коли особа не передбачала і за обставинами справи не повинна була (або не могла) передбачати настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій. У цьому випадку кримінальна відповідальність виключається. Наприклад, громадянин послизнувся на дорозі і, падаючи, повалив іншого громадянина, внаслідок чого той одержав тілесні ушкодження.

Види злочинів: (Додаток 40)

За ступенем суспільної небезпеки виділяються:

а) особливо тяжкі злочини – позбавлення волі понад 10 років або довічне позбавлення волі (бандитизм, державна зрада, умисне вбивство, диверсія);

б) тяжкі – позбавлення волі до 10 років (контрабанда наркотиків, захоплення заручників, грабїж з проникненням у житло);

в) середньої тяжкості – позбавлення волі на строк не більше 5 років (наруга над могилою, порушення таємниці голосування, незаконна порубка лісу);

г) злочини невеликої тяжкості – позбавлення волі на строк не більше 2 років, або інше, м'якше покарання (випуск або реалізація недоброякісної продукції, незаконне розголошення лікарської таємниці).

4. Стадії злочину

Стадії вчинення злочину – це певні етапи його здійснення, які істотно різняться між собою ступенем реалізації злочинного наміру, характером діяння (дії або бездіяльності) та моментом закінчення. (Додаток 43)

У Кримінальному кодексі України визнаються злочинними і караними три стадії вчинення злочину:

1) готування до злочину;

2) замах на злочин, що разом із готуванням до злочину становить незакінчений злочин;

3) закінчений злочин.

Готування до злочину – підшукукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод.

Замах на злочин має місце, коли:

- скоєно діяння, безпосередньо спрямоване на вчинення певного злочину;
- злочин не доведений до кінця;
- причини закінчення злочину не залежать від волі винного (заклинило пістолет при спробі вбивства).

Закінченим злочин є тоді, коли злочинний намір повністю реалізований і діяння містить у собі всі ознаки складу злочину.

Кримінальне право передбачає добровільну відмову від доведення злочину до кінця, яка здійснюється на першій стадії злочину.

Добровільна відмова – остаточне припинення особою за своєю волею підготовки до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця.

5. Співучасть у вчиненні злочину

Співучасть – умисна спільна участь двох і більш осіб у вчиненні злочину. Вона може бути проста і складна. При *простій* співучасті усі учасники діють разом, а при *складній* ролі та обов'язки розподілені. Залежно від характеру виконуваних дій *співучасники злочину бувають чотирьох видів*: організатори, підбурювачі, пособники, виконавці. (Додатки 44, 45)

Організатором є особа, що організувала вчинення злочину або керувала його здійсненням. Організатор створює групу, розподіляє ролі між співучасниками, регулює і направляє їх діяльність.

Підбурювачем є особа, що схилила до скоєння злочину. Вона формує у інших співучасників бажання (рішучість) вчинити конкретний злочин.

Підбурювання може виражатися у формі порад, домовленостей, підкупу, примушення, погроз, наказу.

Пособником є особа, що сприяла вчиненню злочину порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод. Пособником вважається також особа, що заздалегідь обіцяла приховати злочинця, знаряддя та засоби скоєння злочину, сліди злочину або предмети, здобуті злочинним шляхом. Своїми діями пособник укріплює бажання і рішучість у інших співучасників вчинити злочин.

Виконавцем є особа, що безпосередньо вчинила злочин. Без виконавця немає співучасті, оскільки тільки він здійснює задуманий злочин, реалізує намір співучасників.

Ступінь і характер участі кожного зі співучасників у здійсненні злочину враховуються судом при призначенні покарання. Організатор злочину несе відповідальність за всі організовані їм злочини, вчинені будь-яким співучасником. Решта співучасників несе відповідальність за ті злочини, в підготовці або здійсненні яких вони брали участь.

6. Кримінальна відповідальність

та види покарань за кримінальним законодавством

Кримінальна відповідальність – правовідношення, що виникає між державою і злочинцем з приводу його особистих або майнових прав. Ці правовідносини виникають з моменту вчинення злочину.

Єдиною підставою кримінальної відповідальності є суспільно небезпечне, винне діяння, що містить всі ознаки складу злочину, передбаченого кримінальним законом.

Підстави звільнення від кримінальної відповідальності:

- добровільна відмова від доведення злочину до кінця;
- дійове каяття;
- примирення винного з потерпілим;
- передача особи на поруки;

- зміна обстановки;
- закінчення строків давності;
- застосування примусових заходів виховного характеру;
- амністія та помилування.

Однією з форм кримінальної відповідальності є кримінальне покарання.

Покарання – захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання є своєрідним мотиватором законслухняної поведінки. Застосування покарання є одним із завершальних етапів кримінальної відповідальності, юридичним наслідком злочину. Кримінальне покарання породжує судимість людини.

Мета покарання:

- кара за вчинений злочин;
- виправлення та перевиховання засуджених;
- запобігання вчиненню нових злочинів.

Кримінальна відповідальність передбачає *основні та додаткові види покарань*.

Основні покарання – призначаються у вирoku лише як самостійні покарання і не можуть бути приєднані до інших покарань. До них належать:

- *громадські роботи* – встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більше, як чотири години на день;
- *виправні роботи* – встановлюються на строк від 6 місяців до 2 років з обов'язковим відрахуванням у доход держави від 10 до 20 % із суми заробітку засудженого;
- *службові обмеження для військовослужбовців* – встановлюються на строк від 6 місяців до 2 років з відрахуванням у доход держави від 10 до 20 % грошового забезпечення засудженого;
- *арешт* – встановлюється на строк від 1 до 6 місяців;

- *обмеження волі* – встановлюється на строк від 1 до 5 років з утриманням особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства під наглядом і з обов'язковим залученням до праці;

- *тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців* – призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від 6 місяців до 2 років;

- *позбавлення волі на певний строк* – встановлюється на строк від 1 до 15 років і відбувається в кримінально-виконавчих установах;

- *довічне позбавлення волі* – позбавлення волі на строк не менше 25 років.

Додаткові покарання – призначаються разом з основними покараннями і самостійно застосовуватись не можуть. До них належать:

- позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу – призначається лише при засудженні особи за тяжкий чи особливо тяжкий злочин;

- конфіскація майна – встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини.

Покарання, які можуть призначатись і як основні, і як додаткові:

- *штраф* – встановлюється у межах від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

- *позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю* – призначається на строк від 2 до 5 років як основне і від 1 до 3 років як додаткове покарання.

Обставинами, що пом'якшують відповідальність, визнаються:

- вчинення злочину внаслідок збігу важких особистих або сімейних обставин, через матеріальну або іншу залежність, під впливом погрози або примусу, сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого;

- вчинення злочину при перевищенні меж необхідної оборони;

- вчинення злочину неповнолітнім, жінкою в стані вагітності ;

- щиросердне каяття або явка з повинною, сприяння розкриттю злочину; запобігання настанню шкідливих наслідків злочину, добровільне відшкодування нанесеного збитку або усунення заподіяної шкоди.

Обставини, що обтяжують відповідальність:

- вчинення злочину особами, які раніше вчинили злочин, що знаходяться в стані сп'яніння, організованою групою;
- з використанням підлеглого або іншого залежного положення особи, відносно якої вчинено злочин;
- відносно малолітньої, старої або особи, що знаходиться в безпорадному стані;
- з корисливих або інших мотивів;
- спричинення злочином тяжких наслідків;
- підбурювання неповнолітніх до вчинення злочину або залучення неповнолітніх до участі в злочині;
- з особливою жорстокістю або знуцанням над потерпілим тощо.

До неповнолітніх замість кримінального покарання судом можуть застосовуватися ***примусові заходи виховного характеру***, до яких належать:

- 1) обов'язок публічно або в іншій формі принести вибачення потерпілому;
- 2) попередження;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків або педагогічного чи трудового колективу;
- 4) покладання на неповнолітнього, що досяг 15-річного віку і має майно або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяний збиток;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на термін не більше 3 років. Такими установами є загальноосвітні школи соціальної реабілітації (для осіб у віці від 11 до 14 років) і професійні училища соціальної реабілітації (для осіб у віці від 14 до 18 років).

Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах, максимально для них пристосованих.

Особливим є порядок призначення покарання неповнолітнім. Суд, призначаючи покарання неповнолітньому, повинен враховувати умови його життя і виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.

Питання для самостійної роботи:

1. Розкрийте поняття, систему, принципи та завдання кримінального права України.
2. Дайте загальну характеристику Кримінального кодексу України.
3. Дайте визначення поняття злочин.
4. Назвіть ознаки, що характеризують наявність злочину.
5. Дайте класифікацію злочинів.
6. Розкрийте поняття та елементи складу злочину.
7. Які стадії злочину ви знаєте?
8. Розкрийте поняття множинності злочинів та його форм.
9. Поняття і види співучасті.
10. Які є види кримінального покарання?
11. Назвіть та охарактеризуйте обставини, що виключають злочинність діяння.
12. Перерахуйте обставини, що пом'якшують покарання.
13. Назвіть злочини, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років.
14. Кримінальна відповідальність співучасників.
15. Назвіть обставини, які обтяжують кримінальну відповідальність.
16. Назвіть підстави звільнення від кримінальної відповідальності.

Темі рефератів:

1. Визначення, ознаки та підстави кримінального покарання.

2. Кримінальна відповідальність та її підстави.
3. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.
4. Підстави, які пом'якшують та обтяжують покарання.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. Методичні завдання

1. Зобразити схематично співвідношення таких понять, як злочин і правопорушення.
2. Скласти схему ознак, що характеризують наявність злочину.
3. Заповнити таблицю з обставинами, що пом'якшують та обтяжують покарання.
4. Використовуючи Кримінальний кодекс України, вписати види звільнення від кримінальної відповідальності.
5. Розташувати в логічній послідовності стадії скоєння злочину: добровільна відмова від доведення злочину до кінця; замах на злочин; закінчений злочин; готування до злочину.

Завдання 2. Рольова гра «Екскурсія до інспекції у справах неповнолітніх»

«Інспектор» повинен ознайомити студентів з особливостями кримінальної відповідальності неповнолітніх, навести приклади з реальних судових справ, розповісти про дії служби.

«Соціолог» ознайомить з сучасними та історичними тенденціями щодо скоєння злочинів неповнолітніми, їх причинами та наслідками.

«Психолог» розповість про причини дитячої та підліткової злочинності, охарактеризує психічний стан та особливості неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки, проведе психологічний тренінг.

Студенти-екскурсанти повинні ставити запитання до фахівців, наводити власні приклади, обговорювати проблеми й шукати шляхи їх розв'язання.

Завдання 3. Розв'язування задач

1. Щоб позбутися конкурента, підприємець Волков вирішив вбити підприємця Козлова. З цією метою він найняв вбивцю Сорокіна, який ніде не працював, вів паразитичний спосіб життя, повернувся з колонії, де відбував покарання за вбивство. Для вчинення злочину Волков дав Сорокіну пістолет «Макарова» і заряджену патронами обойму. За вчинене вбивства Волков пообіцяв Сорокіну винагороду – 5 тисяч євро. Вислідивши жертву, Сорокін вчинив вбивство Козлова в під'їзді його будинку, вистріливши в нього чотири рази. *Зробити юридичний аналіз зазначених злочинних дій.*

2. Маючи при собі фінські ножі Зобов і Верес, скориставшись відсутністю сторожа, розбили вікно вітрини магазину та проникли в приміщення, де взяли 5 пляшок вина на загальну суму 40 гривень. Коли вони почали виходити з магазину, з'явився сторож, який зробив спробу їх затримати і вилучити крадене. Тоді вони наставили на нього ножі, пригрозили вбивством і зникли з пляшками вина. *Дайте кримінально-правову оцінку діям Зобова та Вереса. Відповідь поясніть.*

3. Максаков, працюючи на автовантажівці, порушив інструкцію з техніки безпеки: перевозив по території меблевої фабрики надгабаритний вантаж, частина якого впала на одного з учнів, які були на екскурсії, заподіявши йому середньої тяжкості тілесні ушкодження. Максакова було засуджено за ч. 1 ст. 286 КК. *Установити, чи правильно суд визнав об'єкт злочину.*

4. Під час передвиборчого мітингу одного з народних депутатів України громадян Новіков кинув у депутата ніж, чим заподіяв йому тяжкі тілесні ушкодження. Під час допиту з'ясувалось, що Новіков помилився. Він хотів убити свого знайомого що знаходився поруч з депутатом. *Кваліфікуйте дії Новікова.*

5. Майданюк, працюючи бригадиром, наказав робітникам Савчуку і Рубчуку наглушити риби у річці за допомогою електричного струму, давши їм

моток дроту. Під час глушіння риби струмом напругою 380 вольт, був смертельно травмований Назаренко, який приєднався до Сачука і Рубчука. *Зробити юридичний аналіз дій зазначених осіб.*

6. Сорокін на пляжі познайомився з Ласточкіною і запросив її до себе додому подивитися відеофільм та попиту каву. Після перегляду Сорокін запропонував Ласточкіній залишитися в нього на ніч. Коли та відмовилась, зачинив двері і, погрожуючи ножем, кілька разів вступив з нею в статевий зв'язок. Ранком Сорокін відвів Ласточкіну додому. Через два дні він прийшов до неї і, побачивши, що господарів немає вдома, знову вчинив з нею насильницький статевий акт. *Проаналізувати злочинні дії Сорокіна.*

7. З ревнощів, Приходько побив свою жінку. Це призвело до переривання тримісячної вагітності. Про те що жінка вагітна Приходько не знав. Розлад здоров'я жінки становив 15 днів. *Кваліфікуйте дії Приходька.*

8. Інструктор з плавання Руденко вийшов з басейну під час занять, бо його викликав директор спортивного комплексу. Діти, які були на занятті почали стрибати з трампліну і один з них потонув. *Як кваліфікувати дії інструктора?*

9. Медсестри Чулаєвська та Ряба під час взяття крові у донорів вилучили кров у великій кількості. Надлишок вони потім оформили як здану від вигаданих осіб, а гроші забрали собі. *Визначте склад злочину.*

10. Гурченко із хуліганських мотивів застосовуючи газовий пістолет, якого мав при собі, завдав болю перехожим, яких випадково зустрів по дорозі. *Проаналізуйте ситуацію.*

11. Сиренко, намагаючись запобігти крадіжкам яблук з власного садка, огородив його сталевим дротом і підключив до електромережі, почепивши табличку «Під напругою». Пізнього вечора, шукаючи свого кота, Попова

випадково доторкнулася до цього дроту і була смертельно травмована. *Чи нестиме відповідальність Сиренко?*

12. Група неповнолітніх поверталась додому з дискотеки. Проходячи повз кладовище, 17-літній Остапчук та 15-літній Гладов, перебуваючи напідпитку, пошкодили два могильних пам'ятники і тут же були затримані сторожем. У своїх показаннях хлопці стверджували, що у стані сп'яніння вони не розуміли, що роблять. *Чи є дії хлопців злочинними? Які міри можуть бути застосовані до них?*

13. Пилипенко, що працює на м'ясокомбінаті, вкрав 50 кг ковбаси і домовився з Івановим, начальником охорони, щоб той організував йому безпечний перехід прохідної за винагороду, а з водієм Карповим, - про доставку ковбаси додому Пилипенку. Під час завантаження ковбаси їх було затримано працівниками міліції. *Як визначити відповідальність кожного?*

14. Двоє підлітків, побачивши, як у магазині громадянка Стоянова вийняла з гаманця кілька сотень гривень, вирішили її пограбувати і почали спостерігати за нею, вичікуючи зручного моменту. Коли Стоянова зайшла в темну арку, хлопці напали на неї, вдаривши її. Жінка впала та вдарилася головою об асфальт. Хлопці почали її обшукувати, та в цей час їх затримав міліцейський патруль, що проходив поруч. *Визначте ознаки та стадії злочину.*

Завдання 4. Тести-тренінги

1. Визначте форму вини: «особа усвідомлює суспільно-небезпечний характер своїх дій, передбачає можливість настання шкідливих наслідків, не бажає, але допускає їх настання»:

- а) прямий умисел;
- б) непрямий умисел;
- в) злочинна легковажність як різновид необережності.

2. Чи відповідатиме за крадіжку той, хто втік:

- а) так;
- б) ні.

Відповідь поясніть

3. Визначте злочин проти власності, який полягає в таємному викраденні чужого майна:

- а) розбій;
- б) грабіж;
- в) крадіжка;
- г) шахрайство.

4. На який строк призначаються виправні роботи без позбавлення волі:

- а) від одного до п'яти місяців;
- б) від двох місяців до двох років;
- в) до двох місяців;
- г) від шести місяців до одного року?

5. Юридичний критерій неосудності:

- а) хронічна душевна хвороба;
- б) тимчасовий розлад психіки;
- в) недоумство;
- г) нездатність особи керувати своїми діями.

6. Основне кримінальне покарання, яке може застосовуватися до неповнолітніх:

- а) довічне позбавлення волі;
- б) штраф;
- в) позбавлення права займатися певною діяльністю;

г) виправні роботи.

7. За що настає кримінальна відповідальність:

- а) за вчинення злочину;
- б) за порушення авторських прав;
- в) за здійснення дисциплінарної провини;
- г) за заподіяння матеріальної шкоди.

8. Визначте одну з форм злочинної діяльності:

- а) осудність;
- б) співучасть у злочині;
- в) злочинне групування;
- г) злочинна поведінка.

9. Хто не підлягає відповідальності згідно з Кримінальним кодексом України за злочини, скоєні на території України:

- а) іноземці;
- б) юридичні особи;
- в) біпатриди.

10. Визначте основне покарання:

- а) позбавлення спеціального звання;
- б) обмеження волі;
- в) позбавлення рангу;
- г) конфіскація майна.

11. Вид співучасників за наведеним визначенням. Особа, яка умовляннями, підкупом, погрозою, примушенням чи іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину:

- а) виконавець (співвиконавець);
- б) організатор;
- в) підбурювач;
- г) пособник.

12. Вид злочинного діяння, яке містить стадії здійснення злочину:

- а) через необережність;
- б) через недбалість;
- в) умисний злочин;
- г) із непрямым наміром.

13. Максимальне покарання, яке може бути застосоване до неповнолітніх:

- а) позбавлення волі на строк не більше 10 років;
- б) позбавлення волі на 15 років;
- в) позбавлення волі на строк не більше 5 років;
- г) довічне ув'язнення.

14. Визначте кваліфікацію подій, коли громадянин Антоненко, погрожуючи ножем, відібрав у жінки сумку, де були гроші. Скоєно:

- а) грабіж;
- б) крадіжку;
- в) розбій.

15. Визначте вид злочинних діянь, що містять стадію скоєння злочину:

- а) через необережність;
- б) через недбалість;
- в) із прямим наміром;
- г) із непрямым наміром.

16. Визначте вік, з якого настає кримінальна відповідальність за загальним правилом:

- а) 14 років;
- б) 15 років;
- в) 16 років;
- г) 17 років;

Завдання 5. Визначити:

1. Відповідно до частини першої ст. 136 Кримінального кодексу України: «Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан особи належним установам чи особам, якщо це спричинило тяжкі тілесні ушкодження, - караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців.» *Що у цій статті є диспозицією, гіпотезою, санкцією?*

2. Громадянин Овчаренко скоїв злочин 20 серпня 2001р. за який, діючим на той час кримінальним законом, було передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 1 до 5 років. З першого вересня 2001р. почав діяти закон, за яким за той самий злочин передбачалося покарання у вигляді обмеження волі на строк до 3-ох років або арешт до 6 місяців, або штраф до 50 неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Однак на момент винесення вироку почав діяти закон, який передбачав за вищевказаний злочин покарання у вигляді штрафу до 60 неоподаткованих мінімумів доходів громадян або арешт на строк до 5 місяців, або обмеження волі на строк до 4-ох років. *За яким законом має бути засуджено Овчаренка?*

Завдання 6. Гра «Правовий театр»

Розіграти міні-сценку злочину. Група повинна визначити правову ситуацію та дати їй оцінку.

Література та джерела:

1. Вереша Р.В. Кримінальне право України. Загальна частина. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 960 с.
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 станом на 18.09.2012 № 5288-VI // ВВР. – 2013. – № 37. – Ст.490.
3. Кримінальне право України / Кузнецов В.В., Савченко А.В. / Навч. посіб. / За заг. ред. О. М. Джури. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 392 с.
4. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / за ред. М. І. Мельника, В.А. Клименка. — К.: Атіка, 2008. — 375 с.
5. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — 496 с.
6. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка - 9-те вид., переробл. та допов – К.: Юридична думка, 2012 – 1316 с.
8. Селецький С.І. Кримінальне право України. Загальна част. 2-ге видання. Навчальний Посібник. - К. : ЦУЛ, 2008 – 248 с.
9. <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/index.htm> – Форум права (електронне наукове фахове видання).

Тема 12. Основи земельного права

Лекційні та семінарські питання

1. Загальна характеристика земельного права.
2. Види земель та їх правовий статус.
3. Права й форми власності на землю.
4. Приватизація землі.

5. Відповідальність за порушення земельного законодавства.

Мета вивчення: надати теоретичних знань у сфері правового регулювання відносин з ефективного використання та охорони земель та земельних ділянок, що належать суб'єктам земельних правовідносин у галузі використання, відтворення та охорони земель, регулювання плати за землю, гарантій реалізації та захисту земельних прав суб'єктів тощо, а також формування у студентів практичних навичок щодо самостійного розв'язання проблем, пов'язаних з реалізацією норм земельного законодавства.

Завдання:

- ознайомити студентів з положеннями земельного права;
- навчити використовувати положення земельного права при вирішенні земельних спорів;
- ознайомитися з видами земель;
- охарактеризувати форми власності на землю;
- з'ясувати, якою мірою чинне земельне законодавство відповідає Конституції України, земельній реформі, започаткованій у країні в 1991 р.;
- висвітлити правничий матеріал на основі використання різних джерел земельного законодавства в Україні;
- навчити застосовувати правові знання з національного земельного права для оцінювання юридичних фактів, виявлення тенденцій розвитку цієї галузі законодавства України.

Конспект лекції до теми 12

1. Загальна характеристика земельного права

Земельне право — це галузь права, що регулює земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, створення умов для підвищення ефективності цього процесу, охорони прав організацій і громадян як землевласників і землекористувачів.

Земельні відносини — це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею.

Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування і органи державної влади.

Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки й права на них, у тому числі на земельні частки.

Предметом правового регулювання земельного права є відносини з володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами, а також їх охорони і раціонального використання.

Головними джерелами земельного права є Конституція України, Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 р., набрав чинності з 1 січня 2002 р.

2. Види земель та їх правовий статус

До земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови й землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на такі категорії:

- **землі сільськогосподарського призначення** — надані для виробництва сільськогосподарської продукції;

- **землі житлової і громадської забудови** — земельні ділянки в межах населених пунктів, що використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування;

- **землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення** — це ділянки суші й водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність;

- **землі оздоровчого призначення** — землі з природними лікувальними властивостями;

- **землі рекреаційного призначення** — землі, що використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів;

- *землі історико-культурного призначення* – землі, на яких розташовані: історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, меморіальні парки, меморіальні (цивільні та військові) кладовища, могили, історичні чи меморіальні садиби, будинки, споруди і пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями; городища, кургани, давні поховання, пам'ятні скульптури та мегаліти, наскальні зображення, поля давніх битв, залишки фортець, військових таборів, поселень і стоянок, ділянки історичного культурного шару укріплень, виробництв, каналів, шляхів; архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів, споруди цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, садово-паркові комплекси, фонова забудова;

- *землі лісового фонду* – землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані й використовуються для потреб лісового господарства;

- *землі водного фонду* – землі, зайняті: морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, а також островами; прибережними захисними смугами уздовж морів, річок та навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; береговими смугами водних шляхів;

- *землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони* та іншого призначення – земельні ділянки, надані в установленому порядку підприємствам, установам та організаціям для здійснення відповідної діяльності.

Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади і органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень.

3. Права й форми власності на землю

Право власності на землю — це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Земля в Україні може перебувати у

приватній, комунальній і державній власності.

Суб'єкти права власності на землю:

- громадяни і юридичні особи — на землі приватної власності;
- територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, — на землі комунальної власності;
- держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, - на землі державної власності.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

- придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- безоплатної передачі із земель державної та комунальної власності;
- приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
- прийняття спадщини.

Юридичні особи можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у разі:

- придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду;
- прийняття спадщини;
- виникнення інших підстав, передбачених законом.

Комунальна власність — землі, що належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст. У комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності.

Державна власність — усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. Право державної власності на землю набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів

Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій відповідно до закону.

Спільна власність – з визначенням частки кожного з учасників (спільна часткова власність) або без визначення часток (спільна сумісна власність). Право спільної власності на землю посвідчується державним актом на право власності на землю.

Окрім права власності Земельний кодекс передбачає право користування, оренди, сервітуту та інші права відносно землі.

Право постійного користування земельною ділянкою — це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку.

Право оренди земельної ділянки — це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності.

За оренду землі сплачується орендна плата.

Право земельного сервітуту — це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). При цьому встановлюються такі земельні сервітути:

- право проходу й проїзду на велосипеді;
- право проїзду на транспортному засобі наявним шляхом;
- право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій тощо.

4. Приватизація землі

Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами і державою виключно відповідно до закону. Одним із способів набуття права приватної

власності на землю є її приватизація. Приватизація землі в Україні регулюється нормативно-правовими актами, до яких належить Земельний кодекс України, який був прийнятий 25 жовтня 2001 року і введений в дію з 1 січня 2002 року, інші закони, Декрет Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 року «Про приватизацію земельних ділянок» та деякі інші нормативно-правові документи.

Відповідно до норм Земельного кодексу України громадяни України мають *право на одержання у власність земельних ділянок для:*

- ведення сільського (фермерського) господарства;
- ведення особистого підсобного господарства;
- будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибна ділянка);
- садівництва;
- дачного і гаражного будівництва.

Приватизація земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій здійснюється працівниками цих підприємств, установ та організацій, а також пенсіонерами з числа таких працівників. Кожному із суб'єктів, які приватизують названі земельні ділянки, визначаються їх земельні частки (паї). Рішення про це приймають органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень, за клопотанням працівників цих підприємств, установ та організацій. Землі таким суб'єктам у приватну власність передаються безоплатно.

Громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах:

- *для ведення фермерського господарства* — в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано кілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній у цих підприємствах. У разі відсутності

сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району;

- для ведення особистого сільського господарства — не більше 2,0 га;
- для ведення садівництва — не більше 0,12 га;
- для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) у селах — не більше 0,25 га, в селищах — не більше 0,15 га, в містах — не більше 0,10 га;
- для індивідуального дачного будівництва — не більше 0,10 га;
- для будівництва індивідуальних гаражів — не більше 0,01 га.

На період до 1 січня 2015 року - громадяни і юридичні особи можуть набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення загальною площею до 100 га. Ця площа може бути збільшена у разі успадкування земельних ділянок за законом.

Громадяни України мають право продавати або іншими способами відчужувати земельні ділянки без зміни їх цільового призначення.

Договір купівлі-продажу або інші способи відчужування земельної ділянки посвідчуються в нотаріальному порядку і реєструються у сільській, селищній, міській раді, на території якої розташована земельна ділянка.

Продаж земельної ділянки проводиться за ціною, встановленою угодою сторін, але ця ціна не може бути меншою за нормативну ціну землі. Ціна земельної ділянки за договором купівлі-продажу є підставою для сплати державного мита, а також для розрахунків при заставі земельної ділянки.

Відповідно до Земельного кодексу України право на землю мають і приватні несільськогосподарські підприємства, установи та організації. Вони можуть набувати у власність землі сільськогосподарського та іншого призначення для ведення підсобного господарства.

Земельним кодексом України встановлюється певний **порядок приватизації земельних ділянок**. Так, громадянин, зацікавлений у приватизації земельної ділянки, яка перебуває в його користуванні, подає заяву до відповідної

районної, Київської чи Севастопольської міської державної адміністрації або сільської, селищної, міської Ради за місцем знаходження земельної ділянки. При цьому рішення органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування щодо приватизації земельних ділянок приймається у місячний строк на підставі технічних матеріалів і документів, що підтверджують розмір земельної ділянки.

Приватизація в Україні здійснюється у трьох основних напрямках: майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельних ділянок. Порядок проведення приватизації регулюється чинним законодавством.

5. Відповідальність за порушення земельного законодавства

Угоди, укладені з порушенням встановленого законом порядку купівлі-продажу, дарування, застави, обміну земельних ділянок, визнаються недійсними за рішенням суду.

Громадяни і юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства за такі **порушення**:

- укладення угод з порушенням земельного законодавства;
- самовільне зайняття земельних ділянок;
- псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами;
- розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель;
- невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням;
- порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;
- знищення межових знаків;
- приховування від обліку і реєстрації та перекручення даних про стан

земель, розміри й кількість земельних ділянок;

- непроведення рекультивації порушених земель;

- знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень;

- невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту;

- самовільне відхилення від проектів землеустрою;

- ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них;

- порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок.

За ступенем суспільної шкоди земельні правопорушення поділяють на злочини і проступки. До злочинів у галузі земельного правопорядку відносять суспільно небезпечні діяння, за вчинення яких передбачено кримінальну відповідальність (забруднення або псування земель, безгосподарське використання земель; порушення правил екологічної безпеки тощо).

Усі інші неправомірні дії, які порушують земельний правопорядок, належать до проступків, які у свою чергу за галузевою належністю поділяються на дисциплінарні, адміністративні та цивільно-правові.

Питання для самостійної роботи:

1. Розкрийте поняття, систему, принципи та завдання земельного права України.
2. Поняття і види земельних правовідносин.
3. Суб'єкти, об'єкти та зміст земельних правовідносин.
4. Які види земель існують в Україні?
5. У чому полягає сутність приватизації землі?
6. Основні права та обов'язки власників земельних ділянок.
7. Які землі належать до земель сільськогосподарського призначення?

8. Кому і з якою метою передаються у власність і користування землі сільськогосподарського призначення?
9. На якій підставі відбувається визначення земель придатних для сільського господарства?
10. У чому полягає пріоритетність земель сільськогосподарського призначення?
11. Який порядок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств?
12. З чого можуть складатися землі фермерського господарства?
13. Які особливості використання земельних ділянок для садівництва?
14. Які особливості використання земельних ділянок для городництва?
15. Хто є суб'єктами права на землі сільськогосподарського призначення?

Теми рефератів:

1. Поняття і система земельного права.
2. Методи регулювання в земельному праві.
3. Земля як об'єкт права власності.
4. Основні підстави й умови набуття прав на землю громадянами та юридичними особами.
5. Відповідальність за порушення земельного законодавства.

Завдання до семінарського заняття:

Завдання 1. Методичні завдання

1. Зобразити схематично види власності на землю.
2. Накреслити схему форм власності на землю.
3. Заповнити таблицю «Права та обов'язки землекористувачів».
4. Спираючись на земельне законодавство, розкрити порядок придбання земельних ділянок на підставі цивільно-правових правочинів.

Завдання 2. Тести-тренінги

1. Предмет земельного права це:
  - а) всі суспільні відносини;
  - б) суспільні земельні відносини;
  - в) суспільні відносини, що регулюються нормами природоохоронного законодавства.
2. Під принципами земельного права розуміють:
  - а) керівні засади у земельному законодавстві, що виражають сутність норм земельного права;
  - б) дію його інститутів;
  - в) поняття, що узагальнюють правову характеристику землі.
3. Принцип реальності і гарантування суб'єктивних прав суб'єктів земельних правовідносин проявляється:
  - а) у цільовому і раціональному використанні земель;
  - б) у нормах Конституції, що визначає права і свободи людини та їх гарантії;
  - в) у встановленні змісту і порядку здійснення державного контролю за використанням та охороною земель.
4. Принцип пріоритетності земель сільськогоспо дарського призначення полягає:
  - а) у їх раціональному та ефективному використанні;
  - б) у погодженні проектів землеустрою;
  - в) у наданні їх насамперед для сільськогосподарських потреб.
5. Система земельного права — це...

- а) сукупність нормативно-правових актів, що регулюють земельні відносини;
- б) сукупність правових інститутів, кожен з яких складається з групи юридичних норм, що регулюють однорідні земельні відносини.
- в) єдність принципів і функцій земельного права.

6. Право власності на землю набувається громадянами з метою:

- а) пошуку корисних копалин;
- б) її продажу;
- в) для облаштування житла, садівництва, городництва, виробництва сільськогосподарської продукції для власних потреб.

7. Хто виступає суб'єктом права державної власності на землю в Україні?

- а) держава;
- б) Кабінет Міністрів України;
- в) Фонд державного майна України.

8. Громадяни України можуть бути суб'єктами права власності на землю за таких обставин:

- а) за наявності у них іншого майна;
- б) при погашеній або знятій судимості;
- в) за наявності у них цивільної правоздатності.

9. Право землекористування припиняється:

- а) у разі використання земельної ділянки способом, що суперечить екологічним вимогам;
- б) у разі невикористання її взагалі;
- в) у разі здійснення на ній права земельного сервітуту.

10. Орендодавцями землі є громадяни і юридичні особи, в яких перебувають земельні ділянки:

- а) на праві повного господарського відання;
- б) на праві довічного користування;
- в) у власності.

11. В яких випадках виникає право власності на земельну ділянку?

- а) після встановлення землевпорядними організаціями меж земельної ділянки в натурі;
- б) після реєстрації у відповідних органах місцевого самоврядування;
- в) після одержання державного акта на земельну ділянку.

12. Що є підставою для укладання договору купівлі-продажу земельної ділянки?

- а) його нотаріальне посвідчення;
- б) рішення відповідної ради;
- в) довідка органу землевпорядкування.

13. Чи мають право громадяни продавати частку (пай) земельної ділянки?

- а) не мають право;
- б) мають право якщо є сертифікат;
- в) мають право лише дарувати.

14. Цивільно-правова відповідальність за земельне правопорушення являє собою форму державного примусу, що полягає у:

- а) невігідних моральних наслідках для правопорушника;
- б) застосуванні до нього примусових санкцій;
- в) невігідних майнових наслідках для правопорушника.

15. Підставою юридичної відповідальності за земельні правопорушення є:

- а) вчинення земельного правопорушення;
- б) вчинення злочину;
- в) вчинення адміністративного проступку.

16. Громадянам України за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування земельні ділянки для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель і гаражного будівництва можуть передаватися:

- а) за плату у власність;
- б) безоплатно у користування;
- в) лише в оренду;
- г) безоплатно у власність або надаватися в оренду.

17. До земель житлової та громадської забудови належать:

а) земельні ділянки, призначені для закладання багаторічних плодкових насаджень;

б) земельні ділянки у межах населених пунктів, що їх використовують для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування;

в) земельні ділянки поза межами населених пунктів, що їх використовують для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування.

18. До видів юридичної відповідальності за земельні правопорушення належать:

- а) кримінальна, адміністративна;
- б) цивільно-правова, дисциплінарна;
- в) адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна;
- г) кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна.

19. Які норми безоплатної передачі земельних ділянок – для індивідуального дачного будівництва – громадянам з державної або комунальної власності?

- а) до 0,5 га;
- б) до 0,12 га;
- в) до 0,1га.

20. До прав землекористувачів належать:

- а) право змінювати цільове призначення землі;
- б) самостійно господарювати на землі;
- в) передавати земельну ділянку у користування будь-яким особам на необмежений строк.

21. До земель України належать:

а) усі землі в межах її території, у тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії;

б) лише землі в межах її території, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії;

в) лише землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії.

22. Для ведення особистого селянського господарства земельні ділянки на праві власності можуть мати:

- а) лише громадяни України;
- б) особи без громадянства;
- в) лише громадяни України та іноземні громадяни.

Завдання 3. Розв'язування задач

1. До районної ради звернувся мешканець села Вишняки Юшко у зв'язку з тим, що частина його земельної ділянки має бути викуплена сільрадою у зв'язку з розбудовою приміщення сільради. Термін підготовки і передачі до викупу було встановлено півроку. *Класифікуйте правомірність дій сільради.*

2. До суду звернувся керівник санаторію «Перлина» Кузьменко з заявою, що йому місцева рада відмовила виділити 0,1 га земель сільськогосподарського призначення для вирощування сільськогосподарської продукції для власних потреб, так як санаторій не є сільськогосподарським підприємством.

Чи правомірні дії сільради, класифікуйте.

3. Голова рійної ради Пухляк прийняв рішення виділити землі сільськогосподарського призначення для потреб не пов'язаних з веденням сільського господарського виробництва під забудівлю. *Класифікуйте правомірність його дій та яка має бути відповідальність якщо дії неправомірні?*

4. Громадянин Бойко звернувся до уповноваженого органу про передачу йому у приватну власність на платній основі 40 соток земель лісового фонду із частини лісу. *Органи місцевого самоврядування йому відмовили, чи правомірне рішення?*

5. Гаражно-будівельному кооперативу було пред'явлено самовільне захоплення землі під забудову гаражів. Тобто гаражі почали будувати без належної документації. *За якими цивільно-правовими угодами повинно здійснюватись набуття права власності на земельні ділянки?*

6. У прибережній захисній смузі річки Ірпінь (класифікується як мала річка) фермерське господарство влаштувало літній табір для худоби. *Класифікуйте правомірність цих дій.*

7. Між господарями двох сусідніх земельних ділянок виник спір, відповідно до плодівих дерев вишень і абрикосів, які росли на межі. Громадянин

Климчук не дозволяв збирати врожай громадянину Маляренку, мотивуючи це тим що він власноручно саджав ці дерева на межі. Відповідно до цього громадянин Маляренко звернувся до сільської ради з проханням вирішити спір, а саме чи має він право на збір врожаю з дерев що ростуть на межі.

8. Громадянин Цушко звернувся до сільської ради з проханням передати йому на безоплатній основі 0, 15 га земель для ведення садівництва. Сільрада відмовила йому. *Кваліфікуйте дії сільради.*

9. Громадянин міста Судак (Автономна республіка Крим) Мірзоев самовільно захопив земельну ділянку для власних потреб. *Яка відповідальність передбачена за ці дії?*

10. Чоловічий монастир, розташований на околиці міста Золочева, в особі наставника звернувся до органів місцевого самоврядування виділити їм 2 га земель сільськогосподарського призначення у власність для ведення підсобного сільського господарства. Органи відмовили в цьому. *Чи правомірні дії органів?*

11. Працівник відділу землевпорядкування Хор Ямпільського району Сумської області приховав інформацію про наявність земель запасу які відносяться до категорії земель сільськогосподарського призначення. *Яка відповідальність передбачена за ці дії?*

12. До Державного комітету України по земельних ресурсах звернувся житель Тернопільської області В. з проханням роз'яснити зміст ст. 121 Земельного кодексу України, а саме: 1) чи всім громадянам України надається до 2 га землі для ведення особистого селянського господарства, чи лише тим, які мають господарський номер, зареєстрований у сільській раді? 2) якщо в селянському дворі проживає п'ять громадян України, то скільки землі вони можуть отримати для ведення особистого селянського господарства – до 10 га чи до 2 га? *Надайте юридичну консультацію жителям Тернопільської області з питань, поставлених у зверненні.*

13. Між господарями сусідніх земельних ділянок виник спір, відносно дерев що розташовані на межі їх сусідніх ділянок, а саме: власник Конюх запропонував сусіду Яремі корчанути дерева що розташовані на межі, на що той відповів вони служать як межові знаки. *Як необхідно вирішити даний спір.*

14. За рішенням голови сільської ради у фермерів Бондаря і Кравченка було вилучено по 5,0 га орних земель, а у сільгоспкооперативу «Слава Україні» – 10 га орних земель для будівництва лікарняного комплексу. Із зазначеними фізичними і юридичними особами вилучення земель попередньо не було узгоджено, а також не розв'язано питання щодо відшкодування збитків.

- *Чи відповідають дії голови сільської ради нормам земельного законодавства?*

- *Які особи, в якому порядку і в якому обсязі зобов'язані відшкодувати шкоду фермерам і сільгоспкооперативу?*

- *Назвіть суб'єктів права на землі сільськогосподарського призначення.*

15. Група іноземних громадян – співробітників посольств звернулася до міської адміністрації з проханням передати їм у власність земельну ділянку під будівництво гаражів.

- *Назвіть підстави набуття права на землю згідно з Земельним кодексом України.*

- *Який порядок надання земельних ділянок іноземним громадянам?*

- *Від імені міської адміністрації дайте відповідь на звернення іноземних громадян про надання земельних ділянок.*

16. Органи місцевого самоврядування села Шпильки встановили, що громадянин Марчук знищив межові знаки меж землекористування. *Яка відповідальність передбачена за ці дії?*

17. Вісім років тому громадянинові Ковтуну було надано земельну ділянку для спорудження житлового будинку. Через брак коштів будинок він не звів, але

земельну ділянку обробляв і сплачував сільськогосподарський податок. Громадянин Ковтун має намір приватизувати зазначену земельну ділянку.

- *Який порядок безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами передбачено земельним законодавством?*

- *Який орган влади розв'язує питання про надання громадянам земельних ділянок для будівництва?*

- *Чи може громадянин Ковтун приватизувати надану йому земельну ділянку?*

18. Громадянин Лещенко звернувся до органів місцевого самоврядування з проханням виділити йому із земель комунальної форми власності у приватну власність земельну ділянку для городництва в розмірі 12 соток. Органи місцевого самоврядування відмовили йому в цьому. *Чи правомірні дії органів?*

19. Сім'я Одинцових із чотирьох осіб мешкає у власному будинку в селі. Поряд з їхньою садибою розташована земельна ділянка розміром 0,20 га. Одинцов вирішив збудувати на ній новий будинок і подав до сільської ради заяву про передачу йому у власність вищезгадану ділянку. Наступного дня до сільської ради надійшла заява від громадянина Прокопенка, сім'я якого складається з двох осіб, про передачу йому у власність земельної ділянки, на яку претендує Одинцов, для ведення особистого селянського господарства. Згодом саме громадянинові Прокопенку було виділено зазначену земельну ділянку.

- *Чи правильні дії сільської ради стосовно виділення земельної ділянки Андрущенко, який має меншу сім'ю і заяву подав пізніше від Сунцових?*

- *З якого моменту у громадянина виникає право власності на землю?*

- *Які норми безоплатної передачі земельних ділянок громадянам передбачені Земельним кодексом України?*

- *Хто може бути суб'єктом земельних правовідносин?*

Література та джерела:

1. Беженар Г. М., Бердніков Є. С, Бондар Л. О., Гавриш Н. С, Гуревський В. К. Земельне право України: Підручник / Одеська національна юридична академія / О. О. Погрібний (ред.), 1.1. Каракаш (ред.). – К.: Істина, 2003. – 446 с.
2. Возняк Р.П., Ступень М.Г., Падляк І.М. Земельно-правовий процес: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-ге видання, стереотипне. – Львів: Новий Світ-2007, 2007. – 224 с.
3. Закон України від 22 травня 2003 р. «Про землеустрій» станом на 02.10.2012 N 5395-VI // ВВР. – 2013. – № 40. – Ст. 535.
4. Закон України від 19 червня 2003 р. «Про охорону земель» станом на 23.02.2012 N 4444-VI // ВВР. – 2012. – № 49. – Ст. 555.
5. Земельний кодекс України станом на 02.10.2012 № 5406-VI // ВВР. – 2013. – № 41. – Ст. 551.
6. Земельне право України: підруч. / [Г. І. Балюк, Т. О. Коваленко, В. В. Носік та ін.: за ред. В. В. Носіка]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 511 с.
7. Земельне право України. Академічний курс: Підручник. — К.: Ін Юре, 2008. — 593 с.
8. Курило В.І., Моторіна Т.С . Основи земельного права України: Навч. Посіб./ За заг. ред. В.З. Ярчука. – К.: Магістр ХХІ сторіччя, 2006. – 160 с.
9. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України : (за станом нормат.-прав. актів та суд. практики на 10 квіт. 2013 р.) / А. М. Мірошниченко, Р. І. Марусенко. – 5-те вид., змін. і допов. – К. : Правова єдність, 2013. – 542 с.
10. Ратушняк С.П. Правознавство: Навчальний посібник для 10-11 профільних класів, абітурієнтів, студентів неюридичних спеціальностей. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. – 696 с.

Підсумкова контрольна робота до модуля 2

Варіант №1

1. Визначте злочин проти власності, який полягає в таємному викраденні чужого майна:
  - а) розбій;
  - б) крадіжка;
  - в) грабїж;
  - г) шахрайство.
2. Визначте вид правовідносин, для яких характерною є майнова відокремленість та юридична рівність:
  - а) сімейні;
  - б) трудові;
  - в) предметні;
  - г) адміністративні;
  - д) цивільні.
3. Визначте одне з прав подружжя:
  - а) право на материнство і на батьківство;
  - б) право на працю;
  - в) право на піклування про своє здоров'я;
  - г) право на взаємну повагу, дружбу.
4. На який вид (рівень) освіти розповсюджується принцип обов'язковості:
  - а) лише на базову загальну середню освіту;
  - б) лише на повну загальну середню освіту;
  - в) лише на початкову загальну середню освіту;
  - г) на повну загальну середню освіту та дошкільну освіту;
  - д) на повну загальну середню освіту та на дошкільну освіту дітей старшого дошкільного віку;
  - е) серед усіх запропонованих варіантів немає вірної відповіді.

5. Визначте, який загальний термін позовної давності встановлений в Україні:
- а) 1 рік;
  - б) 3 роки;
  - в) 5 років;
  - г) 10 років.
6. Задача: А. позичив другу 3000 у.о. без розписки. У позикодавця був один свідок, у позичальника – два. Позичальник вже 8 місяців як заборгував, хоча позичав гроші на 1 місяць. Позичальник живе у іншій області, позикодавець не бачив його вже півроку. Як вчинити?

Варіант №2

1. Кредитором у зобов'язанні є:
- а) особа, яка уклала кредитний договір;
  - б) особа, яка має право вимагати від боржника виконання встановлених дій;
  - в) банківська установа, яка видала кредит;
  - г) особа, яка має право на отримання відсотків за договором.
2. Через який час реєструється шлюб після подання заяви:
- а) через один місяць;
  - б) через два місяці;
  - в) через три місяці;
  - г) через шість місяців
3. Які з зазначених правовідносин можна визнати освітньо-правовими:
- а) між приватним дошкільним навчальним закладом та батьками його вихованців;
  - б) між репетитором та особою, що безпосередньо засвоює зміст освіти;
  - в) між репетитором та особою, що оплачує навчальні послуги;
  - г) між фізичною особою – підприємцем, який надає послуги у сфері

дошкільної освіти, та батьками його вихованців;

д) між фізичною особою – підприємцем, який надає послуги у сфері дошкільної освіти, та його вихованцями;

е) серед усіх запропонованих варіантів немає вірної відповіді.

4. Визначте правильне твердження:

а) шлюб – це постійне спільне проживання жінки та чоловіка;

б) шлюб – це сімейний союз двох осіб;

в) шлюб – це сімейний союз чоловіка і жінки, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану;

г) шлюб – це сімейний союз чоловіка і жінки із метою народження дитини.

5. Визначте галузь права, яка регулює відносини, що виникають у процесі реалізації кримінальних покарань:

а) трудове право;

б) адміністративне право;

в) кримінально-процесуальне право;

г) кримінальне право.

6. Задача: У 1999 р. С. позичив приватному підприємцю товар на суму 1300 грн. та отримав розписку, яка не завірена нотаріально. Строк вже давно минув. Якими повинні бути дії С. та яка імовірність повернення товару?

Варіант №3

1. Визначте одну з умов, необхідних для укладання шлюбу:

а) взаємна згода майбутнього подружжя;

б) згода батьків молодих;

в) достатній матеріальний рівень;

г) наявність повної середньої освіти.

2. Визначте категорію осіб, стосовно яких устанавлюється опіка:

а) неповнолітні особи;

б) малолітні особи, які не досягли 14 років і залишилися без батьківського

підкування;

в) особи, визнані непрацездатними;

г) особи пенсійного віку.

3. У чому полягає дисциплінарна відповідальність:

а) в обов'язку працівника відповідати за дисциплінарний проступок і зазнавати дисциплінарних санкцій;

б) в обов'язку працівника зазнавати матеріальних санкцій;

в) в обов'язку працівника відповідати за правопорушення;

г) в обов'язку працівника нести відповідальність за заподіяну шкоду

4. Які елементи не входять до обсягу «системи освіти»:

а) жодна з інших відповідей невірна;

б) культурно-освітні організації (суспільні об'єднання);

в) медико-профілактичні установи, які причетні до задоволення права на освіту та освітніх потреб;

г) усі зазначені елементи не входять до обсягу системи освіти;

д) фізичні особи-підприємці, які надають освітні послуги.

5. З якого моменту настає адміністративна правосуб'єктність державних органів та юридичних осіб:

а) з моменту заснування;

б) з моменту припинення діяльності;

в) через 5 днів з моменту заснування;

г) з моменту початку діяльності.

6. Задача: Батько подарував М. будинок. Батько там прописаний та проживає. Тепер він хоче повернути його назад. Чи буде мати юридичну силу договір дарування? Чи необхідно засвідчувати у нотаріуса договір оренди землі та що буде у разі недотримання нотаріальної форми договору?

Варіант №4

1. Визначте, на який строк укладається колективний договір:

- а) 1 рік;
  - б) 2 роки;
  - в) 5 років;
  - г) 10 років.
2. У якому випадку розірвання шлюбу проводиться у суді:
- а) за спільною заявою подружжя в разі відсутності дітей;
  - б) за заявою подружжя, що має дітей;
  - в) з особами, визнаними недієздатними;
  - г) з особами, визнаними безвісно відсутніми.
3. Визначте ситуацію, яка регулюється кримінальним правом:
- а) звільнення з роботи;
  - б) крадіжка;
  - в) невиконання заповіту;
  - г) запізнення на роботу.
4. Визначте, до якої галузі законодавства належать поняття: зарплата, робочий час, трудова дисципліна, охорона праці:
- а) трудове право;
  - б) конституційне право;
  - в) кримінальне право;
  - г) адміністративне право.
5. Яка форма навчання не передбачена для вищої освіти:
- а) вечірня;
  - б) вечірня та дистанційна;
  - в) вечірня та екстернат;
  - г) дистанційна;
  - д) дистанційна та педагогічний патронаж;
  - е) екстернат;
  - є) педагогічний патронаж;
  - ж) педагогічний патронаж та екстернат.

6. Задача: В. у розлученні 1,5 року. Колишній чоловік користується її машиною. Дію довіреності вона скасувала, але він продовжує користуватися її автівкою. Як їй повернути своє авто?

Варіант №5

1. Визначте, який орган вирішує колективні трудові спори:

- а) комісія з примирення;
- б) третейський суд;
- в) загальний суд;
- г) комісія з трудових спорів.

2. Від чого залежить забезпечення державою права особи на працю:

- а) від походження особи;
- б) від соціального стану;
- в) від майнового стану;
- г) від громадянства.

3. Визначте єдину підставу кримінальної відповідальності за конкретно вчинений злочин:

- а) суспільна небезпечність діяння та його передбаченість у Кримінальному кодексі України;
- б) протиправність діяння;
- в) карність за вчинений злочин;
- г) вина.

4. Підставами звільнення боржника від цивільної відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання за загальним правилом є:

- а) випадок або непереборна сила;
- б) недотримання своїх зобов'язань контрагентом боржника або третіми особами;
- в) необережна вина кредитора;
- г) суб'єктивна неможливість виконання або належного виконання зобов'язань боржником;

д) умисна вина кредитора, яка потягла за собою збільшення розміру збитків, спричинених порушенням зобов'язань.

5. Визначте підстави призначення пенсій з інвалідності внаслідок професійного захворювання в період роботи:

- а) залежно від стажу роботи;
- б) незалежно від стажу роботи;
- в) після досягнення пенсійного віку;
- г) після десятирічного стажу роботи.

6. Задача: С. збирається купити квартиру у місті, продавець просить оплатити завдаток у сумі 100 у.о. Як це правильно оформити?

Варіант №6

1. Яке покарання слід застосувати до неповнолітнього (17 років) за те, що той брутально повівся на вулиці, на зауваження громадян і працівників міліції не реагував:

- а) адміністративний арешт на 10 діб;
- б) попередження;
- в) виправні роботи;
- г) штраф.

2. Визначте взаємні зобов'язання сторін, які встановлюються в колективному договорі:

- а) оплата пенсій;
- б) умови та охорона праці;
- в) гарантії діяльності політичних партій;
- г) преміальна оплата.

3. Які форми шлюбу породжують сімейні права та обов'язки подружжя:

- а) церковний шлюб;
- б) шлюб, зареєстрований в органах РАЦС;
- в) громадянський шлюб;

- г) незареєстрований шлюб.
4. Визначте нормальну тижневу тривалість робочого часу:
- а) 24 години;
  - б) 36 годин;
  - в) 40 годин;
  - г) 48 годин.
5. Визначте основну суспільну функцію покарання:
- а) припинення правопорушення;
  - б) виправлення винних та запобігання новим злочинам;
  - в) примусовий вплив на правопорушника;
  - г) піддання кримінальній відповідальності.
- 6 Задача: В. позичив знайомим гроші. У заставу взяв техпаспорт на мотоцикл. Гроші йому не повертають. Чи має він право переоформити мотоцикл на себе?

Варіант №7

1. Визначте захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в обмеженні прав і свобод з осудженого:
- а) звільнення з посади;
  - б) стягнення;
  - в) попередження;
  - г) покарання.
2. Обов'язковою умовою трудового договору є:
- а) трудова функція працівника;
  - б) строк дії договору;
  - в) надання неповного робочого часу;
  - г) пільги, що надаються працівникові.
3. Визначте класифікацію злочину, за який передбачено позбавлення волі на строк не більше 5 років:

- а) невеликої тяжкості;
  - б) середньої тяжкості;
  - в) тяжкий;
  - г) особливо тяжкий.
4. Визначте одну з умов укладання шлюбу:
- а) згода батьків;
  - б) документ про загальну середню освіту;
  - в) досягнення шлюбного віку особами, що одружуються;
  - г) наявність у майбутньої сім'ї житла.
5. До якої відповідальності може бути притягнутий водій А., який, керуючи автомобілем у нетверезому стані, не впорався з управлінням на повороті, внаслідок чого машина перекинулася, а мастило витекло? Дирекція заводу пред'явила А. вимогу про повне відшкодування збитків:
- а) дисциплінарної відповідальності;
  - б) адміністративної відповідальності;
  - в) цивільно-правової відповідальності.
6. Задача: М. належить $1/2$ будинку, інша частина належить дружині його померлого брата. Будинок поділений навпіл, входи окремі, подвір'я одне. М. хоче продати свою половину, дружина його померлого брата не купляє цю половину, а створює різні перепони (не дає продати).
Чи може М. продати свою половину будинку без її участі та згоди?

Варіант №8

1. До якого виду відповідальності може бути притягнуто громадянина А. віком 18 років, який не з'явився до військового комісаріату:
- а) до кримінальної відповідальності;
  - б) до адміністративної відповідальності;
  - в) до матеріальної відповідальності;
  - г) до дисциплінарної відповідальності.

2. Визначте зайвий елемент структури трудових правовідносин:

- а) суб'єкти;
- б) об'єкти;
- в) трудовий договір;
- г) зміст трудових правовідносин.

3. Визначте заходи дисциплінарного стягнення, які можуть бути вжито до працівника за порушення трудової дисципліни:

- а) догана або звільнення;
- б) виправні роботи або заходи громадського впливу;
- в) штраф або конфіскація майна;
- г) арешт або попередження.

4. Визначте підстави всиновлення:

- а) заява про всиновлення дитини;
- б) згода дитини;
- в) рішення суду;
- г) згода навчального закладу.

5. Визначте до якої галузі законодавства належать поняття: зарплата, робочий час, трудова дисципліна, охорона праці:

- а) трудове право;
- б) конституційне право;
- в) кримінальне право;
- г) адміністративне право.

6. Задача: У договорі на поставку продукції фірма «Оріон» хотіла передбачити неустойку у вигляді штрафу, оскільки виходячи з закону, розмір пені, у випадку, якщо підприємство вчасно не сплатить за продукцію, може не покрити додаткових витрат. Чи підпадає угода про штраф під дію Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань»?

Чи має право кредитор, який уступив вимогам іншої особи, вносити зміни або доповнення до умов договору або розривати його?

Варіант № 9

1. В якому з наведених випадків шлюб є недійсним:
  - а) фіктивний;
  - б) між двоюрідними братом і сестрою;
  - в) із особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;
  - г) шлюб без вільної згоди чоловіка та жінки.
2. Визначте складову правосуб'єктності:
  - а) суверенність;
  - б) правонаступність;
  - в) правосвідомість;
  - г) деліктоздатність.
3. Змістом цивільного правовідношення є:
  - а) дії, які призводять до виникнення цивільно-правових наслідків;
  - б) права громадян, установлені Конституцією;
  - в) права та обов'язки, які виникають внаслідок правомірних дій;
  - г) взаємовідносини між суб'єктами та об'єктами права.
4. Визначте назву галузі права, до якої належать терміни «адміністративний арешт», «адміністративна відповідальність», «стягнення»:
  - а) конституційне право;
  - б) адміністративне право;
  - в) трудове право;
  - г) цивільне право.
5. Визначте, яка з наведених умов трудового договору не є обов'язковою:
  - а) місце роботи працівника;
  - б) заробітна плата;
  - в) пільги, які надаються працівнику;
  - г) посада, на якій працюватиме особа, що укладає договір.
6. Задача: Громадянка Іванова влаштувалась на роботу на посаду економіста.

При укладанні з нею трудового договору начальник відділу кадрів вимагав пред'явити наступні документи: паспорт, свідоцтво про одруження, свідоцтво про народження дитини, довідку від психіатра, ідентифікаційний код, диплом про наявність вищої освіти. Визначте, які порушення трудового законодавства мали місце під час укладення трудового договору з громадянкою Івановою. Обґрунтуйте висновки за Кодексом законів про працю.

Варіант № 10

1. Яка з ознак норми права названа не вірно:

- а) формальна визначеність;
- б) забезпеченість;
- в) важливість;
- г) дія у часі, просторі, за колом осіб;
- д) загальнообов'язковість.

2. З якого віку виникає цивільна правоздатність фізичної особи:

- а) з 14 років;
- б) з 16 років;
- в) з 18 років;
- г) у момент народження.

3. Правочинами є:

- а) дії з набуття майнових прав;
- б) дії осіб, спрямовані на виникнення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків;
- в) виконані договори;
- г) угоди про розподіл обов'язків.

4. Визначте вид злочинних діянь, що містять стадію скоєння злочину:

- а) через необережність;
- б) через недбалість;
- в) із прямим наміром;

- г) із непрямим наміром.
5. Визначте строк випробування при прийнятті на роботу для робітників, який не може перевищувати :
- а) одного місяця;
  - б) двох тижнів;
  - в) трьох місяців;
  - г) шести місяців.
6. Задача: Громадянин Сидоров помер та не залишив заповіту. Відомо, що у нього є такі родичі: дочка, сестра, двоюрідна сестра, усиновлений син, рідна тітка, дружина. Проаналізуйте і визначіть, хто із зазначених осіб буде мати право на спадкування. Визначте чергу спадкування. Обґрунтуйте висновки за Цивільним кодексом України.

Варіант № 11

1. Визначте ситуацію, яка регулюється цивільним правом:
- а) перехід дороги в недозволеному місці;
  - б) звільнення з роботи;
  - в) запізнення на роботу;
  - г) повернення до магазину купленої речі.
2. Правочини є односторонніми, якщо:
- а) користь від правочину отримує одна сторона;
  - б) у правочині бере участь одна сторона;
  - в) волю виражає лише одна сторона правочину;
  - г) права та обов'язки виникають лише у однієї сторони правочину.
3. Визначте кваліфікацію подій, коли громадянин А., погрожуючи ножем, відібрав у жінки сумку, де були гроші:
- а) скоєно шахрайство;
  - б) скоєно грабіж;
  - в) скоєно крадіжку;

- г) скоєно розбій.
4. Визначте підставу для адміністративної відповідальності:
- а) посягання на цінності, що охороняються адміністративним правом;
  - б) наявність у діянні особи складу адміністративного правопорушення;
  - в) здійснення адміністративного правопорушення умисно;
  - г) здійснення адміністративного правопорушення через необережність.
5. Визначте шлюбний вік для жінок в Україні:
- а) 14 років;
  - б) 16 років;
  - в) 17 років;
  - г) 18 років.
6. Задача: 10 січня 2009 р. громадянин Петренко був відсутній на робочому місці протягом 6 годин. Наказом директора від 15 січня 2009 р. його було звільнено за п. 4 ст. 40 Кодексу законів про працю через прогул. Визначте правомірність звільнення громадянина Петренко. Обґрунтуйте висновки за Кодексом законів про працю.

Варіант № 12

1. Визначте, які відносини є предметом цивільного права:
- а) трудові;
  - б) адміністративні;
  - в) особисті;
  - г) особисті немайнові.
3. Правочини вважаються дійсними, якщо:
- а) вони оформлені нотаріально;
  - б) їх зміст не протирічить законодавству;
  - в) вони вчинені правосуб'єктними особами;
  - г) настали юридичні наслідки, передбачені правочином.
4. Максимальне покарання, яке може бути застосоване до неповнолітніх:

- а) позбавлення волі на строк не більше 10 років;
  - б) позбавлення волі на 15 років;
  - в) позбавлення волі на строк не більше 5 років;
  - г) довічне ув'язнення.
5. Визначте тривалість щорічної основної відпустки для працівників:
- а) не менше 18 календарних днів;
  - б) не менше 30 календарних днів;
  - в) не менше 24 календарних днів;
  - г) не менше 21 календарного дня.
6. Задача: Після укладення шлюбу між Пироговою та Івановим виявилось, що останній приховав від Пирогової тяжку хворобу, яка є небезпечною для їх майбутніх дітей. Чи має право Пирогова розірвати цей шлюб? Обґрунтуйте висновки за Сімейним кодексом України.

Варіант № 13

1. Правочини вважаються нікчемними, якщо:
- а) вартість майна, яке передається, менша ніж передбачено законом;
  - б) вартість майна навмисно занижена;
  - в) недійсність правочину не вимагає оспорювання у суді;
  - г) правочин вчинений з негідним об'єктом.
2. Вид злочинного діяння, яке містить стадії здійснення злочину:
- а) через необережність;
  - б) через недбалість;
  - в) умисний злочин;
  - г) із непрямим наміром.
3. Визначте положення, яке є підставою для адміністративної відповідальності:
- а) рішення вповноваженого органу щодо залучення конкретної особи до адміністративної відповідальності;
  - б) здійснення адміністративного правопорушення через необережність;

- в) посягання на цінності, що охороняються адміністративним правом;
  - г) скоєння злочину.
4. Визначте, який мінімальний трудовий стаж повинен мати чоловік для отримання повної трудової пенсії за віком:
- а) 5 років;
  - б) 10 років;
  - в) 20 років;
  - г) 25 років.
5. Кому належить майно, набуте під час шлюбу:
- а) тільки чоловікові;
  - б) дітям;
  - в) тільки дружині;
  - г) чоловікові та дружині.
6. Задача: Батьки нареченої Кравченко, яка була вагітна, подарували нареченому Тарабану будинок. Однак реєстрація шлюбу не відбулася через його безпідставну відмову від шлюбу. Чи мають право батьки Кравченко розірвати договір дарування будинку? Обґрунтуйте висновки за Сімейним кодексом України (виходячи з правил заручин).

Варіант № 14

1. Визначте які відносини належать до особистих немайнових:
- а) авторство музичного твору;
  - б) честь і гідність;
  - в) літературна публікація;
  - г) позитивна ділова репутація особи.
2. Договір – це:
- а) односторонній правочин або юридичний вчинок;
  - б) двосторонній або багатосторонній правочин;
  - в) двосторонній або односторонній правочин;

г) односторонній або багатосторонній правочин; д) односторонній правочин або делікт.

3. Вид співучасників за наведеним визначенням. Особа, яка умовляннями, підкупом, погрозою, примусом чи іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину:

- а) виконавець (співвиконавець);
- б) організатор;
- в) підбурювач;
- г) пособник.

4. Скільки стягнень може бути накладено за одне адміністративне правопорушення:

- а) тільки одне основне стягнення;
- б) декілька основних та декілька додаткових стягнень;
- в) одне основне і одне додаткове стягнення;
- г) два основних стягнення.

5. Визначте вік, з якого настає трудова правоздатність:

- а) 12 років;
- б) 13 років;
- в) 16 років;
- г) 18 років.

6. Задача: 14-річний Вася Петренко подарував своєму товаришу власний комп'ютер. Батьки Петренко вимагали розірвати правочин. Чи правомірні вимоги батьків Петренко? Обґрунтуйте висновки за Цивільним кодексом України.

Варіант № 15

1. Визначте, хто може розпоряджатися власністю особи віком до 14 років від її імені та в її інтересах:

- а) дядько;

- б) тітка;
- в) батько;
- г) сестра.

2. Договір вважається укладеним, якщо:

- а) між сторонами досягнуто згоди з усіх важливих питань;
- б) усі сторони його підписали;
- в) дотримана передбачена у законі форма;
- г) виникли права та обов'язки, передбачені договором.

3. Визначте основне покарання:

- а) позбавлення спеціального звання;
- б) обмеження волі;
- в) позбавлення рангу;
- г) конфіскація майна.

4. Визначте одну із санкцій адміністративно-правової відповідальності:

- а) позбавлення волі;
- б) штраф;
- в) догана;
- г) виправні роботи.

5. Коли настає право працівника на щорічну основну і додаткову відпустки повної тривалості:

- а) після 10 років трудового стажу;
- б) після закінчення 1 року безперервного трудового стажу;
- в) наступного дня;
- г) після закінчення 6 місяців безперервної роботи на цьому підприємстві.

6. Задача: 16-річний Степан Кротенко розбив м'ячем вітрину супермаркету. Визначте суб'єкта, який буде нести матеріальну відповідальність (сплачувати вартість вітрини). Обґрунтуйте висновки за Цивільним кодексом України.

1. Хто не підлягає відповідальності згідно з Кримінальним кодексом України за злочини, скоєні на території України:

- а) громадяни України;
- б) іноземці;
- в) юридичні особи;
- г) біпатриди.

2. Визначте вид матеріальної відповідальності, яка не передбачена законом:

- а) обмежена;
- б) повна;
- в) штраф;
- г) підвищена.

3. Між якими родичами і членами сім'ї регулює відносини Сімейний кодекс України:

- а) подружжям;
- б) бабусею, дідусем та онуками;
- в) тіткою, дядьком і племінником;
- г) рідними братами і сестрами.

4. Визначте, в який термін власник має попередити працівника про зміну існуючих умов праці:

- а) не пізніше ніж за два тижні;
- б) не пізніше ніж за один місяць;
- в) не пізніше ніж за два місяці;
- г) не пізніше ніж за три тижні.

5. Мінімальний вік вступу до шлюбу в Україні для чоловіків:

- а) 20 років;
- б) 18 років;
- в) 16 років;
- г) 15 років.

6. 12 серпня 2003 р. громадянин Рябоконтів виїхав в експедицію з дослідження

поведінки нільського крокодила. У червні 2004 р. він зателефонував дружині, що експедиція продовжується, це був останній дзвінок від нього. У лютому 2008 р. дружина громадянина звернулася до суду з заявою про визнання громадянина Рябоконт померлим. Чи правомірні вимоги громадянки Рябоконт? Які наслідки визнання особи померлою? Обґрунтуйте висновки за Цивільним кодексом України.

Варіант № 17

1. Визначте який рівень цивільної дієздатності мають особи віком до 14 років:

- а) неповна;
- б) часткова;
- в) обмежена;
- г) повна.

2. Місце укладення договору має значення:

а) для встановлення місцезнаходження суду, який розглядає спори, що виникають у зв'язку з договором;

б) для встановлення права, яке застосовується до спорів, що виникають у зв'язку з договорами;

в) для встановлення правового положення об'єктів договору;

г) для встановлення правового положення суб'єктів договору.

3. Визначте основне покарання:

а) позбавлення спеціального звання;

б) обмеження волі;

в) позбавлення рангу;

г) конфіскація майна.

4. Визначте одну з форм злочинної діяльності:

а) осудність;

б) співучасть у злочині;

в) злочинна група;

г) злочинна поведінка.

5. Яке покарання може бути призначено повнолітнім особам, які пошкодили паркан лікарні:

- а) штраф;
- б) адміністративний арешт;
- в) виправні роботи;
- г) догана.

6. Задача: Батьки подарували дочці Олені квартиру. Під час розірвання шлюбу чоловік Олени вимагав 50 % вартості квартири, оскільки дарунок було здійснено в період шлюбу. Чи правомірні вимоги чоловіка Олени? Обґрунтуйте висновки за Сімейним кодексом України.

Варіант № 18

1. Визначте, з якого моменту підприємство вважається створеним і набуває права юридичної особи:

- а) з моменту початку виробничої діяльності;
- б) з моменту офіційної презентації;
- в) з дня державної реєстрації;
- г) на 5-й день після державної реєстрації.

2. Договір майнового найму (оренди) має на меті:

- а) передання отриманого корисного результату;
- б) передання майна в оперативне управління;
- в) передання майна у користування;
- г) надання права розпоряджатися майном;
- д) передання майна у власність.

3. За що настає кримінальна відповідальність:

- а) за вчинення злочину;
- б) за порушення авторських прав;
- в) за здійснення дисциплінарної провини;
- г) за заподіяння матеріальної шкоди?

4. Визначте одну з обставин, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення:

- а) приховування важливих доказів;
- б) добровільне відшкодування збитків;
- в) переховування злочинця;
- г) учинення правопорушення повнолітнім.

5. Визначте злочин проти власності, який полягає в таємному викраденні чужого майна:

- а) розбій;
- б) грабіж;
- в) крадіжка;
- г) шахрайство.

6. Задача: Громадянка Рябиніна подарувала картину І. Репіна своїй племінниці Наталії, однак остання не приймала міри з догляду і збереженню сімейної реліквії, у зв'язку з чим стан картини значно погіршився. Громадянка Рябиніна подала позов до суду про розірвання договору дарування. Чи правомірні вимоги громадянки Рябиніної? Обґрунтуйте висновки за Цивільним кодексом України.

Варіант № 19

1. Як набувається цивільна дієздатність:

- а) за рішенням суду;
- б) самостійно;
- в) з моменту народження;
- г) за рішенням міськради.

2. Основне кримінальне покарання, яке може застосовуватися до неповнолітніх:

- а) довічне позбавлення волі;
- б) штраф;
- в) позбавлення права займатися певною діяльністю;
- г) виправні роботи.

3. Які питання врегульовує шлюбний договір:

- а) особисті права кожного з подружжя;
- б) інтелектуальні права подружжя;
- в) шлюбні відносини подружжя;
- г) майнові відносини подружжя.

4. Визначте заходи дисциплінарного стягнення, які можуть бути вжито до працівника за порушення трудової дисципліни:

- а) догана або звільнення;
- б) виправні роботи або заходи громадського впливу;
- в) штраф або конфіскація майна;
- г) арешт або попередження.

5. Визначте одну з підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності:

- а) непереборна сила;
- б) суб'єктивна сторона;
- в) хвороба правопорушника;
- г) об'єктивна сторона.

6. Задача: Наречені обрали місце реєстрації шлюбу у палаці культури. Однак співробітники органу РАЦС відмовили у такій реєстрації. Чи правомірною вимога наречених зареєструвати шлюб в особливій урочистій обстановці? Обґрунтуйте висновки за Сімейним кодексом України.

Варіант № 20

1. Відсутність працівника на роботі протягом якого часу без поважних причин вважається прогулом:

- а) понад двох годин протягом робочого дня;
- б) понад трьох годин протягом робочого дня;
- в) понад чотирьох годин протягом робочого дня;
- г) понад п'яти годин протягом робочого дня.

2. За чією заявою шлюб може бути розірваний судом:

- а) за заявою батьків одного з подружжя;
- б) за заявою друзів;
- в) за заявою одного з подружжя і якщо інший з подружжя визнаний недієздатним;
- г) за заявою подружжя, що має дітей.

3. Визначте вік, з якого особи підлягають адміністративній відповідальності:

- а) з 13 років;
- б) з 15 років;
- в) з 16 років;
- г) з 18 років.

4. Визначте метод адміністративного примусу:

- а) догана;
- б) примусове вивчення норм адміністративного права;
- в) затримання правопорушника;
- г) виправні роботи.

5. Що зобов'язаний зробити власник до початку роботи працівника:

- а) роз'яснити працівнику його права і обов'язки;
- б) поінформувати працівника про умови праці;
- в) виплатити аванс;
- г) забезпечити проїздом квитком.

6. Після смерті поета Гриценюка залишилися його спогади про життя. Творча спілка поета прийняла рішення про їх публікацію. Чи можуть особисті папери фізичної особи у разі її смерті публікуватися незалежно від бажання близьких родичів? Обґрунтуйте висновки за Цивільним кодексом України.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ

1. Поняття та ознаки держави.
2. Типологія держав.

3. Загальна характеристика основних історичних типів держав.
4. Поняття та взаємозв'язок громадянського суспільства і правової держави.
5. Поняття форми держави.
6. Поняття та види форм правління.
7. Республіка: поняття та види.
8. Монархія: поняття та види.
9. Поняття та види форм державного устрою.
10. Унітарна держава: поняття та ознаки.
11. Федерація: поняття та ознаки.
12. Конфедерація: поняття та ознаки.
13. Поняття та види форм державно-правового режиму.
14. Загальна характеристика демократичного державно-правового режиму.
15. Загальна характеристика недемократичного державно-правового режиму.
16. Поняття та види функцій держави.
17. Класифікація функцій держави.
18. Механізм держави як система державних організацій.
19. Поняття та структура апарату держави.
20. Поняття та ознаки органів держави.
21. Класифікація органів держави.
22. Загальна характеристика державного підприємства.
23. Загальна характеристика державної установи.
24. Поняття, ознаки та сутність права.
25. Принципи права: поняття та види.
26. Поняття та види функцій права.
27. Поняття та основні риси системи права.
28. Структура системи права.
29. Галузь права: поняття та види.
30. Інститут права: поняття та види.
31. Місце конституції в системі законодавства та її властивості.

32. Загальна характеристика конституційних прав і обов'язків громадян України.
33. Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в Україні.
34. Президент України як глава держави.
35. Загальна характеристика органів виконавчої влади.
36. Система судової влади в Україні.
37. Загальна характеристика цивільного кодексу та цивільного законодавства України.
38. Предмет цивільно-правового регулювання.
39. Загальна характеристика цивільних правовідносин.
40. Суб'єкти цивільних правовідносин.
41. Фізичні особи як учасники цивільних правовідносин.
42. Юридичні особи як учасники цивільних правовідносин.
43. Поняття права приватної власності за законодавством України.
44. Види договорів у цивільному праві.
45. Поняття зобов'язання, підстави його виникнення та припинення.
46. Засоби забезпечення виконання зобов'язань.
47. Спадкування за цивільним законодавством.
48. Особливості спадкування за законом.
49. Спадкування за заповітом.
50. Поняття та ознаки злочину.
51. Класифікація злочинів.
52. Поняття складу злочину та його структурні елементи.
53. Поняття та види об'єкту злочину.
54. Загальна характеристика об'єктивної сторони злочину.
55. Поняття та види суб'єктів злочину.
56. Загальна характеристика суб'єктивної сторони злочину.
57. Обставини, які виключають злочинність діяння.
58. Стадії вчинення злочину.
59. Загальна характеристика співучасті у вчиненні злочину.

60. Поняття та ознаки кримінальної відповідальності.
61. Мета та підстави кримінальної відповідальності.
62. Види покарань за Кримінальним кодексом України.
63. Сімейне право України: поняття та предмет правового регулювання.
64. Сім'я та шлюб за сімейним законодавством.
65. Права та обов'язки подружжя.
66. Права та обов'язки матері, батька і дитини.
70. Загальна характеристика трудового законодавства.
71. Поняття трудового права, його джерела.
72. Колективний і трудовий договір.
73. Підстави та порядок звільнення з роботи.
74. Робочий час і час відпочинку.
75. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність.
76. Характеристика освітнього законодавства.
77. Система освіти в Україні, її структура.
78. Правовий статус закладів освіти.
79. Управління освітою.
80. Правовий статус учасників освітніх правовідносин.
81. Поняття і система земельного законодавства.
82. Загальна характеристика адміністративного законодавства.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ВИМОГИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРАВознавство»

Викладання дисципліни здійснюється на основі курсу лекцій, шляхом проведення семінарських занять, групових та індивідуальних консультацій, самостійної роботи студентів.

Робота на лекції

Основним видом організації навчання у вищому навчальному закладі є

лекція. Починається лекція з оголошення назви теми й викладу плану. Іноді, перш ніж назвати нову тему й дати план, лектор намагається встановити зв'язок з попередньою лекцією й тим самим довести логічність побудови курсу.

Доцільним може бути початок лекції, коли викладачеві вдається з перших хвилин подати матеріал, що хвилює чи цікавить слухачів. Це може бути епізод з життя, враження від перегляду фільму або телепередачі, випадок, що описується в літературі тощо.

Після оголошення плану й налаштування студентів на продуктивну роботу лектор переходить до викладу основних питань, передбачених планом.

Традиційно на лекційних заняттях використовуються презентації – набір слайдів, представлених у певному порядку. Презентація демонструється на великому екрані за допомогою мультимедійного проектора і служить ілюстрацією до розповіді викладача. В якості інформаційного наповнення презентації можуть бути використані різні види інформації (текстова, аудіо, графічна, анімація, відео тощо).

Мультимедійні засоби навчання дозволяють:

- підвищити інформативність лекції;
- стимулювати мотивацію навчання;
- підвищити наочність навчання;
- здійснити повтор найбільш складних моментів лекції;
- реалізувати доступність і сприйняття інформації за рахунок паралельного представлення інформації (візуальної і слухової);
- організувати увагу аудиторії в фазі її біологічного зниження (25-30 хвилин після початку лекції та останні хвилини лекції) за рахунок художньо-естетичного виконання слайдів-заставок або за рахунок доцільно застосованої анімації та звукового ефекту.

Заключна частина лекції має, як правило, узагальнюючий та підсумковий характер. Викладач стисло звертається до основних положень, що виносилися на лекцію, робить загальний логічний висновок. Крім того, він зосереджує увагу на

питаннях, яким треба приділити більше уваги при самостійній підготовці та нагадує першочергові літературні джерела, які треба опрацювати при підготовці до семінарських занять.

Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять

Семінар – вид навчального заняття, що проводиться у формі дискусії навколо попередньо визначеної теми і є ефективним у закріпленні теоретичних знань, отриманих на лекціях і під час самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Головна мета семінарських занять — опанування студентами навчальної дисципліни, забезпечення глибокого і всебічного аналізу та колективного обговорення основних проблем курсу, навчання їх елементам творчого застосування отриманих знань на практиці.

Основними завданнями семінарських занять є:

- закріплення у студентів теоретичних знань;
- оволодіння ними науковим апаратом, навичками усного і письмового викладання навчального матеріалу;
- залучення їх до науки, наукових досліджень;
- прищеплення їм навичок творчого мислення, самостійного формулювання та висловлювання власних думок, а також захисту висунутих наукових положень та висновків;
- формування у них правового світогляду та правової культури.

Треба пам'ятати, що якість семінару перш за все залежить від підготовки студентів до нього, тому при підготовці до семінару кожен студент повинен уважно ознайомитися з планом, який відображає зміст чергової теми заняття; прочитати і продумати свої лекційні записи, які відносяться до теми семінару; вивчити чи законспектувати рекомендовану літературу; скористатися при потребі консультацією викладача; скласти розгорнутий план, тези чи конспект виступу з усіх питань теми заняття.

Мета семінарів – виробити у студентів уміння самостійно поглиблювати знання з основ правознавства, аналізувати законодавчі акти, застосовувати їх у подальшій діяльності та повсякденному житті. Формувати навички логічного юридичного мислення, робити обґрунтовані висновки та узагальнення. Семінарські заняття не повторюють, а доповнюють і поглиблюють теми лекційного курсу і навчальної літератури.

Види проведення семінарських занять можуть бути різноманітними. Вони залежать від типу семінару, змісту і особливостей теми, складу студентів.

Переважає більшість семінарських занять проводиться у формі інтерактивної дискусії, під час якої викладач здійснює поточний контроль якості знань студентів, ставить проблемні завдання, залучає студентів до рольових ігор, моделювання конкретних ситуацій, розв'язування юридичних задач тощо. Це передбачає якісні зміни у взаємовідносинах між викладачами і студентами: студенти з об'єкту управління стають суб'єктами, адже в цьому випадку вони самі навчають один одного.

Семінарське заняття починається вступним словом викладача, в якому він розкриває значення теми і цілі заняття, форми і методи його проведення.

Студент, виступаючи на семінарі, має чітко характеризувати обговорюване питання теми, прагнучи стислості і логічності викладу. При цьому він може користуватися своїм конспектом, але не зачитувати його замість свого усного виступу, а використовувати лише як план підготовки до семінару.

Інші студенти повинні уважно слухати виступи своїх одногрупників і оцінювати наскільки глибоко розкриті питання. Це дає можливість кожному присутньому на семінарі висловити свою точку зору та подолати прогалини, які мали місце у відповіді. Активна участь на семінарських заняттях прищеплює навички участі у дискусії, аналізі різних точок зору, вмінню відстоювати власну позицію, формувати творчий досвід особистості.

Викладач спрямовує обговорення на розкриття вузлових питань, дає змогу виступити усім учасникам семінару. Якщо ж доповідач чи інший виступаючий

на семінарі припускає явні помилки, то для виключення втрати часу викладач може його зупинити і надати слово іншому.

З метою перевірки та закріплення набутих теоретичних знань студентам пропонується виконати практичні завдання, сформульовані зважаючи на зміст навчального курсу і вивчений студентами матеріал. Завдання, що пропонуються, мають різну форму: надання відповідей на запитання тестів-тренінгів, вирішення конкретних юридичних задач, засноване на знаннях чинного законодавства, логічно обгрунтоване розв'язання практичних життєвих ситуацій юридичного характеру, схематичне моделювання тощо.

Кожне з завдань передбачає свою конкретну особливу мету.

Питання, що пропонуються для дискусій, сприяють розвитку творчого мислення, вмінню аналізувати різноманітні правові явища, оволодінню мистецтвом вести обговорення і дискусію: вміти формувати, аргументувати і відстоювати свою позицію, ставити запитання опонентам, об'єктивно оцінювати точку зору інших студентів.

Виконуючи це завдання студенти повинні виявити знання основних положень теорії держави та права, чинної Конституції і законодавства України, показати вміння аналізувати, узагальнювати отримані знання, робити висновки. Викладаючи питання необхідно робити посилання на вивчені нормативно-правові акти та навчальну і наукову літературу. Під час дискусії студенти повинні: відверто висловлювати думки; поважати точки зору всіх членів дискусії; слухати інших, не перебиваючи; не говорити занадто довго та занадто часто; водночас має говорити лише одна особа; дотримуватися позитивних ідей та стосунків; не критикувати себе та інших. Незгоди й конфлікти відносно ідей не повинні бути направлені на конкретну особу.

Методичне завдання, як то: «заповнити таблицю, скласти схему, охарактеризувати, класифікувати», сприяє переосмисленню, узагальненню і оцінюванню вивченого матеріалу і на цій основі проведенню порівняльного аналізу різних правових явищ, їх класифікації. Виконуючи це завдання

необхідно заповнити пропущені графи таблиці чи накреслити схему, порівнюючи правові явища або визначаючи їх характерні ознаки.

Розтлумачити зміст понять та термінів – завдання спонукає до вивчення студентами термінології правознавства, основних понять і визначень, які використовуються в юриспруденції.

Робота у малих групах - викладач ставить дискусійне питання та пропонує обговорити його в малих групах; після того як вичерпався час на обговорення, кожна група представляє всього один аспект проблеми, яку обговорювали; групи висловлюються по черзі, доки не буде вичерпано всі відповіді; під час обговорення теми на дошці складається список зазначених ідей; коли всі ідеї про вирішення проблеми висловлені, можна звернутись до розгляду проблеми в цілому. Потім підбиваються підсумки. Робота в малих групах дозволяє набути навичок, необхідних людині для спілкування та співпраці. Цей метод використовується для зміни темпу навчання; щоб зосередитися на питанні, а не на його широкому обговоренні; щоб підняти складні питання та питання, що викликають протиріччя; щоб розглянути декілька тем одночасно у короткій проміжок часу.

«Уявний мікрофон» дає можливість кожному послідовно чи хаотично (за вибором людини, яка проводить опитування) сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свою думку чи позицію.

Говорити має тільки той, у кого символічний мікрофон, відповіді не коментуються і не оцінюються; коли хтось висловлюється, інші не можуть говорити або викрикувати з місця.

Тести-тренінги мають перевагу порівняно з усним або письмовим опитуванням. Це полягає, насамперед, у спрощенні та суттєвому прискоренні процесу перевірки та мінімізації суб'єктивізму з боку викладача при перевірці та оцінюванні. Тести-тренінги являють собою низку теоретичних запитань, що супроводжуються кількома варіантами відповіді, один з яких є правильним.

Розв'язування задач

Основними цілями розв'язання задач є: з'ясувати рівень засвоєння вивченого матеріалу; набуття та закріплення навичок самостійної роботи з нормативним матеріалом переважно в правозастосовній (практичній) площині; вироблення вміння давати власну правову оцінку конкретних життєвих ситуацій (фактичних обставин).

Перш ніж приступити до розв'язання задачі, необхідно уважно її прочитати, звернувши особливу увагу на юридичну термінологію, усвідомивши всі обставини, викладені в умові. Розв'язувати задачу потрібно відповідно до точно зазначених обставин. Довільна зміна умов або припущення того, що не зазначено в тексті, не дозволяється.

Етапи розв'язання задач:

1) аналіз ситуації й установлення всієї юридично значимої інформації, що міститься в ній (вік учасників правовідносин, розмір завданої шкоди, мотиви, якими керувалися учасники правовідносин, тощо);

2) установлення нормативних актів, які регулюють описані правовідносини, відповідних правових норм, що безпосередньо регулюють відносини в запропонованій ситуації;

3) прийняття рішення – відповідь на поставлені запитання (визначення правомірності дій або правомірного шляху виходу із запропонованої ситуації, кваліфікація подій тощо).

Приклад розв'язання задачі:

Умова. Сергій проживав із Тетяною 22 рік без реєстрації шлюбу. Останні 13 років Тетяна була паралізована і тому Сергій доглядав її та утримував. У грудні 2010 року Тамара померла, заповіту не залишила. Єдиний спадкоємець за законом, її сестра Валентина, поставила вимогу перед Сергієм звільнити житлове приміщення, оскільки незабаром вона отримає свідоцтво про право власності на це приміщення як єдиний спадкоємець померлої. Дайте пораду Сергію, як йому стати спадкоємцем.

Розв'язання. Відповідно до ст.1264 ЦК Сергій, як особа, що проживала зі

спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини, має право спадкування у четверту чергу. Валентина є спадкоємцем другої черги. Згідно з ч.1 ст.1258 ЦК спадкоємці за законом одержують право на спадкування по чергово. Тобто у цьому випадку у Сергія права на спадкування не виникає. Однак, відповідно до ч.2 ст.1259 ЦК фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані. Тому, щоб отримати право на спадкування 50% спадщини, Сергію необхідно через суд встановити факт перебування у фактичних шлюбних відносинах та підтвердити факт перебування Тетяни на його утриманні.

Рольова гра має на меті визначити власне ставлення до конкретної життєвої ситуації, набути досвіду поведінки в подібній ситуації шляхом «гри».

Сценарій можна скласти у вигляді:

- розповіді, під час якої ведучий розкриває суть справи, а решта студентів озвучують її, розкриваючи зміст через ролі «своїх» персонажів;
- інсценізації, під час якої герої діють частково спонтанно, без підготовлених діалогів, але відтворюють основну ідею інсценізації.

Алгоритм проведення:

1. Орієнтація – викладач характеризує тему, яка вивчається, основні правила гри та її загальний хід.
2. Підготовка до проведення – розподіл ролей, вивчення ігрових завдань, процедурні питання.
3. Проведення гри – викладач стежить за грою, фіксує наслідки (підрахунки балів, прийняття рішень), роз'яснює незрозуміле.
4. Обговорення гри – викладач керує дискусійним обговоренням гри (що сподобалося; коли виникали труднощі; які ідеї з'явилися протягом гри). Увага

приділяється зіставленню імітації з реальним світом, установленню зв'язку гри зі змістом навчальної теми.

Завершується семінарське заняття заключним словом викладача, в якому підсумовується робота групи, аналізується ступінь розкриття теми, оцінюються всі форми участі студентів на семінарі (виступ з питання, реферат, повідомлення, доповнення, зауваження, розв'язання задач тощо) та нараховуються рейтингові бали, а також дається завдання на наступне заняття.

На семінарських заняттях ведеться облік поточної успішності студентів.

Студентам необхідно відвідувати кожне заняття. Пропуск семінару позбавляє студента можливості усвідомити, закріпити та отримати цілісне уявлення по тій чи іншій темі. Крім того, це створює значні труднощі при підготовці до підсумкового модульного контролю.

Пропущений з будь-якої причини семінар або невдалий виступ на занятті необхідно протягом тижня відпрацювати через усне опитування в позааудиторний час (час консультацій викладача) або шляхом написання реферату на тему, задану викладачем.

Заборгованості з семінарів, незважаючи на їх кількість, є причиною недопущення студента до складання підсумкового заліку.

Проведення консультацій та індивідуальної навчально-дослідної роботи

Консультація — форма навчального заняття, при якій студент одержує відповіді або пояснення від викладача на конкретні питання певних теоретичних положень та аспектів їх практичного застосування. Консультація може бути індивідуальною або проводитися для групи студентів. Обсяг часу, відведений викладачеві для проведення консультацій з конкретної дисципліни, визначається навчальним планом. Як правило, це 2 академічні години.

Консультація використовується не лише для допомоги студентам, але й для контролю за їхньою роботою.

Індивідуальна робота студента є формою організації навчального процесу, яка передбачає створення умов для як найповнішої реалізації творчих можливостей студентів через індивідуально-спрямований розвиток їхніх здібностей, науково-дослідну роботу і творчу діяльність.

Важливою формою організації навчання є індивідуальні завдання. Вони мають на меті поглиблення, узагальнення та закріплення знань, які студенти отримують у процесі навчання, а також застосування цих знань на практиці.

Види індивідуальних навчально-дослідних завдань: реферат; наукова доповідь; розв'язування та складання практичних (наприклад, ситуативних) задач, кросвордів різного рівня з теми.

Ця робота, як правило, здійснюється під керівництвом викладача-консультанта. Починаючи роботу, студент має визначити для себе проблему, яка його цікавить, виділити коло найважливіших питань і після цього сформулювати тему реферату або наукової роботи самостійно чи разом з викладачем. Задача студента полягає в тому, щоб скласти свої погляди на питання, що вивчаються, навчитися відділяти головне від другорядного, робити висновок і узагальнення, посилення на джерела, логічно викладати матеріал, скласти список літератури.

Після цього слід переходити до написання реферату чи наукової роботи, а також підготувати усний виступ по даній проблемі в аудиторії.

Написання реферату полягає у підготовці декількома студентами рефератів на задану актуальну тему правознавства. Реферат не є дослівним переказом тексту підручника або навчального посібника, а являє собою одну з форм наукового дослідження на певну тему, творчо перероблену на основі знайомства зі станом сучасних наукових досліджень або виклад основних положень певних видань чи їх частин.

Реферат має бути виконано самостійно. Мета написання реферату полягає у набутті студентом знань з теорії держави і права, вміння та навичок працювати з науковою літературою і нормативноправовими актами, самостійно аналізувати та узагальнювати матеріал, робити і формулювати власні висновки та пропозиції.

За допомогою рефератів студент глибше вивчає найбільш складні проблеми навчальної дисципліни, вчиться правильно оформлювати роботу та докласти результати своєї праці.

Підготовка реферату включає в себе наступні етапи:

1. *Вибір теми* - студент самостійно обирає тему реферату з запропонованого переліку.

2. *Підбір і вивчення спеціальної літератури* та нормативно-правових актів. студенту слід приділити серйозну увагу підбору і вивченню нормативно-правових актів та літератури, орієнтовний список якої наведено після кожної теми, проте, він може та мусить використовувати інші роботи, самостійно підібрані внаслідок вивчення бібліографії за обраною проблематикою.

3. *Складання плану реферату* – конкретизуються питання обраної теми. Реферат повинен мати таку структуру: вступ; основну частину (виклад змісту теми); висновки; список використаної літератури.

У вступі стисло обґрунтовується актуальність, наукова і практична значимість обраної теми, вказується на її місце у структурі курсу теорії держави і права, формулюються цілі дослідження.

Основна частина реферату складається з розділів та підрозділів, в яких мають бути послідовно розглянуті всі питання теми. При цьому слід мати на увазі, що кількість розділів та підрозділів не регламентується, але недоцільно їх робити невеликими за обсягом. Якщо матеріал важко розбити на декілька частин через його тісну змістовну і логічну послідовність, розділ можна не розбивати на підрозділи.

Заключна частина реферату має містити висновки, в яких формулюються результати дослідження, оцінки проаналізованого матеріалу, пропозиції чи рекомендації з досліджуваної проблематики.

Вступ і висновки реферату разом не повинні перевищувати одну чверть його обсягу.

4. *Викладення змісту теми.* Виклад матеріалу повинен бути чітким, логічним та послідовним. Викладати матеріал у рефераті рекомендується у безособовій формі висловлювання (наприклад, «вважаємо», «думаємо» тощо). Необхідно вживати терміни, властиві даній науці, уникати незрозумілих понять та складних граматичних оборотів.

Студенту доцільно звернути увагу на такі характерні недоліки, які трапляються при написанні реферату й які можуть привести до незадовільної оцінки:

- механічне, дослівне переписування використаної літератури;
- поверховий, не аргументований виклад основних теоретичних положень;
- невідповідність між змістом роботи та її планом;
- абстрактний виклад теми, відсутність посилань на Конституцію та чинне законодавство України;
- недбалість і неграмотність викладу.

Отже, основними вимогами до написання реферату є вміння виділяти головні теоретичні питання і роз'яснювати їх на конкретному матеріалі, логічно та послідовно розкривати зміст теми, використовуючи при цьому сучасну юридичну літературу.

5. *Оформлення реферату.* Починається робота з титульного листа. Після титульного листа, на другій сторінці реферату подається план роботи. Кожна структурна частина роботи повинна починатися з нової сторінки та мати заголовок, який відповідає плану реферату. Заголовки слід розташовувати посередині рядка і друкувати великими літерами без крапок в кінці, не підкреслюючи. Відстань між заголовком і подальшим чи попереднім текстом має бути не менше ніж три інтервали, якщо реферат виконаний рукописним або машинописним способом, та не менше ніж два інтервали, якщо робота виконана за допомогою комп'ютера.

Розділи слід нумерувати арабськими цифрами без крапок в кінці. Підрозділи повинні мати порядкову нумерацію у межах кожного розділу. Номер

підрозділу складається з номеру розділу і порядкового номеру підрозділу, відокремлених крапкою (наприклад — 1.1, 1.2).

Усі сторінки, починаючи з третьої, послідовно нумеруються з проставленням арабських цифр без крапки в кінці. Слід мати на увазі, що першою сторінкою реферату є титульний лист, на якому нумерація сторінки не ставиться, але враховується при нумерації наступних сторінок.

Реферат пишеться чітким, розбірливим почерком, або друкується на одному боці аркуша білого паперу формату А4 (розмір 210x297 мм) через півтора інтервали для комп'ютера, з обов'язковим дотриманням при цьому такої ширини полів: зверху і знизу — 20 мм, зліва — 2530 мм, справа — 10 мм.

Загальний обсяг реферату не повинен перебільшувати 16 друкованих сторінок тексту через 1,5 інтервали.

Робота повинна бути зброшурована і підшита. На останній сторінці ставиться число, місяць та рік виконання роботи, а також підпис виконавця.

Оформлення списку використаної літератури є важливою складовою написання реферату. В список включаються тільки ті джерела, які використовувались при написанні реферату або на які зроблено посилання у самій роботі. Список літератури в загальний обсяг реферату не включається, але нумерація сторінок продовжується.

При оформленні списку використаної літератури його слід умовно розділити на дві частини: нормативно-правові акти і спеціальна література (нумерація, при цьому залишається наскрізною).

Джерела розміщуються в алфавітному порядку назв або прізвищ перших авторів. Спочатку вказують прізвище автора, його ініціали. Потім — назву праці, місто видання, видавництво, рік видання, кількість сторінок. Якщо праця автора розміщена у збірнику робіт, журналі чи газеті, то після назви ставиться дві косі лінії, а далі назва збірника чи журналу, місце, рік видання та його номер (або випуск), і на яких сторінках даний матеріал надрукований. Для газетної статті,

крім назви і року видання, вказують так само дату. При цьому джерела треба писати мовою оригіналу.

Важливе значення має правильне оформлення посилань на джерела та матеріали, які студент використовує при написанні реферату. Нумерація усіх посилань з визначенням номера джерела даного посилання у списку використаної літератури. У такому разі посилання оформлюється у квадратних дужках з указанням сторінки.

6. *Усний виклад реферату.* Студент протягом десяти хвилин має викласти основні положення розділів та підрозділів свого дослідження, обґрунтувати наукову і практичну значимість обраної теми, сформулювати пропозиції чи рекомендації. Після виступу, при необхідності, відповісти на запитання.

Наукова доповідь – це публічне повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми з висновками і пропозиціями. Структура тексту доповіді складається зі вступу, основної та підсумкової частини.

Існують два методи написання доповіді. Перший полягає в тому, що студент спочатку готує тези свого виступу, на основі тез пише доповідь, редагує її й готує до виступу. Другий, навпаки, передбачає спочатку повне написання доповіді, а потім у скороченому вигляді – для ознайомлення з нею аудиторії. Вибір способу підготовки доповіді залежить від змісту матеріалу та індивідуальних особливостей студента.

При написанні доповіді слід зважити на те, що за 10 хвилин людина може прочитати матеріал, надрукований на чотирьох сторінках машинописного тексту. Обсяг доповіді становить 8-12 сторінок (до 30 хвилин). Доповідь на 4-6 сторінок називається ***повідомленням***.

Організація самостійної роботи студентів

Самостійна робота – навчальна діяльність студентів поза розкладом занять, спрямована на самостійне опрацювання та закріплення основного змісту питань, що розглядалися під час навчальних занять.

Самостійна робота студента забезпечується системою навчально-методичних засобів, необхідних для вивчення курсу «Правознавство» чи окремої теми: підручниками, навчальними та методичними посібниками, конспектами лекцій викладача тощо. Серед них значне місце посідає саме методичні матеріали, завдання та вказівки викладача, а також рекомендована спеціальна література та нормативно-правові акти.

Тільки під час самостійної роботи студент має можливість розвинути пізнавальні та виконавчі здібності, пам'ять, самостійне мислення, наполегливість і, головне, виробити вміння самостійного здобуття знань.

Формами самостійної роботи є:

- виконання домашніх завдань;
- доопрацювання матеріалів лекції;
- робота в інформаційних мережах;
- опрацювання додаткової літератури;
- складання конспектів тем, що виносяться на самостійне вивчення.

Конспект – стислий виклад лекцій чи окремих розділів. Ефективність самостійної роботи студента з конспектом залежить від вміння конспектувати, вміти виділити все суттєве, основне в лекції. Під час слухання лекцій з «Правознавства» необхідно стежити за логікою викладання матеріалу, звертати увагу на визначення основних понять і категорій, теоретичну систему аргументації положень, висновки і узагальнення з основних питань теми. Якщо в ході лекції положення, що цитуються, записати не вдається, слід фіксувати посилання на джерела (Конституція, статті закону, кодексу та ін.), а потім, при обробці лекційного матеріалу, звернутися до даного джерела і з'ясувати необхідні положення на полях конспекту.

Корисно при роботі з конспектом звертатися до довідкової літератури, а також законодавчих матеріалів, що відповідають темі, - законам, підзаконним актам, постановам Верховної Ради, Президента, Уряду України, кодексам з галузей права. Студенти також повинні вивчити літературу, яка відповідає

окремим питанням теми і коротко викласти її у конспекті лекцій, при цьому уникаючи механічного переписування джерел.

Важливою формою самостійної роботи студентів є підготовка до семінарських занять і поточних контрольних робіт, питання для підготовки до яких відомі заздалегідь. Студенту слід уважно ознайомитись із питаннями: знайти в конспекті лекцій, довідковій юридичній літературі, спеціальній літературі матеріал з конкретного питання і законспектувати його. Така робота має бути зроблена до кожного питання, і тоді на будь-яке з постановлених запитань студент матиме змогу дати задовільну відповідь, добре засвоївши його. Особливу увагу слід звернути на юридично-правові поняття, процеси, вміти дати чіткі їх визначення, розкрити сутність.

Перевірка виконання самостійної роботи проводиться викладачем на семінарських заняттях, а також виноситься на підсумковий модульний контроль поряд з навчальним матеріалом, який опрацьовувався при проведенні аудиторних навчальних занять.

Методи контролю та оцінювання знань

У процесі вивчення «Правознавства» використовуються наступні види контролю:

1. ***Поточний*** — здійснюється на семінарських заняттях. За змістом він включає перевірку розуміння та запам'ятовування студентом навчального матеріалу, який охоплюється темою лекційного та семінарського занять, умінь самостійно опрацьовувати нормативно-правові акти та навчально-методичну літературу, здатність осмислити зміст теми, що вивчається, умінь публічно чи письмово представити певний матеріал, а також завдань самостійної роботи.

2. ***Підсумковий*** — здійснюється у формі письмової модульної контрольної роботи. За семестр проводиться дві модульні контрольні роботи. Кожному студенту видається індивідуальний варіант контрольних завдань, що складається з тестів, теоретичних питань та задач.

При підготовці до письмової контрольної роботи кожному студенту необхідно, насамперед, ознайомитися з переліком питань, що виносяться на модульний контроль. Потім переглянути конспект лекцій, звертаючись при цьому до Конституції України, повторити поняття та терміни, їх ознаки, функції, види, структуру тощо.

Виконання контрольних завдань кожний студент здійснює індивідуально. Студент може звернутися до викладача за роз'ясненням змісту завдання, проте, студенту забороняється у будь-якій формі обмінюватися інформацією з іншими студентами або використовувати не дозволені матеріали чи засоби.

При виявленні порушення студентом встановленого порядку проведення модульного контролю викладач усуває цього студента від проведення контролю та оцінює його контрольне завдання нулем балів.

Студентам, які не виконали контрольну роботу надається можливість повторного складання модульного контролю протягом одного-двох тижнів після закінчення планового контролю за графіком кафедри.

Результати модульного контролю доводяться викладачем до відома студентів протягом тижня після його проведення.

Під час підсумкового контролю враховуються також результати науково-дослідної та самостійної роботи студента протягом семестра.

Вивчення навчальної дисципліни «Правознавство» завершується складанням семестрового *заліку*, метою якого є перевірка ступеня засвоєння навчального матеріалу та його розуміння студентом.

Для успішного складання заліку студентам необхідно переглянути увесь програмний матеріал, у тому числі і конспект лекцій та рекомендовану спеціальну літературу, повторити відповіді на контрольні запитання. Залік проводиться в аудиторії університету у формі індивідуальної співбесіди через постановку викладачем питань, які наведені у білеті, і відповідей на них студента. При цьому викладач, оцінюючи знання студента керується такими критеріями як: правильність відповіді на питання, повнота і конкретність,

ступінь використання наукових і нормативних джерел, уміння пов'язувати теорію з практикою, логічно і аргументовано висловлювати свої думки, культура мови.

Результати складання семестрового заліку оцінюються за 100 бальною шкалою («зараховано», «незараховано») і вносяться до залікової відомості та залікової книжки студента.

Таким чином, оцінка за окремий змістовий модуль виставляється як сума двох оцінок:

1) кількість балів, отриманих студентом за видами навчальної діяльності (ведення робочого зошита, наявність повного конспекту лекцій, активна участь у семінарах, виконання практичних завдань, написання рефератів тощо);

2) оцінка за модульну контрольну роботу.

Максимальна кількість балів, яку студент може отримати з предмета за підсумками семестру (з урахуванням заліку), становить 100 балів: 20 балів за перший модуль, 30 балів – за другий, 10 балів за індивідуальну роботу, 40 – за залік.

Якщо студент отримав за поточний контроль (сума балів за ЗМ1 + ЗМ2) з дисципліни від 1 до 35 балів, то він не допускається до складання заліку, а у графі заліку ставиться відмітка про недопуск.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Основні нормативно-правові акти

1. Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР . — 1991. — № 38. — Ст. 502.
2. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К.: Україна, 1991. – 8 с.

3. Державна програма «Вчитель» станом на 11.05.2011 № 493 // zakon4.rada.gov.ua/laws.
4. Державний стандарт базової і повної середньої освіти від 14.01.2004 р. // www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards/
5. Державний стандарт початкової загальної освіти від 06.12.2005 р. // www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards/
6. Закон України «Про вищу освіту» станом на 18.09.2012 № 5290-VI // ВВР. – 2013. - № 41. – Ст.549.
7. Закон України «Про громадянство України» станом на 16.10.2012 № 5459-VI // ВВР. – 2013. – № 48. – Ст. 682.
8. Закон України «Про дошкільну освіту» станом на 16.10.2012 № 5460-VI // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2628-14.
9. Закон України «Про загальну середню освіту» станом на 03.07.2012 № 5029-VI // ВВР. – 2013. - № 23. – Ст.218.
10. Закон України від 22 травня 2003 р. «Про землеустрій» станом на 02.10.2012 N 5395-VI // ВВР. – 2013. - № 40. - Ст.535.
11. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» станом на 20.09.2011 № 3751-VI // zakon4.rada.gov.ua/laws.
12. Закон України «Про освіту» станом на 11.06.2008 №1060-XII // osvita.org.ua/pravo/law_00.
13. Закон України від 19 червня 2003 р. «Про охорону земель» станом на 23.02.2012 N 4444-VI // ВВР. – 2012. - № 49. - Ст.555.
14. Закон України «Про позашкільну освіту» станом на 03.07.2012 № 5029-VI // ВВР. – 2013. – № 23. Ст.218.
15. Закон України «Про професійно-технічну освіту» станом на 22.06.2012. – № 5026-VI // ВВР. – 2013. - № 22. – Ст.216.
16. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» станом на 19.12.2013 № 716-VII // zakon4.rada.gov.ua/laws.

17. Земельний кодекс України станом на 02.10.2012 № 5406-VI // ВВР. – 2013. - № 41. - Ст.551.
18. Кодекс адміністративного судочинства України // ВВР. — 2013. — №48. — Ст. 682.
19. Кодекс законів про працю України станом на 04.07.2013 № 406-VII // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08.
20. Кодекс України про адміністративні правопорушення станом на 19.11.2013 № 693-VII // www.rada.gov.ua.
21. Конвенція ООН «Про права дитини» від 20.11.1989 р. // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
22. Конституція України станом на 19.09.2013 № 586-VII // zakon4.rada.gov.ua/laws.
23. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 станом на 18.09.2012 № 5288-VI // ВВР. - 2013. - № 37. – Ст.490.
24. Науково-практичний коментар до Конституції України. – К.: Юрінком Інтер, 2003.
25. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка - 9-те вид., переробл. та допов - К.: Юридична думка, 2012 - 1316 с.
26. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України в 2 томах. / За редакцією Дзери О.В, Кузнецової Н.С, Луця В.В. Видання 5-те, перероблене і доповнене. - К.: Юрінком Інтер, 2013.
27. Національна доктрина розвитку освіти від 17.04.2002 р. // search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U347_02.html.
28. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18 жовтня 2001 р. // ВВР. – 2004 – № 27-28. – Ст. 366.
29. Про вибори Президента України: Закон України від 5 березня 1999 р. // ВВР. – 1999 – № 14. – Ст. 81.

30. Про всеукраїнський та місцеві референдуми станом на 03.07.2012 N 5029-VI // ВВР. – 2013 – № 23. – Ст.218.
31. Про Конституційний Суд України станом на 17.05.2012 № 4711-VI // ВВР. – 2013. – № 14. – Ст.89.
32. Про судоустрій України: Закон України від 7 лютого 2002 р. // ВВР. – 2002. – № 27-28. – Ст. 180.
33. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 27. – ст. 1123.
34. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. станом на 06.11.2012 № 5477-VI // ВВР. – 2013. – № 50. – Ст.693.
35. Указ Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013 «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року».
36. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року станом на 04.07.2013 № 406-VII // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

Базова література

1. Карпунов В.М., Загоруй І.С., Сікілінда О.І. Правознавство: Навч. посіб.— Луганськ : ЛДУВС, 2006. — 712 с.
2. Керецман В.Ю., Семерак О.С. Правознавство: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2002. — 400с.
3. Основи правознавства: навч. посібник (для підготовки абітурієнтів до вступних випробувань) / Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний, А.О. Осауленко; за заг. ред. Є.О. Гіди; — К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2011. – 184 с.
4. Правознавство: Навч. посіб. / заг. ред. С.М. Тимченко, Т.О. Коломоєць. — К. : Істина, 2007. — 480с.
5. Правознавство: Навч. посібник / за ред. Р.І. Кондратьєва. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. — 488с.
6. Правознавство : навч. посіб. / С. В. Дрожжина [та ін.] ; за ред. С. В. Дрожжиної. — К. : Знання, 2010. - 350 с.

7. Правознавство: Підручник / А.І. Берлач, С.С. Бичкова, Д.О. Карпенко, А.М. Колодій, А.Ю. Олійник, В.І. Осадчий. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 792 с.
8. Правознавство: Підручник / відп. ред. О.В. Дзера. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 848с.
9. Правознавство: Підручник / за ред. В.В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 736с.
10. Правознавство: Підручник / за ред. В.Ф. Опришка, Ф.П. Шульженка. — К.: КНЕУ, 2003. — 767с.
11. Шульга П.В. Основи правознавства. Навч. посібник. – К.: Атіка, 2011. — 424 с.

Допоміжна література

1. Авер'янов В.Б. Органи виконавчої влади в Україні. – К.: Ін Юре, 1997. – 148 с.
2. Адміністративне право України: Підручник / за ред. Т.О. Коломоєць. — К.: Істина, 2009. — 475 с.
3. Адміністративне право : підручник / [Ю. П. Битяк та ін.] ; за заг. ред. проф. Ю. П. Битяка [та ін.]; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х. : Право, 2010. - 624 с.
4. Адміністративне право України : [навчальний посібник] : [у 2-х томах] / [Галуцько В.В., Олефір В.І., Пихтін М.П. та ін] ; за заг. ред. В.В. Галуцька. — Херсон : ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. — Т. 1 : Загальне адміністративне право. — 320 с.
5. Андрєєва Д.Є. Місце правового регулювання суспільних відносин у галузі освіти в сучасній системі права України / Д.Є.Андрєєва // Вісник Запорізького національного університету (Юридичні науки). – 2011. – №1. – С. 11–15.
6. Андрєєва Д.Є. До питання становлення освітнього права в Україні / Д.Є. Андрєєва // Вісник Запорізького національного університету (Юридичні науки). – 2011. – №12.

7. Андрусишин Б.І. Методика викладання шкільного курсу «Основи правознавства» : підручник / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. — К. : «Знання», 2008. - 301 с.
8. Андрусишин Б.І. Новітні методики викладання у правничій школі як засіб вдосконалення правової освіти // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №18. Економіка і право: зб. Наукових праць. — Випуск 22. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. — С. 104 - 115.
9. Андрусишин Б. Освітнє право України: проблеми та перспективи / Б. Андрусишин // Юрид. журн. — 2011. — № 1. — С. 91–100.
10. Валєєв Р. Г. Освітнє право України : [навч. посібник] / Р. Г. Валєєв. — Луганськ: Елтон-2, 2011. — 287 с.
11. Дєдова О. Правова освіта в Україні / О. Дєдова // ЮР. Газета. — 2010. — № 20 (18 трав.). — С. 1, 5.
12. Дмитришин Ю.Л. Трудове право України: Методичні матеріали для організації аудиторної та самостійної роботи студентів / Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2010. — 102 с.
13. Домаранський О. Правове забезпечення освіти / О. Домаранський // Освіта України. — 2003. — № 40-41(3черв.). — С. 7.
14. Жилєєв І. Особливості сучасного правового забезпечення модернізації освіти України / Ігор Жилєєв // Віче. — 2009. — № 3. — С. 26–28.
15. Жмура І. М. Правознавство. Інтерактивний комплекс навчально-методичного забезпечення : кредитно-модульна система орг. навч. процесу : для студ. всіх напрямів підготов. / І. М. Жмура ; Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. — Рівне : НУВГП, 2010. — 354 с.
16. Зайчук В. Нормативно – правове забезпечення освіти в Україні / Валентин Зайчук // Вища шк. — 2002. — № 2/3. — С. 3–18.
17. Законодавчі та нормативні акти про освіту в Україні Т. 6 / Ін-т упр. та менедж. ; Укр. асоц. спожив. ; уклад. В. Г. Небабін. — К., 2000. — 461 с.

18. Земельне право України. Академічний курс: Підручник. — К.: Ін Юре, 2008. — 593 с.
19. Кремень, В. Г. Структурна модернізація освіти в контексті цивілізаційних змін / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. — 2011. — № 2. — С. 5–13.
20. Кримінальне право України / Кузнецов В.В., Савченко А.В. / Навч. посіб. / За заг. ред. О. М. Джузи. — К. : Центр учбової літератури, 2011. — 392 с.
21. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / за ред. М. І. Мельника, В.А. Клименка. — К.: Атіка, 2008. — 375 с.
22. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — 496 с.
23. Кухарєв О. Є. Спадкове право України : навч.-практ. посіб. / Кухарєв О. Є. — К. : «Правова єдність», всеукр. асоц. видавців, 2011. — 221 с.
24. Луцик І. Інтерактивні семінари як форма активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів вищих закладів освіти / І. Луцик // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка / редкол. : М. Вашуленко, А. Вихрущ, Л. Вознюк та ін. — Тернопіль, 2009. — № 3 : Спецвипуск. — С. 125-130.
25. Монаєнко А. Удосконалення нормативно-правового забезпечення управління освітою в Україні / Антон Монаєнко // Теорія управління. — 2007. — № 10. — С. 16–19.
26. Орленко В. І. Конституційне право України : посіб. для підготов, до іспитів / В. І. Орленко, В. В. Орленко. - 5-е вид., доповн. та перероб. - К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. — 156 с. - (Б-чка студента).
27. Осауленко О.І. Загальна теорія держави і права: Навч. посібник. — К.: Істина, 2007. — 336 с.
28. Освітнє право: навч.посіб.для студентів гуманітарних ВНЗ/ [авт.кол.: В.В.Астахов, К.В.Астахова (мол.), О.Л.Войно-Данчишина та ін.]; за заг.ред. В.В.Астахова; Нар.укр.акад.; Міжнар.фонд «Відродження». — Х.: Вид-во НУА, 2011. — 144 с.

29. Пальчиков В. І. Правові проблеми вдосконалення організації діяльності та управління у сфері освіти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В'ячеслав Іванович Пальчиков. – К., 2005. – 158 с.
30. Ратушняк А. П. Правознавство в схемах і таблицях: дидактичний матеріал. – К., 2012. – 72с.
31. Рубан В.В. Правознавство. 250 задач з трудового права: [посібник]. — Х.: Основа, 2007. — 112с.
32. Сімейне право України: Підручник / заг.ред. В.П. Мироненко. — К.: «Правова єдність», 2008. — 477с.
33. Становлення освітнього права в Україні: прогр. та матеріали наук.-практ. семінару, Харків. 4.10.2010р. / М-во освіти та науки України, харк. облдержадмін., Нар.укр.акад.; (редкол.: В.І. Астахова та ін.). — Х.: Вид-во НУА, 2010. — 124 с.
34. Сутковий В. Л., Филипенко Т. М. Правознавство. Підручник для 9 класу. – К. : Генеза, 2009. – 220 с.
35. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
36. Трудове право України: Академічний курс: Підручник / за ред. П.Д. Пилипенка. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. — 536 с.
37. Харитонов Є.О., Калітено О.М., Зубар В.М. та ін. Цивільне та сімейне право України: Навчально-практичний посібник / За ред. Є.О. Харитонова, А.І. Дрішлюка. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2003. – 640 с.
38. Цивільне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. / заг. ред. Я.М. Шевченко. — К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. — Т.1: Загальна частина. — 696 с.
39. Цивільне право України. Загальна частина / за ред. І.А. Бірюкова Ю.О. Заїки. — К.: КНТ, 2008. — 478 с.
40. Чушенко В.І., Заєць І.Я. Конституційне право України: Підручник. — К.: Ін Юре, 2007. — 485 с.

41. Шляхтун П. П. Конституційне право України: Підручник. — К.: Освіта України, 2008. — 592 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://portal.rada.gov.ua> - Верховна Рада України
2. <http://kmu.gov.ua> - Кабінет Міністрів України
3. <http://ccu.gov.ua> - Конституційний Суд України
4. <http://president.gov.ua> - інтернет-представництво Президента України
5. <http://www.nau.ua> - Інформаційно-пошукова правова система «Нормативні акти України»
6. <http://zakon.rada.gov.ua> – Законодавство України
7. <http://mvs.gov.ua> – Міністерство внутрішніх справ
8. <http://www.mon.gov.ua>. - Міністерство освіти і науки України
9. <http://www.minjust.gov.ua> – Міністерство юстиції України
10. <http://www.nbuv.gov.ua> – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
11. <http://www.rada.kiev.ua> – Бібліотека Верховної Ради України
12. <http://www.ukma.kiev.ua> – Наукова бібліотека Національного університету Києво-Могилянська академія
13. <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/index.htm> – Форум права
14. <http://www.pravo.biz.ua> - Електронна бібліотека з правознавства
15. <http://www.uapravo.org> - Правовий Інтернет – журнал «UApravo»
16. <http://www.golos.com.ua> - Газета Верховної Ради України «Голос України»
17. <http://www.ukurier.gov.ua> - Газета центральних органів виконавчої влади України «Урядовий кур'єр»